

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici

Zenica, 2007. godina

IMPRESUM

Izdavač:

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Za izdavača:

Salih Jalimam

Glavni i odgovorni urednik:

Salih Jalimam

Lektor:

Ibnel Ramić

Tehnički urednik:

Dragan Bajramović

DTP i priprema za štampu:

B Panel d.o.o. Zenica

Design korice:

Almir Šehić

Štampa:

MELIGRAF s.z.r. Zenica

Tiraž:

300 kom.

E-mail:

salih.jalimam@prf.unze.ba

SADRŽAJ

MAPA MEDITERANSKOG KIRENAIZMA	7
Željko Škuljević, Univerzitet u Zenici, BiH	
UTICAJ MJERA EKONOMSKE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE NA PLANIRANJE I RAZVOJ TURIZMA U ZEMLJI.....	15
Doc. dr. Halid Kurtović	
NALIČJE „SVJETSKE PRAVDE“ - PRESUDA MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE U PREDMETU BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE I CRNE GORE	25
Doc. dr. Zarije Seizović	
CONSTITUTIONAL REFORM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA “CIVIL STATE“ OF CONSTITUENT PEOPLES	31
Zarije Seizovic, Ph.D., Faculty of Law, University of Zenica	
AUTENTIČNO TUMAČENJE KAO SIGURAN I EFIKASAN NAČIN TUMAČENJA PRAVA I NJEGOVA PRIMJENA U BOSNI I HERCEGOVINI ..	35
Prof. dr. Zijad Hasic	
IZVORI OSMANSKE TOLERANCIJE	47
Senad Hasanagić	
RAZLIČITOST SPOLOVA KAO UVJET PUNOVAŽNOSTI BRAKA U UPOREDNOM PRAVU	57
Aladin Ormanović	
PRILOZI HISTORIJI KAZNENOG ZAVODA U ZENICI (1886.-1945.).....	71
Salih Jalilam	
UGOVORI ISLAMSKOG BANKARSTVA	109
Adnan Balihodžić	
POLUPREDSJEDNIČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI.....	135
Maša Alijević	
POLOŽAJ KADIJA U XVI I XVII VIJEKU (PROVINCIAL ADMINISTRACIJA I TIMARSKI SISTEM).....	147
Azra Čakrama	
POJAM, PRIRODA I KARAKTERISTIKE KOMUNITARNOG PRAVA.....	159
Maja Sahadžić	

PRIKAZI.....	175
Hans Kelzen: <i>Čista teorija prava, uvod u problematiku pravne nauke,</i>	177
Maša Alijević	
Herbert L. A. Hart: <i>Pojam prava,</i>	181
Maša Alijević	
Kasim Trnka: <i>Ustavno pravo,</i>	185
Maša Alijević	
Vladimir Degan: <i>Međunarodno pravo,</i>	189
Maja Sahadžić	
Živorad Kovačević: <i>Međunarodno pregovaranje,</i>	195
Maja Sahadžić	
Zoran Vitorović: <i>Preventivna diplomacija?,</i>	199
Maja Sahadžić	
Prof. dr. Raifa Festić: <i>Opća historija države i prava,</i>	201
Ass. Emin Huseinspahić	
Dževad Juzbašić: <i>Politički i privredni život Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom,</i>	203
Ass. Emin Huseinspahić	

MAPA MEDITERANSKOG KIRENAIZMA

Željko Škuljević, Univerzitet u Zenici, BiH

*... ko želi da živi pravim životom
mora svojim najvećim strastima
pustiti na volju da jačaju, ne
obuzdavajući ih...*

Platon, Gorgija, 491 E

Abstract:

The fact is more astonishing that Aristip is considered as genuine author of cyrenaic hedonism, then that he is born in Mediterranean Cyrena. The city, in which he was born, has been founded by the Greek colons who came from Tere isle. According to Pindar, his family was the richest and of most high noblesse in whole Libya, by which the fact is explained that future hedonist, since early youth, was habituated to live in luxury. He has never been considered as a Socratic in real meaning of that word (Plato disliked him, Xenofont hated him, Eshin quarrels all the time with him, Diogenes considered him an enemy of the virtue) which will be the reason of controversy among Socrates followers. The world of sensual reality to which he belonged on one hand, then the Plato's ideal one on the other, implicates the question of Socrates genuine foundation: hedonistic, cyreanic or that of Plato's Socrates, who is suggested by most of the researchers.

Ključne riječi:

Aristip iz Kirene; hedonizam; um; naslada; zadovoljstvo; bol; blaženstvo.

Više začuđuje da je Aristip - smatra se rodonačelnikom kirenskog hedonizma - sokratovac, nego *facat* da je rodom iz mediteranske Kirene.¹ Grad u kome se rodio osnovali su, nekoliko stoljeća prije, grčki koloni, koji su došli sa otoka Tere.² Po Pindaru, njegova porodica je bila najbogatija i najuzvišenijeg roda u cijeloj Libiji, čime se objašnjava činjenica da je budući hedonista, od malena, bio naviknut da živi u raskoši. Navedno je, kao devetnaestogodišnjak, krenuo u Grčku na olimpijske igre, gdje je upoznao izvjesnog Iskomaha, koji mu je ispričao da u Ateni postoji čovjek po imenu Sokrat i čije diskusije oduševljavaju omladinu. To je toliko uznemirilo Aristipa da je počeo da slabi i blijedi sve dok se nije uputio u Atenu da bi, žedan i usplamlio, „*pio s izvora i tako stigao do spoznaje čovjeka*“ (Plut, *De curios*, 2). Neki istraživači smatraju da je bio sofista, da je, prije nego što je upoznao Sokrata, bio u kontaktu sa Protagorom. *Facat* da je poučavao za novac još uvijek ne znači da je bio sofista, sudeći da to prepostavlja

ospoljenu, tehničku stranu sofistike. Kada mu je otac jednog učenika zamjerio zbog visoke godišnje uplatnine: „500 drahmi! Ali ja s 500 drahmi mogu da kupim roba!“, Aristip mu je odgovorio: „Pa, onda kupi tog roba, tako ćeš ih imati dvojicu, svog sina i tog što si kupio.“ (Plut, *De liber. euduc.*, 7) Naplaćivao je različito, zavisno od sposobnosti učenika: inteligentniji su imali popust, a od *glupljih* je zahtijevao veću naknadu. Čak je i Sokrata, jednom prilikom, pokušao ubijediti da uzme dvadeset mina koje mu pripadaju, ali je stari filozof *diplomatski* odgovorio da mu to *daimonian* ne bi dopustio (D.L. II, VIII, 65).³

Iako se kireanici formalno ubrajaju u sokratovsku školu, Aristipa nikada nisu smatrali sokratovcem u pravom smislu te riječi: Platon ga nije podnosiо, Ksenofont ga je mrzio, Eshin se neprestano svadao s njim, Diogen ga je smatrao neprijateljem vrline,⁴ što će biti razlogom spora među Sokratovim sljedbenicima. Svijet čulne realnosti, kojem je on pripadao, s jedne strane,

¹ Kirena (grč. *Kyrene*), glavni grad antičke Kireanike u sjevernoj Africi. Oko 630. god. pr.n.e. osnovali su je dorski Grci; od IV. st. pod vlašću Aleksandra Velikog, Ptolomejevića, zatim Rimljana, Arapa i Turaka, te pod talijanskom upravom; od 1951. godine u sklopu Libije. Veliki broj grčkih i helenističkih arhitektonskih spomenika uništen je u prvoj četvrtini II. stoljeća. Novogradnjama, adaptacijama i restauracijama za cara Hadrijana, Kirena je dobila nov izgled. Među urbanističkim kompleksima ističu se agora, Apolonovo svetište i akropola. Arheološka iskapanja, osobito od 1924. i dalje, otkrila su unutar i izvan tih kompleksa niz spomenika: terme, teatar (kasnije pretvoreni u amfiteatar), Artemidin i Zeusov hram, male hramove Hekate i Dioskura, hipetalni Demetrin hram, trijemove, oltare i dr. Izvan gradskih zidova nalazi se nekropolja s grobnicama isklesanim u stijeni. Među skulpturama iz Kirene posebno mjesto zauzimaju arhajske kore i kurosi, monumentalna Zeusova glava i „Kirenska Venera“. Takođe je bila centar čuvene keramičke proizvodnje (*kirenske vase*).

² Herodotova istorija (Melpomena), Matica Srpska, Novi Sad, 1980., str. 274 – 353; takođe i F. Chamoux, Grčka civilizacija (u arhajsko i klasično doba), Beograd, 1967., str. 66 – 67.

³ L. De Krešenco, Istorija grčke filozofije (od Sokrata nadalje), IP Svetovi, Novi Sad, 1993., str. 56.

⁴ Jednoga dana, dok je Diogen iz Sinope prao lišće repe na izvoru, naišao je Aristip. „Kada bi umio da jedeš lišće“, obratio mu se Diogen, „ne bi bio primoran da se dodvoravaš tiranima.“ „A kada bi ti umio lijepo da postupaš s kraljevima“, odgovorio je Aristip, „ne bi bio primoran da jedeš lišće.“ (D.L. II, VIII, 68) Iako se ova anegdota - popularno nazvana *double face* (poređenje pas-maćka u vezi s kinicima i kirenjanima dao je već Joël u *Geschichte der antiken Philosophie*, I, 1921., str. 942) - često koristi da se istaknu razlike između ovih dvaju sokratovskih škola, one, ipak, nisu tako drastične.

te Platonov idealni, s druge, implikiraju pitanje Sokratovog izvornog utemeljenja: hedonistički, kirenski ili onaj platonizirani Sokrat, kako sugerira najveći broj istraživača?⁵

Kada Sokrat, razgovarajući s Protarhom, kaže da bi jedan od njih dvojice mogao navoditi um, a drugi nasladu, „pa tako ni jedno od toga dvoga ne bi bilo samo Dobro...“ (*Phil.* 22 d), on, na izvjestan način, daje za pravo i sokratizmu u Aristipu.⁶ Bez obzira što pozicioniranje umskog daleko nadmaša ono drugo, u tzv. „pomiješanom životu“ nije ni naslada s onu stranu Dobroga. Osobine koje su u sokratovskom biću stajale naporedo, veli Friedrich Jodl, samo su nejednako razvijene kod njegovih nastavljača, prije svega, „sposobnost da u svakom životnom stanju pronađemo to što je u njemu dobro ili što može biti izvor zadovoljstva.“⁷ Ako je vjerovati predanjima koja svjedoče o Sokratovom vedrom raspoloženju za uživanje, kao i o njegovoj snazi trpljenja i lišavanja, onda se (n)razlike koje su naznačavali njegovi nastavljači ne čine tako velikim i nepremostivim. Ostavivši otvorenim pitanja o suštini ili o temeljnim prepostavkama *eudaimonie*, on je, upravo, potaknuo tu različitost, čime se kirenski i kinički sokratizmi pojavljiju kao *camere obscure* fotografija-

ranog podstrekca, odnosno učitelja. Naslijedeno je mnijenje da je odsustvo potreba, samodovoljnost kiničke škole, vjerovatan sokratizam, dok je onaj kirenske, prije svega, po količini tzv. „fiziološkog hedonizma“, upravo nevjerovatan. Iako je Antisten, za života, potcenjivački posmatrao Aristipovo veličanje uživanja kao životne praćenjnice i posljednje pokretačke snage svakog postupanja, njihove razlike, ipak, nisu tako velike. U krajnjoj liniji, radi se o zajedničkom supstratu i istom osnovnom etičkom pojmu: *pojmu samosavlđivanja koji počiva na razumskoj spoznaji*. Kiničari, dakle, polaze od Sokratovog stava da je razum podloga vrline, s time što insistiraju na njenoj praktičnoj strani. Za njeno „kultiviranje“ potrebna je sokratovska jačina karaktera, resp. Volja, dok su riječi i znanje prisutni, ali ne i odlučujući. Također, smatraju da je vrlina uvjet blaženstva i, kao takva, dovoljna za blaženstvo, dok, s druge strane, zahtijevaju slobodnost od tjelesnih požuda i strasti. Međutim, ne odbacuju zadovoljstvo koje dolazi nevoljno, nego samo ono koje se naročito traži... Ako je istinit stav koji se pripisuje Antistenu, *da je uživanje dobro, ali samo ono za koje se ne kajemo*,⁸ onda bi njega, uz neznatne izmjene, mogli prihvativi i kirenjani.

⁵ Primjerice, H. Maier, *Sokrates sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Heinrich..., Tübingen: J.C.B. Mohr/Paul Siebeck, 1913, zatim J. Burnet, *Greek Philosophy. Thales to Plato*, Macmillan, London, 1950. i A.E. Taylor, *Socrates*, The Beacon Press, Boston, 1951.

⁶ Nije poznato koje je godine Aristip rođen ni koje je godine umro, ali vrijeme njegova života traje, otrlike, između godine 435. i 355. Mada je poznavao sofističku obrazovanost i bio pod njezinim uticajem, osjećao se kao sakratovac. Privučen slavom Sokratovom (D.L. II 65), on iz Kirene dolazi u Atenu 416. i tu se upoznaje sa Sokratom, postaje njegov prijatelj i sljedbenik. Mada je pripadao prizmognu krugu Sokratovih učenika, nije prisustvovao njegovoj smrti (Plat. *Phaed.* 59 C). Vrijeme od trideset dana što ga je Sokrat proveo u razgovoru sa svojim učenicima, Aristip je proveo na Egini sa heterom Laidom, svojom milosnicom. Čini se da ostali sokratovci, naročito kiničari, nisu Aristipa gledali kao bliskog pripadnika učiteljeva.

⁷ F. Jodl, *Istorija etike*, V. Masleša, Sarajevo, 1975., str. 23 (preveo N. Smailagić).

⁸ *Ibidem*

Da Aristip nije bio samo raspustan čovjek, hedonista bez mjere, govori nam i oskudna doksografska literatura.⁹

Kirenjanin, ili kireanik, znao se (za)uzdavati i kao uživalac, pomno ispitivati i birati razumno. Znao je u pravi čas, pri najboljem, prestati, a u najgorjem pronaći još nešto dobro. Umio je, na najbolji način, da prima ponuđena uživanja, ali je jednako znao i da ih odabiće. O tome svjedoči jedna anegdota: kada mu Dionizije, jedanput, dovede tri hetere ili hijedorule da za sebe izabere najljepšu, on, imajući na umu da ni Paris nije imao sreće što je dao prvenstvo Afroditi, odvede sve tri, da bi ih, docnije, pred svojim vratima otpustio. (D.L. II 67) Kada su mu zamjerali na dobrom životu, on je govorio da to ne može biti loše, jer se „bonvanski“ jede i o svečanostima priređenim u čast bogova. (D.L. II 68) Sve što je o Aristipu sačuvano više se odnosi na njegov način života i na anegdote nego na njegovo filozofsko učenje.¹⁰ Premda je težio zadovoljstvu, bio je neovisan i slobodan. Crte njegove duhovite i slobodne naravi¹¹ jesu nešto najinteresantnije, kaže Hegel, između ostalog i zbog toga što nikada nije postupao ne-

razumno. Sudeći da je bio filozof, na svoj se način trudio da se ne oda nekom trenutačnom uživanju ako bi ono moglo polučiti zlo: djelimično bez one bojažljivosti (a filozofija je potrebna, veli Hegel, da čovjek ne bude strašljiv) „koja svuda zazire od zlih i mogućih posljedica.“¹² Aristotel ga je smatrao sofistom (*Met.* II 2, 996 a 32), sudeći da je za svoja predavanja uzimao novac. Na prigovore što kao Sokratov učenik to čini, ovako je odgovarao: „S pravom uzimam, jer je i Sokrat, kad bi mu neki slali hleba i vina, jedan dio uzimao, a ostatak vraćao; njegovi domaćini bili su pravi atenski građani, a moj domaćin je rob Eutihid koga sam za novac kupio.“ (D.L. II 74) Nije imao stalno mjesto boravka, te je putovao u najrazličitije krajeve: u Atenu, u koju je u toku života često navraćao, u Megaru (D.L. II 62), u Perziju (D.L. II 79), Korint (D.L. II 71; *Athen.* XIII 599 b), Eginu (*Athen.* XIII 588 e) i Skilunt. Na pitanje zašto je to tako, u Ksenofontovim *Uspomenama o Sokratu* on kaže: „Ali ja ti se i ne zatvaram u državu, nego sam svagdje stranac.“ (II 1, 13) Prakticirajući vještina slobodnog saobraćanja sa svima (D.L. II 68), putovao je i u Sirakuzu i rado boravio na dvoru Dionizija Starijeg (Schol. Luc. *Men.*

⁹ U Diogena Laerćanina ima, doduše, izvještaja po kojima je Aristip „rasputan čovek“, veli M. N. Đurić, ali je mnogo pretjerivanja, zlonamjernih pokušaja crtanja karikature od strane njegovih protivnika. Doduše, „on je voleo da uzima visoke honorare i nije napuštao životne navike svog zavičaja: da seda za izobilnu sofru, da upotrebljava fine mirise, da nosi sjajne haljine i da se zabavlja sa čuvenim heterama, ali je u svemu tome pokazivao razvijen ukus i održavao meru, jer je zadovoljstva smotreno odmeravao i vodio računa o posledicama uživanja.“ M. N. Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976., str. 305.

¹⁰ Iako nema nekog većeg značaja, filozofsko usavršavanje ovog principa više se pripisuje njegovim kasnijim sljedbenicima, Aristipu Mlađem (*metrodidaktos*) i Teodoru zvanom *atheos*, a kasnije *theos*. Kao učenike treba spomenuti još Etiopljanina iz Ptolemaide i Antipara iz Kirene. Antiparov učenik je bio Epitimid iz Kirene, njegov Parajbetes, a od ovoga Hegesias *peisithanatos* (zagovornik samoubištva) i Anikeris koji je Platona otkupio iz ropstva (D.L. II 86). Za ovu posljednju dvojicu Hegel kaže da su „prvi princip dalje usavršili“; u okviru ove škole primjećuje se i veća dosljednost u pogledu razvoja svijesti o onome što je opće i, zbog toga, veća nedosljednost prema njenom principu.

¹¹ „Meni se čini“, kaže Aristip Sokratu, „da ima neki srednji put kojim težim da idem, ni kroz vlast ni kroz podaništvo, nego kroz slobodu...“ Ksenofont, *Uspomene o Sokratu (Razgovor s Aristipom o uživanju i uzdržljivosti)*, BIGZ, Beograd, 1980., str. 34 (preveo dr M.N. Đurić)

¹² Hegel, *Istorija filozofije*, BIGZ, Beograd, 1983., str. 122 (preveo N. Popović)

13; *Athen.* XII 544 c), kao i Mlađega (Plut. *Dio.* 19). Uživajući za trpezom nije se dao zbuniti pitanjima onih koji vladaju. U Diogena Laertija sačuvan je cijeli niz anegdota koje svjedoče o Aristipovoj „izvanrednoj živoj duhovitosti i okretnosti“ u razgovoru sa njima. Kada ga je tiranin jednom pitao zašto filozofi kucaju na vrata bogataša, a ne bogataši na vrata filozofa, on je odgovorio: „Zato što filozofi znaju šta im treba, a bogataši ne znaju.“ (D.L. II 69) Premda je, ponekad, znao biti i „servilno savitljiv“ (valjda ga je zbog toga kinik Diogen iz Sinope zajedljivo nazvao „kraljevskim psom“), ne bez razloga mu je Platon jednom rekao da samo on, s istom otmjenošću, nosi i svečanu odoru i prosjačke tralje.

Jednostavnost učenja Aristipa i njegovih sljedbenika ne znači, u isto vrijeme, i njihovu površnost. Bivajući srodstvenim sa starijom sofistikom, on poriče mogućnost objektivnog saznanja i, s tim u vezi, odbacuje dijalektiku i fiziku, ali i opstojnost stalnih moralnih mjerila. Njegovo etičko učenje nije zasnovano na saznanju suštine etičkog fenomena, nego je *praktična životna mudrost*, koja polazi od protagorske relativističko-senzualističke teorije saznanja.¹³ Prema tome, osjećaj je, po kirenjanima, kriterij onoga što je teorijski i praktično istinito. Dakle, u teorijskom smislu, istinito jeste ono što je osjećaj, ne ono što se nalazi u osjećaju, ne njegova sadržina. Kako se predmetnost

evidentira i nalazi samo u osjećaju, on, kao takav, nije objektivan: „Mi ne možemo osjećaj shvatiti kao neko biće pa da za to biće tvrdimo da je ono istinito; tako, dakle, da bismo tvrdili da osjećaj slatkoga i bijelogima za svoj uzrok neki predmet koji je bijel i sladak.“ (Sext. Empir., *Adv. math.*, VII 191 ss) Čim se, dakle, osjećaj konstituira kao *svrha*, on više nije „ravnodušna različitost raznolikih čulnih afekcija“ (*ta alla pothe*), već protivstavljanje koje je, upravo, prijatnost ili neprijatnost. Prijatno, pak, osjećanje jeste ono što je dobro, a neprijatno ono što je zlo. Na taj način osjećanja su kriterij za saznanje, a svrhe za djelovanje.¹⁴ Jedna moguća skica za izvođenje kirenske etike,¹⁵ dakako, pojednostavljeni i nedovoljno, otprilike bi izgledala ovako. Ako su osjećanja zadovoljstva i bola jedino stvarno mjerilo za naše saznanje, onda su to oni i za naše praktično djelovanje. Otuda, *samo zadovoljstvo može biti cilj našeg etičkog života, jer ono je jedino dobro, kao što je bol jedino zlo.*¹⁶ Potvrdu toga Aristip je nalazio kod djece: „Kao dokaz za to da je zadovoljstvo najviše dobro navodio je činjenicu da je u nama i bez opredeljivanja već od detinjstva živi žudnja za njim, i da, kad ga imamo, ne žudimo više ni za čim dalje, a da se, naprotiv, ničega ne klonimo toliko kao bola, koji je zadovoljstvu suprotan.“ (D.L., II, 88) Iz ovoga, nužnim načinom, slijedi zaključak da je zadovoljstvo jedino dobro po prirodi (*fysēi*), a da se sva ostala dobra osniva-

¹³ Da sofistika, prevashodno starija, bilježi značajna filozofska postignuća - vidjeti moju knjigu *Sofistika kao istina privida*, Hijatus, Zenica, 2001., str. 61 – 89.

¹⁴ Hegel, *Istorija filozofije*, str. 124.

¹⁵ Najvjerojatnije je Aristip Mladi utemeljio kirensku etiku u jednom izgrađenom i sistematičnom obliku. Po Sextu Empiriku (*Adv. math.* VII 11), ona je imala pet dijelova: 1) o onome za čim treba težiti i čega se treba kloniti, 2) o afektima, 3) o radnjama, 4) o (prirodnim) uzrocima, i 5) o jemstvima istine. Ta etika, dakle, uzima u obzir i probleme koji su, inače, kao prirodni uzroci, predmet fizike, ili, kao jemstva istine, predmet dijalektike.

¹⁶ M.N. Đurić, *Istorija helenske etike*, str. 306.

ju na konvenciji (*nomo*). *Zadovoljstvo samo sebe opravdava*, bez obzira da li je posljedica dopuštena ili nedopuštena čina. Dakle, učenjem o zadovoljstvu i uživanju Aristip je postao osnivačem *hedonizma*¹⁷ koji, na izvjestan način, pokazuje srodnost sa Eudoksovim hedonizmom i Demokritovom eutimijom.¹⁸ Zanimljivo je, također, da je kirenjanin pravio razliku između zadovoljstva kao cilja i blaženstva:

„Jer cilj je samo pojedinačno zadovoljstvo, a blaženstvo se sastoji samo u zbiru pojedinačnih osjećaja zadovoljstava i, samo u njima, sadržani su i minulo i buduće zadovoljstvo. Samo za pojedinačnim zadovoljstvom treba žuditi radi njega samoga, a za blaženstvom ne radi njega samoga nego samo radi pojedinačnih trenutaka zadovoljstva koji ga sačinjavaju.“ (D.L., II, 87)

Shvatanja da su kirenska i kinička škola preteče epikurejske i stoičke predstavljuju, (po)odavno, opća mjesta

u filozofskoj literaturi. Međutim, raširena odbojnost prema eudaimonizmu¹⁹ načinila je od kirenjana neku vrstu karikature koja je, sem rijetkih izuzetaka, nekritički prihvatana i interpretirana.²⁰ U smislu drugačijeg viđenja, treba istaknuti radove Theodora i Heinricha Gomperza, „što su pomogli da ovaj često pogrešno shvaćen način mišljenja iz ruševina predanja dobije shvatljivu formulaciju“,²¹ a od recentnih, svakako: V.T. McKirahan, T. O'Keefe i M. Onfray. Sudeći da je Aristip težio zadovoljstvu kao jedan sasvim obrazovan duh, Hegel u *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, paradoksalno i svakako, uočava jedan novi momenat. Naime, čovjek koji se „obrazovanjem mišljenja“ uzdigao do zadovoljstva ne postaje ovisnikom istog. Naprotiv, nemu je svojstvena ravnodušnost prema svemu posebnome, prema strastima, prema vezama svake vrste.²² Kada čovjek usvoji zadovoljstvo kao princip, kaže se dalje, mi pritom zamišljamo da

¹⁷ Gledajući na evidenciju, možemo vidjeti da postoje dvije kategorije svjedočanstava o Aristipovoj etici: jedna, koja mu neposredno pripisuje hedonizam, i druga, koja ga uopće ne smatra hedonistom. V.T. McKirahan, *The Socratic Origins of the Cynics and the Cyrenaics*, str. 378 (u *The Socratic Movement*, Paul A. Vander Waerdt (ed.), Cornell University Press, Ithaca and London, 1994.)

¹⁸ Kako za Aristipa zadovoljstvo nije negativnost, npr., kao bezbolnost (*aponia*) i bespriyatnost (*aediaonia*), on ga poredi sa prijatnim kretanjem, „koji se siše i srće kao blagi val koji prolazi kroz nj. A onđe gde nema kretanja, nema ni uživanja ni bola i, stoga, takvo stanje besčuvstvenosti liči na stanje onoga koji spava ili koji je mrtav“ (D.L., II, 89). Tri su određenja zadovoljstva po Aristipu: a) zadovoljstvo je jedno pozitivno stanje, b) zadovoljstvo se osjeća samo u sadašnjosti, jer je stvarno samo sadašnje stanje, i 3) ono je pretežno tjelesne prirode, jer je ono u suštini tjelesno stanje.

¹⁹ Irwin tvrdi da kireanici odbacuju eudaimonizam jer odbacuju uvjerenje o kontinuitetu sopstva, međutim, sam priznaje da ovom shvatanju „nedostaje izravna evidencija“. T.H. Irwin, *Aristippus against Happiness*, Monist 74 (1991): 62 – 66 (u V.T. McKirahan, *The Socratic Origins...*, fusnota 44, str. 379).

²⁰ Tradicionalno je Aristip oslikan kao jedan od najminornijih likova kruga sokratovaca, piše Voula Tsouna McKirahan, kao neko „čiji se upitni šarm sastoji od vulgarnog smisla za humor, društvene neotesanosti, oportunitizma i beskrupulznosti“. (*Ibid*, str. 381)

²¹ T. Gomperz, *Griechische Denker*, II Bd. (1903), 170 – 199, i H. Gomperz, *Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen*, 3. Aufl., (1927), VII Vorlesg. Naročito je poučna kod prvog, kaže Jodl, opća ilustracija kirenaizma pomoću vodećih misli modernog utilitarizma. (F. Jodl, *Istorija etike*, str. 350: bilješka 4 uz II poglavlje)

²² I za Coplestonu će mudar čovjek u svojim uživanjima sačuvati određenu mjeru nezavisnosti. Ako se sasvim prepusti nekom uživanju, veli on, „onda onoliko koliko je rob tog uživanja on neće moći da uživa u zadovoljstvu, nego će se pre nalaziti u bolu.“ Da bi sačuvao vedrinu i zadovoljstvo, mudar će čovjek ograničavati svoje želje. Otuda i izreka koja se pripisuje Aristipu: *eno (Laida), kai ouk ehonai... = imam (Laidu), ne ona mene! Bolje je vladanje i nepodleganje zadovoljstvima nego nekorističenje njima.* (F. Koplston, *Istorija filozofije (Grčka i Rim)*, BIGZ, Beograd, 1988., str. 160 (preveo S. Žunjić)

je on zavisan, bilo da se radi o čulnom uživanju ili o duhovnom: princip zadovoljstva je u suprotnosti sa principom slobode. Ali, tako se ne smiju shvatiti ni kireanička ni epikurejska učenja, koja, uglavnom, zastupaju isti princip. Ovdje se ističu dva momenta: jedna je odredba zadovoljstva kao principa po sebi, a druga je da se radi o čovjeku obrazovanog duha. Upravo tom obrazovanošću svog duha on je u stanju da zadobije slobodu, s jedne strane, dok, s druge, sudeći da s pomoću slobode stiče obrazovanje, jedino i samo obrazovanim duhom je u stanju da ima zadovoljstvo:

„Može se reći da taj princip nije filozofski: da je protivno filozofiji gledati princip u zadovoljstvu; ali on uzima obrt *po kome se obrazovanost duha, mišljenja, postavlja kao uslov pod kojim se zadovoljstvo jedino može zadobiti* (podc. Ž.Š.). Jednom rečju, Aristip je bio jedan vrlo obrazovan čovek... Jer, mada je za svoj princip usvojio *hedone*, ipak je on pošao od toga da je to princip samo za filozofski obrazovana čovjeka. Prema tome, on je glasio: za ono što se oseća kao prijatno ne zna se neposredno, već samo putem razmišljanja, filozofiranja.“²³

I u Platona su primjetne određene nedoumice u (s)vezi sa zadovoljstvom, kao, primjerice, u dijalogu *Gorgija*. Kada Sokrat, varirajući tezu da samo pravedan čovjek može biti istinski sretan, pita, nije li neophodno vladati

i samim sobom (*Gorg.*, 491, DE), Kalikleov odgovor sadržava i neke aristipovske momente. Naime, oni koji nemaju moći da zadovolje svoje strasti hvale razboritost i pravednost, a jaki i moćni dižu se iznad zakona velike gomile, ne vodeći računa o tome kako će ta gomila gledati na to dizanje. Razbludnost, neobuzdanost i neograničena sloboda, kada im stoje otvorena sva sredstva za njihovo zadovoljenje, vrlina su i sreća, a sve ostalo, svi lijepi termini i sve ljudske konvencije, nisu ništa drugo nego brbljanje bez ikakve vrijednosti (491 E – 492 C). (Ne)opravdano poistovjećivanje čulnog zadovoljstva i dobra (495 A) od strane Kalikla²⁴ rabi pomalo neodlučan i dvosmislen Sokratov odgovor. Naime, i kada kaže da je dobro, a ne čulno zadovoljstvo, svrha ljudskog djelovanja, da oni nisu isto, u nastavku će reći i ovo: „zadovoljstvo svagda može biti samo sredstvo za dostizanje dobra.“ (494 C – 500 A) Premda samo kao „sredstvenost“ i čulno zadovoljstvo ima prefiks dobrog: ako i nije sinonimno s njim, (za)sigurno nije ni njegova negacija.

Aristip iz Kirene inkarnira jednu drugu filozofsku tradiciju, on svjedoči o jednom drugom i drugojačijem načinu bivanja i mišljenja, on (samo) pokazuje i ne brine se da dokaže. Nije mu statlo do apstrakcije kvintesencije „da bi izgledao značajno kao žongler riječima ili verbalni akrobata; on se premješta, odlazi i dolazi, govori, interpelira; on

²³ Hegel, *Istorija filozofije*, str. 121.

²⁴ Bez obzira na već ubičajeno viđenje Kalikla kao beskrupulznog vode reakcije i kasnijeg tiranina, Jaeger njegovoj personi i odnosu prema njemu (pri)dodaje još nešto. Naime, iako je Platon u načelu bio protiv Kaliklovih shvatanja, u njegovom odnosu, ipak, primjećujemo i skriveno suošćejanje svojstveno samo onome ko je jednom morao, i još uvjek mora, da u sebi guši simpatiju prema protivniku. Sam Platon u *Sedmom pismu* priča kako su ljudi iz Kritijinog kruga u njemu vidjeli rodenog saborca, sigurno ne samo zbog Platonovih srodničkih veza s Kritijom, i da su ga u jednom trenutku, zaista, pridobili za svoje planove (W. Jaeger, *Paideia. Die Formung des griech. Mensch*, Bd I, Berlin und Leipzig, 1934; prijevod: *Paideia. Oblikovanje grčkog čovjeka*, Knj. Zajed., Novi Sad, 1991., str. 167)

izabire trg, vanjski prostor; on otvara filozofiju vanjskom svijetu i ne rezerviše je za specijaliste, doktore i druge znanstvenike prišarafljene za njihov ured; on traži prodavca salate, užara, prostitutku, mornara, ali, isto tako, i princa...²⁵

One koji su, direktno ili indirektno, pisali o njemu nije ostavljao ravnoduš-

nima, kako to svjedoči jedna opsežna i recentna *Bibliographia*.²⁶ Index autora, koji ide od Wendta, Zellera, Natorpa, pa tamo do Fritza, Steinera i Nickela, govori sam za sebe. Spominjanje Horacija u naslovu teksta ovog posljednjeg²⁷ daje nam za pravo da završimo jednim dvostihom iz njegovih *Epistola*:

*Sada se potajno vraćam Aristipovom načelu,
Gledam da prilike sebi, ne sebe da podredim njima.*

²⁵ M. Onfray, *L'Invention du plaisir (Fragments cyréna'ques)*, biblio. Le Livre de Poche, Paris, 2006, 14 p.

²⁶ A. Patzer, *Bibliographia Sokratica (Die wissenschaftliche Literatur über Sokrates von den Anfängen bis auf die neueste Zeit in systematisch-chronologischer Anordnung)*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 1985., 260-263 (bibliog. jed. 1850 – 1882).

²⁷ R. Nickel, *Xenophon und Horaz*, in: *Gymnasium* 87 (1980) s. 145 – 150, - *Epist. 1, 1* Spielt auf den xenophontische Aristipp an.

UTICAJ MJERA EKONOMSKE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE NA PLANIRANJE I RAZVOJ TURIZMA U ZEMLJI

Doc. dr. Halid Kurtović

SAŽETAK

Turizam budućnosti, za koji se Bosna i Hercegovina opredijelila, postavlja sve složenije zahtjeve cjelokupnoj ekonomskoj politici zemlje u pogledu mogućih integracija i sprega (politika, turizam, ekologija i sl.). Zbog toga ne iznenađuje to što se u procese značajne za njen razvoj svrstava i ova privredna djelatnost. Takav koncep, teži optimalnom ekonomskom efektu i osigurava da turizam postane ključni element ekonomije ove zemlje.

U radu se razmatraju ključna pitanja i principi na kojima se zasniva ekonomска politika, kao i doprinos koji razvoj turizma može imati na zemlju u cjelini. Ta pitanja, na koja se traži odgovor u ovom radu, klasificirana su u tri velike grupe: **Ekonomski aspekti** - u kojima se turizam izučava kao faktor ekonomskog razvoja zemlje, ukazuje se na potrebu zaustavljanja depopulacije Bosne i Hercegovine i oživljavanje njenih pojedinih dijelova; **Prostorno-ekološki aspekti** - ukazuju na biološke, fizičke i duhovne vrijednosti prirode, kao i na potrebu zaštite prirodne sredine; **Sociološki aspekt** - razmatra ciljeve koji će se razvojem turizma u zemlji ostvariti, kao što su: osiguranje novih radnih mjeseta, smanjenje siromaštva u zemlji, odnosno svega onog što treba da bude izvor ljudskog obogaćivanja za sve.

U zaključnom dijelu daju se osnovne preporuke i smjernice za budući razvoj turizma u Bosni i Hercegovini i ukazuje se na neophodnost prilagođavanja turističke ponude, što znači da naš turistički proizvod treba da bude: autentičan, originalan i kvalitetan, kao i na potrebu utvrđivanja smjernica za komercijalizaciju specifičnih turističkih potencijala na globalnom turističkom tržištu.

Ključne riječi

Ekonomска politika, turizam, turistički proizvod, turistički potencijali, ekonomija i ekologija.

Uvod

Razvojna strategija Bosne i Hercegovine, kao instrument ekonomske politike, zagovara uravnotežen razvoj svih privrednih djelatnosti u cilju zadovoljenja potreba sadašnjih i budućih generacija. Ovom razvojnom strategijom, pored ostalih privrednih djelatnosti, značajna pažnja posvećena je i razvoju turističke privrede. Tako iskazano opredjeljenje omogućava turističkoj privredi da, uz puno uvažavanje socio-kulturne i prirodne sredine, planira i aspekt budućnosti. Čitava filozofija primjene ekonomske politike u planiranju razvoja turizma utemeljena je tako da osigurava kontinuitet civilizacijskih tekovina i valorizaciju turističkih potencijala.

Znači, turizam kao privredna djelatnost od čijeg razvoja u dobroj mjeri zavisi privredni oporavak zemlje (imajući u vidu činjenicu da su proizvodni kapaciteti porušeni, devastirani, ili zbog nedostatka finansijskih sredstava izvan funkcije), turizam se shvaća kao slamka spasa za ovu ratom razorenu zemlju.

Regije na području Bosne i Hercegovine, pored bazne rezidencijalne funkcije, koja predstavlja stalno nastanjivanje, dobijaju i turističku funkciju. Turistička funkcija podrazumijeva privremeni boravak u turističkoj destinaciji od strane posjetilaca koji dolaze izvan gravitacione zone, iz drugih udaljenih gradova. U regionalnoj prostornoj analizi, turistička funkcija odgovara interregionalnom kretanju, pri čemu dolazi do spoljnih monetarnih inputa. Drugim riječima, turističku funkciju karakterizira ulazak u regiju onih posjetilaca koji dolaze spolja, izvan regije, pa samim tim dolazi do međuregionalnog prelijevanja dohotka, do transfera prihoda iz drugih

zemalja ili regija, odnosno gradova u njima. Imajući ovo u vidu, prostorna analiza ekonomskih tokova je veoma važna, jer turistička funkcija u datom prostoru utiče na porast prihoda. Porast prihoda u turističkom mjestu rezultat je dolazaka turista koji, već po definiciji, predstavljaju posjetioce iz relativno udaljenih zona. Njima stoji znatno više vremena na raspolaganju, što im, uz pomoć brzih transportnih sredstava, omogućava da odlaze i u veoma deleke zemlje i regije te da u turističkim mjestima ostanu više dana.

Načela održivog razvoja turizma

Turizam kao privredna djelatnost može na sebi svojstven način doprinijeti ekonomskom i socijalnom razvoju mesta, odnosno regije u kojoj se razvija. Ukoliko je turizam harmonično razmješten u prostoru i ako je prilagođen specifičnostima date regije, on, također, može doprinijeti aktivnom očuvanju prirodnog i kulturnog naslijeđa.

Planiranje integralnog razvoja na bilo kom prostoru, pa tako i na nivou Bosne i Hercegovine, treba biti usaglašeno sa osnovnim načelima koncepta održivog razvoja, što u prvom planu podrazumijeva objektivno ekonomsko valoriziranje i adekvatno uključivanje u inovirani i savremeniji razvojni proces svih raspoloživih resursa lokalne sredine. Najkraće rečeno, to znači sveobuhvatnost, racionalnost i održivost korišćenja resursa, koje je prilagođeno tržišnim zahtjevima i potrebama lokalnog stanovništva.

Imajući u vidu raznoliku lepezu prirodnih i drugih resursa kojima raspolaže Bosna i Hercegovina (primorje, planine, klima, rijeke, jezera, flora, fauna, biodiverzitet, kulturno-historijske, turističke, ekološke i druge vrijedno-

sti), može se konstatirati da se na njima mogu uspostaviti znatno brojnije djelatnosti i aktivnosti lokalnog stanovništva nego što su postojeće. Te djelatnosti najbolje se mogu koncepcijски definirati kroz izradu cjelovitih i interdisciplinarnih projekata i programa integralnog razvoja, koji moraju biti zasnovani na slijedećim suštinskim polazištima:

- da budu dominantno utemeljeni na lokalnim resursima, kako bi svi potencijali bili što potpunije valorizirani i što adekvatnije uključeni u razvoj;
- da im prethodi sveobuhvatna, objektivna, svrshishodna i racionalna ekonomska valorizacija specifičnih prirodnih, socijalnih, demografskih, kulturnih, infrastrukturnih, ekoloških i drugih obilježja konkretnih prostora;
- da budu što cjelovitije i djelotvornije uklopljeni (integrirani) u dugoročne strateško-razvojne pravce Bosne i Hercegovine (proizvodnja ekološki zdrave hrane, razvoj turizma, male privrede, infrastrukture, oživljavanje izvoza i dr.);
- da utvrde neophodne strukturne promjene i definiraju tržišne odrednice savremenije ekonomije, saglašne konceptu održivog razvoja;
- da realnom ekonomskom analizom identificiraju ključne ograničavajuće faktore razvoja, te na tim osnovama predlože konkretne mјere za njihovo prevazilaženje i načine revitalizacije ekonomije ovog dijela Bosne i Hercegovine;
- da usaglase razvojne prioritete koji će najbrže i najefikasnije doprinijeti ukupnom stabiliziranju i prosperitetnijem razvoju Bosne i Hercegovine.

Polazeći od strukture privređivanja na ovim prostorima i funkcionalnih odnosa prisutnih u zemlji, a naročito od neophodnosti transformiranja i savremenijeg strukturiranja ekonomije, suština koncepta integralnog razvoja trebala bi biti izražena kroz tri slijedeće osnovne dimenzije:

- valoriziranje i programski osmišljeno uključivanje u razvoj svih resursa koji mogu, na jednoj strani, sačiniti bazu odvijanja odgovarajućih djelatnosti i aktivnosti stanovništva, a, na drugoj, privući interes ljudi i kapital, kako iz zemlje tako i inozemstva;
- uspostavljanje višeg nivoa razvojne integralnosti, prostorne i funkcionalne komplementarnosti između djelatnosti, sa osnovnim ciljem da se osigura dugoročnost (održivost) boniteta i ekonomičnosti korišćenja resursa;
- osiguravanje široke funkcionalne i komunikacione integracije svih dijelova Bosne i Hercegovine, uz znatno aktivniju i konkretniju podršku od strane Vijeća ministara Bosne i Hercegovine.

Planski razvoj turizma podrazumijeva osmišljavanje kratkoročne i dugoročne razvojne koncepcije, čiji cilj treba biti osnova aktivnostima koje će doprinijeti oživljavanju i dinamiziranju ekonomskih, socijalnih, demografskih i drugih tokova. Naravno, razvoj turizma - kao, uostalom, i svih drugih privrednih djelatnosti - treba se odvijati uz racionalno korišćenje raspoloživih potencijala, trajno očuvanje ekološke ravnoteže i zaštitu izuzetno vrijednih prirodnih predjela i njihovih vitalnih komponenata - ekosistema i biodiverziteta.

Da bi se postigao cilj, utvrđen u planu o razvoju turizma u Bosni i Hercegovini, neophodno je istovremeno voditi računa o međusobnim odnosima, društvenim i ekonomskim, koji ne smiju biti poremećeni. Garancija da neće doći do remećenja tako uspostavljenih odnosa je - planom utvrditi način praćenja realizacije u tri bitne, međusobno povezane, sfere: ekonomskoj, socio-demografskoj i prostorno-ekološkoj.

Najvažniji ciljevi u *ekonomskoj sferi* su: revitalizacija i proizvodno-tehnološka transformacija postojeće privrede; definiranje i razrada novih i profitabilnijih razvojnih programa utemeljenih na lokalnim resursima (osposobljavanje uništenih ili devastiranih proizvodnih kapaciteta, izgradnja novih proizvodnih pogona, posebno onih za proizvodnju zdrave hrane, razvoj turizma, male privrede i dr.). Ovo naglašavamo iz razloga što se na svim nivoima u zemlji poduzimaju aktivnosti za privlačenje inozemnog kapitala. Novčana sredstva iz inozemstva koja se ulažu u razvoj privrede zemlje, posred novih radnih mesta, uvođenjem nove tehnologije u proizvodnju doprinose i poboljšavanju asortimana i kvaliteta proizvoda i usluga; omogućuju realizaciju utvrđenih kratkoročnih i dugoročnih mjera ekonomske politike za podsticanje i sufinansiranje oživljavanja postojećih privrednih aktivnosti, kao i mogućnost uspostavljanja novih razvojnih programa, itd.

Ciljevi *socio-demografskog* razvoja trebaju biti:

- zaustavljanje procesa siromašenja stanovništva;
- stvaranje uslova za savremeniji način života;
- pristojan životni standard;
- osiguravanje mogućnosti za brže

zapošljavanje i samozapošljavanje lokalnog stanovništva, kako bi se smanjio i zaustavio odliv stručnih i kreativnih kadrova;

- podsticanje na povratak brojnog iseljenog stanovništva, nezaposlenih lica, a naročito onih ljudi koji su stekli odgovarajući poslovni i stručni ugled u inozemstvu i koji mogu dati značajniji doprinos intenziviranju razvoja Bosne Hercegovine.

Ciljevi *prostorno-ekološkog* razvoja Bosne i Hercegovine trebaju se bazirati na prostornim planovima, pri čemu će izgradnja, kako proizvodnih tako i objekata za pružanje usluga, biti zasnovana na efikasnijoj implementaciji koncepta integralne zaštite životne sredine. Znači, očuvanje prirode i raznovrsnog kulturno-historijskog naslijeđa bit će prioritet u valorizaciji prostora, odnosno, tokom privođenja određenog prostora njegovoj krajnjoj namjeni. Navedeni ciljevi razvoja u prostorno-ekološkoj sferi trebaju predstavljati osnovne komparativne prednosti u budućem razvoju Bosne i Hercegovine, naročito u pogledu proizvodnje zdrave hrane i razvoja turizma. Isto tako, jedan od bitnih ciljeva treba biti funkcionalna namjena prostora, kao i utvrđivanje odgovarajuće matrice razmještaja privrednih aktivnosti i infrastrukture zaštićenih predjela, te adekvatno ekološko planiranje predjela i zaštita cjelokupne životne sredine.

Osnove razvoja turizma u Bosni i Hercegovini

Ako turizam posmatramo kao zupčanik u nekoj velikoj mašini, koji se počinje kretati s malim brojem okretaja, pokrećući pritom ostale dijelove maši-

ne, a oni svoju snagu dalje prenose na druge dijelove (Meuller, 2004), uvidjet ćemo da turizam, pravilno usmjerenim mjerama ekonomske politike, može, zahvaljujući dobijenom zamahu, nastaviti kretanje, ali da se u njemu kao sistemu svi elementi ne kreću istom brzinom, već da neki od njih dobijaju veće ubrzanje i tako nastavljaju da se kreću svojim tokom. Na taj način turizam, svojim posrednim ili neposrednim uticajem, doprinosi unapređenju privrednog razvoja zemlje, odnosno njenog dijela u kome se turistička kretanja odvijaju.

Imajući prednje u vidu, odnosno činjenicu da turizam može doprinijeti bržem razvoju Bosne i Hercegovine, moguće je utvrditi osnovne smjernice i glavne prioritete njenog razvoja. S obzirom na stepen prioriteta i sredstava neophodnih za realizaciju pojedinih ciljeva, planovi razvoja turizma, kao i u svakom postupku planiranja, neophodno je da budu podijeljeni na dugoročne, srednjoročne i kratkoročne.

Dugoročni plan razvoja turizma treba se bazirati na smjernicama iz Strategije srednjoročnog razvoja Bosne i Hercegovine. Ovim planom treba utvrditi slijedeće:

1. sačiniti osnovne hipoteze budućeg razvoja turizma i izvršiti identifikaciju potencijalnih korisnika (ciljnih tržišnih segmenata);
2. sastaviti popis potencijalnih turističkih destinacija u zemlji;
3. na osnovu rezultata dobijenih istraživanjem utvrditi listu prioriteta koji se odnose na potrebna ulaganja u prostore pogodne za razvoj turizma;
4. usvojiti zakonske mјere i propise koji će garantirati da će priroda ostati očuvana;

5. utvrditi mehanizme koji će osigurati koordinaciju planova koncentriranog i disperziranog uređenja i opremanja prostora.

Srednjoročni planovi razvoja turizma poželjno je da budu usmjereni na utvrđivanje posebnih pravila programiranog uređenja prostora. Oni treba da u sebi sadrže više detalja, koji se odnose na korišćenje tla, namjenu i uređenje prostora, ravnomjerniju i pravedniju raspodjelu prihoda od turizma. Isto tako, srednjoročni planovi u sebi trebaju imati razrađena rješenja koja će omogućiti urbanističku, arhitektonsku i ekonomsku integraciju turizma, kao i mјere kojima će biti reguliran transport unutar koncentriranih turističkih zona, i to kako u blizini značajnih turističkih atrakcija tako i u zaštićenim zonama.

Srednjoročno planiranje ima kao cilj:

- izgradnju raznovrsnih smještajnih kapaciteta u turističkim mjestima;
- potpuniju valorizaciju monumentalnih i historijskih mjesta;
- informiranje stanovništva i edukaciju onih koji će biti direktno uključeni u opremanje i funkcioniranje turističkih prostora;
- plan turističke penetracije u turistički prostor i dubinsko uređenje bazirano na regionalnoj politici harmoničnog razvoja, koja obuhvata odgovarajuće transportne mreže;
- na bazi izvršenih istraživanja, procjenu evolucije tržišnih kretanja, kako bi se blagovremeno preduzele odgovarajuće mјere prilagođavanja uočenim tendencijama; predviđanje multiplikativnih efekata, kao i ekonomskih, socijalnih

- i kulturnih posljedica razvoja turizma u Bosni i Hercegovini;
- usmjeravanje investicija, uz, što je moguće veću, decentralizaciju i koncentraciju odlučivanja na regionalnom i lokalnom nivou.

Kratkoročni planovi razvoja turizma usmjereni su na organiziranje animacije u turističkim mjestima. Poseban se značaj pridaje lokalnom stanovništvu, pogotovo u podsticanju kreativnih inicijativa ljudi u mjestima koja imaju potencijale za razvoj turizma. Isto tako, posebnu pažnju treba usmjeriti na formiranje autentičnog, lokalnog turističkog proizvoda, koji će u sebi sadržavati prezentaciju i prodaju lokalnih poljoprivrednih i zanatskih proizvoda u tim mjestima. Naravno, pri formiranju turističke ponude mješta neophodna je i pomoć specijalista, posebno u marketinškom definiranju turističkog proizvoda.

Kratkoročnim planovima, odnosno, ciljevima razvoja turizma, treba prethoditi istraživanje tržišta, kao i uspostava mehanizama za stalno praćenje globalne turističke tražnje i procjenu njenog uticaja na razvoj turizma u pojedinim općinama i regionalnom obuhvatu. Stoga, neophodno je odmah izraditi kratkoročne planove i operativne mјere koje će se hitno sprovesti kako bi se uz raspoloživa sredstva omogućilo što brže pokretanje onih segmenata turizma koji imaju komparativne prednosti na međunarodnom tržištu.

MATERIJALNA OSNOVA U FUNKCIJI RAZVOJA TURIZMA

Sagledavanje mogućnosti za razvoj turizma, kako u pojedinim općinama tako i na nivou Bosne i Hercegovine kao cjeline, zahtijeva poseban osvrt na

receptivnu bazu, odnosno, na materijalne uvjete osiguranja osnovnih ugostiteljskih usluga. Preduvjet turističke izgradnje predstavlja odgovarajuća saobraćajna i komunalna infrastruktura. Pod pretpostavkom osiguranja ovog uvjeta, uz uvažavanje koncepta održivog razvoja, a, s tim u vezi, i optimalnog odnosa između kapaciteta raspoloživog prostora i obima turističkog smještaja, može se pristupiti struktuiranju i profiliranju receptivne baze za unapređenje turizma. To znači da treba izaći iz sadašnjih okvira i stereotipa u turističkoj ponudi, bar kad se radi o ponudi na međunarodnom turističkom tržištu. Međutim, to istovremeno znači da namjenski objekti u arhitektonskom smislu trebaju odražavati duh izvornog graditeljstva - po gabaritima, korišćenim građevinskim materijalima, uslužno-proizvodnim mogućnostima, stepenu koncentracije, odnosno disperzije u prostoru.

Međunarodni standardi po kojima se vrši klasifikacija ugostiteljskih objekata uključuju i oblike kojima se odlikuju određeni prostori, posebno oni koji se koriste u turističke svrhe (Standard International Classification of Tourism Activities - SICTA), usvojeni na Međunarodnoj konferenciji o statistici putovanja i turizma u Otavi 1991. godine. Ovim standardima obuhvaćene su veoma široke grupacije objekata, posebno u dijelu u kojem je svrstana kategorija "ostalo", što posebno treba imati u vidu kada je razvoj seoskog turizma na području Bosne i Hercegovine u pitanju.

Kada govorimo o vrstama osnovnih i dodatnih ugostiteljskih usluga primjerenih turizmu u Bosni i Hercegovini, tu su, u skladu sa raspoloživom strukturu receptivne baze, moguće različite varijante, posebno

ako se radi o tzv. "full-service" usluzi, dakle o noćenju sa sva tri obroka. Ova vrsta turističke usluge moguća je i u domaćoj radinosti, ali i u manjim objektima tipa pansiona, u mini turističkim kompleksima tipa etno-parka, sa disperziranim smještajem u odgovarajuće projektiranim i dizajniranim objektima i ishranom u zajedničkom restoranu. Seletktivna usluga se obično realizira u objektima apartmanskog tipa, sa mogućnošću samostalnog pripremanja hrane od svježih namirnica proizvedenih na seoskim ekonomijama u zemlji i plasiranih turistima, ili u iznajmljenim kućama sa sličnim pogodnostima. Koncipiranje dodatnih sadržaja u okviru ugostiteljskih punktova potencira različite funkcije koje se naslanjaju na aktivnosti i stil života lokalnog stanovništva. Ovi specifični dodatni sadržaji samo se djelimično mogu realizirati u prostornom sklopu ugostiteljskih objekata. Međutim, ovdje se radi o prelasku sa prostornog na funkcionalni koncept realizacije integralnog hotelskog proizvoda, koji jeiniciran i kreiran i čija je kompletna organizacija sprovedena u okviru poslovanja odgovarajućih objekata. Drugim riječima, ugostiteljski objekti nisu samo nosioci materijalne osnove turizma, već se pojavljuju i kao inicijatori i modifikatori sadržaja turističkog boravka.

Boravak turista u Bosni i Hercegovini treba se zasnivati na optimalnoj kombinaciji atraktivnih atributa prirodnih i antropogenih resursa. Zbog toga se razvoju turizma mora prići krajnje ozbiljno i stručno, uz puno uvažavanje principa ekološke zaštite, odnosno koncepta održivog razvoja.

Zaključak

Mjere ekonomske politike Bosne i Hercegovine po svom konceptu dugoročnog su razvojnog karaktera. Pravce i aktivnosti, odnosno, strateška opredjeljenja i izvedene kvantitativne veličine treba shvatiti kao indikatore poželjnog i uz određene mjere mogućeg razvoja zemlje.

Efekti ovih mjer, dati kroz dugoročna programska opredjeljenja, utemeljeni su na procjeni očekivanih trendova koji će dominantno karakterizirati razvojne procese, kako privrede u cjelini tako i turizma. Stoga Bosna i Hercegovina treba prihvati koncepciju aktivne politike razvoja turizma, orientiranu na uključivanje u međunarodne ekonomske i turističke tokove.

Uvjet za realizaciju mjerama ekonomske politike predviđenog rasta prihoda iz turizma je:

- promjena privredne strukture zemlje, primjerene opredjeljenu Bosne i Hercegovine ka slobodnom i otvorenom ekonomskom prostoru;
- uspostavljanje i funkcioniranje koncepta integralnog i održivog razvoja;
- uključivanje zemlje u međunarodne ekonomske odnose, odnosno njeno prisustvo na međunarodnom turističkom tržištu, i
- praćenje i primjena naučno-tehnoloških dostignuća do kojih se došlo u turistički razvijenim zemljama.

Turističke vrijednosti Bosne i Hercegovine i mjere ekonomske politike nisu dovoljni za trasiranje razvoja turizma ako se na nivou zemlje ne bude utvrdila politika razvoja turizma. Ovo tim prije što je politika razvoja bilo koje privredne grane osnova na kojoj se bazira njen razvoj.

Zato, ako za turističku politiku kažemo da predstavlja ukupnost smisljenih akcija i aktivnosti usmjerenih na definiranje i realiziranje koncepcije razvoja turizma, shvatit ćemo u kojoj mjeri moraju biti koordinirane akcije nosilaca i izvršilaca politike razvoja ove privredne grane. Znači, državna intervencija u cilju poboljšanja turističke ponude zemlje neophodna je, iz razloga što međunarodna konkurenca, nacionalni interes i složena priroda turističke ponude, predstavljaju faktori koji državnu intervenciju u cilju razvoja turizma čine nezamjenjivom.

Obim i način te intervencije zavisiće od važnosti koju će država pridavati razvoju turizma i o uvjetima koji vladaju u zemlji, i to:

- političko-ekonomskom sistemu;
- socio-ekonomskom razvoju;
- stepenu turističke razvijenosti, i
- finansijskoj sposobnosti.

Imajući u vidu okolnosti nastale priступanjem Bugarske i Rumunije članstvu EU i formiranjem jedinstvenog tržišta ove grupacije, država Bosna i

Hercegovina treba definirati svoje razvojne ciljeve, s posebnim osvrtom na razvoj turizma. Ovi ciljevi trebaju biti uskladeni s najširim i trajnim društvenim interesima, kao što su:

- povećanje deviznih prihoda, temeljenih na povećanju fizičkog obima prometa,
- stvaranje uvjeta za intenzivnije zapošljavanje i dr.

Za ostvarenje ovako postavljenih ciljeva treba koristiti elemente prethodno utvrđenih planova i strategije turističkog razvoja, baziranih na iskustvima kako naše zemlje tako i drugih zemalja koje imaju sličnu turističku ponudu. U tom smislu, a imajući u vidu finansijska sredstva potrebna za izgradnju infra i supra strukture, neophodno je izvršiti selektivni pristup razvoju pojedinih vrsta turizma. Time će se postići da se svi faktori neophodni za razvoj turizma dovedu u optimalnu vremensku dimenziju, na kratkoročnoj, srednjoročnoj i dugoročnoj osnovi, sa težnjom za postizanje kvantitativnih i kvalitativnih promjena kojima se teži.

THE IMPACT OF ECONOMIC POLICY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ON TOURISM PLANNING AND DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

Dr. sc. Halid Kurtović

ABSTRACT

Tourism of the future, for which Bosnia and Herzegovina has determined itself, is putting more complex requirements for the whole economical policy of the country, regarding possible integrations and connections (politics, tourism, ecology etc). Therefore it is not

surprising that in the processes significant for its development this part of economy is included. Such a concept is based on the optimum economical effect and ensures that tourism becomes the key economic element of this country.

*In this work key questions and principles which are based on the economy as well as the contribution of the development that tourism has on the earth as a whole. The questions that we need to find the answers to in this work are classified into three big groups: **Economic aspect:** in which the development of tourism stands out as a factor of the country's economic development and is indicated by the need to stop depopulation in Bosnia and Herzegovina and the rejuvenation of her respective sectors. **Spatial - ecological aspect:** focuses on the biological, physical, and spiritual values of nature, as well as the need for the protection of nature. **Social aspect:** considers goals, with which the development of tourism can be realized in the following ways: new job opportunities, decreased poverty in the country, in other words, everything that is meant to be a source for so called wealth for mankind.*

In the conclusion part, main recommendations and directions for the future development of tourism in Bosnia and Herzegovina are given, and it is pointed out that there is a necessity of adaptation to tourism demand, which means that our tourism product should be: authentic, original and with good quality, as for the need to determine the guidance for commercializing specific tourism potentials at the global tourism market.

Key words

Economic policy, tourism, tourism product, tourism potentials, ekonomy and ecology.

Literatura

- ARTIST Consortium (2000) Work Package 1, Deliverable 1. Current Situation and trends, reserved dokument.
- Begić, K., (2000) Ekonomска политика, drugo dopunjeno izdanje, Univerzitet u Sarajevu
- Potier, F., (2000) Turistička mobilnost u Evropi: stanje i trendovi, Turizam br. 3. Institut za turizam, Zagreb
- Magaš, D., (2003) Management turističke organizacije i destinacije, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hoteljski menadžment Opatija.
- Mieller, H., (2004) Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb.
- Petrović, G. M., (2003) Uticaj okoline na očuvanje zdravlja (biljke, minerali, tkanine i druge materije), Biblioteka "Lekovite sile" Beograd
- Šimić, A., (1994) Turističko poslovanje, Informator, Zagreb
- Weber, S., i Mikačić, V., (2004) Osnove turizma, Školska knjiga Zagreb
- Geić, S., (2002) Turizam i kulturno – civilizacijsko nasljeđe, Veleučilište u Splitu
- Likorish, L. J., i Jenkic, C. L., (2006) Uvod u turizam Eko – kon. Split
- Stojanov, D., (2000) Makro-ekonomske teorije i politike u globalnoj ekonomiji, Sarajevo

NALIČJE „SVJETSKE PRAVDE“ - PRESUDA MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE U PREDMETU BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE I CRNE GORE

Doc. dr. Zarije Seizović

*„Summa caritas est facere iustitiam singulis
et omni tempore quando necesse fuerit.“*

Abstract:

On 26 February 2007, the International Court of Justice (IJC) ruled that Serbia has not committed genocide, through its organs or persons whose acts engage its responsibility under customary international law, in violation of its obligations under the Genocide Convention. It also ruled that Serbia has not conspired to commit genocide, nor incited the commission of genocide, in violation of its obligations under the Genocide Convention. The ICJ has found that Serbia has not been complicit in genocide, in violation of its obligations under the Genocide Convention, but has violated the obligation to prevent genocide, under the Genocide Convention, in respect of the genocide that occurred in Srebrenica in July 1995. Namely, on one side, the IJC found that Serbia has not been complicit in genocide, but on the other side, the IJC determined that Serbia has violated the obligation to prevent genocide, under the Genocide Convention in respect of the genocide that occurred in Srebrenica in July 1995. The judgment contradicts itself on the following: aiding, as a specific form of complicity, can also be carried out by failing to act where there is a duty to act in order to prevent commission of a crime. Therefore, Serbia's, by failing to prevent genocide, while having knowledge of the crime, and having a duty to act to prevent such crime, constitutes a complicit in genocide.

Ključne riječi

Tužba; punomoćnik; Konvencija o genocidu; genocid; zaštićena grupa; Međunarodni sud pravde; Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju; međunarodno običajno pravo, odgovornost države u međunarodnom pravu; deliktna odgovornost države; odgovornost države za genocid; odgovornost države za saučesništvo u genocidu.

I Uvod

U formi uvoda iznijet ćemo neke nejasnoće i nepreciznosti pravne i jezičke prirode, a u vezi sa pomenutom presudom. Naime, u posljednjih nekoliko godina bh. elektronski i printani mediji izvještavali su o „pokretanju tužbe” Bosne i Hercegovine (BiH) protiv Srbije i Crne Gore (SCG), o „finansiranju tužbe” BiH protiv SCG, o „agentu BiH u tužbi protiv SCG”, o „zločinu genocida počinjenom nad nesrbima”, o „dešavanju genocida” i sl. Radi(lo) se o laičkoj terminologiji koju, zbog nedostatka formalne naobrazbe iz oblasti prava, koriste novinari, ali, nažalost, i državni činovnici od kojih se očekuje da, prema prirodi stvari, njihovom obrazovanju i zahtjevima poslova koje obavljaju, vladaju preciznim kategorijalnim sklopom i pravnim vokabularom sa vrlo jasnim i preciznim značenjem, kako bi se izbjegla svaka procesno-pravna, ali i materijalno-pravna, opasnost koju upotreba nepreciznih termina sa sobom može nositi.

S tim u vezi, bitno je znati nekoliko temeljnih stvari. Tužba se ne može *pokrenuti*, nego se tužba *podnosi* nadležnom organu, i to je inicijalni pravni akt (radnja) kojim se *pokreće* odgovarajući postupak. Također, ne *finansira* se tužba, nego se *finansira postupak* koji je pokrenut tužbom. Državu BiH u postupku koji se vodi pred Međunarodnim sudom pravde u Den Haagu ne *zastupa agent*, nego se radi o *punomoćniku* (pravnom zastupniku) države BiH, koji je ovlašten poduzimati pravne radnje u ime i za račun svog vlastodavca (u ovom slučaju, države BiH). Termin *agent* preuzet je iz engleskog jezika, u kojem ima značenje punomoćnika (zastupnika). Isto tako, genocid se

nije *desio*, nego je *počinjen*, pa pisati i govoriti o „genocidu koji se desio”, sem pravn(ičk)e i logičko-semantičke nepreciznosti, u ovakvoj depersonaliziranoj formi gotovo da graniči sa nemoralnim.

Također, pogrešno se piše, govoriti i izvještava o genocidu nad *nesrbima*. Sasvim je jasno da se ne može počiniti genocid protiv „nesrba”, odnosno „nesrpskog naroda”, budući da je genocid takvo krivično djelo koje se može počiniti protiv određene tzv. *zaštićene grupe*. U grupu „nesrba” („nesrpskog naroda”) spadali bi - sem Bošnjaka i Hrvata – još i Ukrajinci, Finci, Mađari, Brazilci, Kubanci, Poljaci, Nijemci, Amerikanci, Holanđani, odn. svi oni koji nisu Srbi, pa ovakvo „definiranje” zaštićene grupe nema pravno-logičkog smisla. Zaštićene grupe jesu nacionalne, etničke, rasne ili vjerske, koje, kao takve, imaju pravo na nesmetano i slobodno postojanje (egzistenciju). Ovakvim konceptom ne štite se društvene grup(acije) kao što su političke i slične organizacije i/ili kolektiviteti, jer pripadnost određenoj političkoj grupi jeste odluka pojedinca, odnosno stvar njegovog personalnog izbora, a ne fakt na čije nastupanje on nije imao nikakvog uticaja, kao u slučaju pripadnosti jednoj od gore navedenih *zaštićenih grupa*. U tom smislu, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u prvostepenoj presudi generalu Vojiske Repbulike Srpske Radislavu Krstiću navodi da “[...] Pretresno vijeće zaključuje da je *optužba van razumne sumnje dokazala da su u Srebrenici u julu 1995. godine protiv bosanskih Muslimana počinjeni genocid [...]*”. U tom smislu, ni formalno-pravno, niti suštinski, ne može biti govora o geno-

cidu nad „nesrbima”, ili „nesrpskom narodu” (?!), kako se može čuti i pročitati, nego isključivo o genocidu koji je počinjen nad Bošnjacima.

II Presuda Međunarodnog suda pravde u predmetu BiH vs. SCG

Međunarodni sud pravde je, 26. februara 2007. godine, objavio odluku kojom je potvrdio svoju nadležnost u predmetu Bosna i Hercegovina (BiH) protiv Srbije i Crne Gore (SCG), zbog povrede Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (Konvencija o genocidu). Sud je utvrdio da Srbija, povređujući svoje obaveze prema Konvenciji o genocidu, nije počinila genocid posredstvom svojih organa ili osoba čije radnje bi je činile odgovornom prema pravilima Međunarodnog običajnog prava (*Customary International Law*). Sud je, također, utvrdio da, na strani Srbije, nije postojala urota (konspiracija) da se počini genocid, niti je Srbija podstakla (na) izvršenje genocida. Nadalje, Sud je utvrdio da je Srbija povrijedila svoju obavezu da spriječi genocid te povrijedila svoju obavezu pune saradnje sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). O pitanju prevencije genocida, Sud je utvrdio da Srbija nije postupila po privremenoj mjeri koju je odredio Sud 8. aprila i 13. septembra 1993. godine, propuštajući da poduzme sve radnje unutar svojih ovlasti da spriječi genocid koji je počinjen u Srebrenici jula 1995.

Sud je naložio Srbiji da odmah poduzme djelotvorne korake kako bi osigurala puno poštovanje Konvencije o Genocidu, da kazni radnje genocida, kako su definirane u članu II Konven-

cije, ili bilo koje druge radnje iz člana III Konvencije, kao i da izruči optužene za genocid ili za pomenute druge radnje Haškom tribunalu. Na kraju, Sud nalazi da, u vezi sa obavezama Srbije da spriječi genocid i poštuje privremene mjere Suda, samo konstatiranje tih povreda predstavlja adekvatnu zadovoljštinu (satisfakciju) te da ovaj predmet nije od onih u kojim bi određivanje kompenzacije ili pružanja garancija da se „nesprečavanje genocida“ neće ponoviti, bilo adekvatno.

III Pravno-političke reperkusije odluke

Ostavljujući po strani evidentnu etičko-političku suspektnost ovakve presude i apstrahirajući - samo iz metodoloških razloga – emotivni diskurs i pijetet prema žrtvama genocida koje ovakva presuda izaziva, može se konstatirati da presuda eksplicitno tvrdi da Srbija nije bila involvirana u rat u Bosni i Hercegovini, a presuda „implícite tvrdi“ da Srbija nije počinila agresiju na Bosnu i Hercegovinu te da nije počinila genocid u BiH. Budući da se činjenica kako je u Bosni i Hercegovini počinjen genocid ne može prenebregnuti (što reafirmira i Sud svojom odlukom, a pozivajući se na drugostepenu presudu Haškog tribunala generalu VRS Radislavu Krstiću), to su implicitni navodi presude da je genocid počinjen od strane organa (uključujući i vojsku) Republike Srpske. Kako sud nije mogao prosti ustvrditi da genocid nije počinjen, svojom odlukom je odgovornost za to prebacio na Republiku Srpsku. Pravna posljedica ovakvog rezoniranja Suda, prevedena na jezik međunarodnog javnog prava, znači da ne postoji odgovornost države Srbije za zločin genocida koji je, prema mi-

šljenju Suda, počinjen samo u Srebrenici. Čini se da je ovaj redukcionizam u pristupu Sud temeljio na presudi generalu Krstiću za zločin u Srebrenici. U svakom slučaju, odlukom Suda odgovornost za genocid situirana je „unutar granica Bosne i Hercegovine“, čime je vješto izbjegnut ključni *nexus* između dvije države – počinjoca i žrtve, neophodan za utvrđivanje odgovornosti za genocid. Pod uvjetom da je pravni tim BiH kvalitetno pripremio i strukturirao svoje usmene i pismene navode, Sudu su, sasvim sigurno, bili predloženi dokazi za utvrđivanje upravo drugačijeg činjeničnog stanja, kako o pitanju direktnе invoviranosti Srbije, odnosno njenih organa, u agresiju tako i o počinjenom genocidu.

S druge strane, Sud je utvrdio da je Srbija odgovorna zato što nije sprječila genocid i kaznila njegove počinioce te što nije izručila generala Ratka Mladića, optuženog za genocid. Ova „osuda“, sama po sebi, iako na prvi pogled ne izgleda toliko značajna, vrlo je teška po svojoj prirodi, jer je, prvi put, presudom najviše međunarodne sudske instance, utvrđena odgovornost jedne države u vezi sa krivičnim djelom genocida. Sud je smatrao da, zbog težine djela (nesprečavanja i nekažnjavanja genocida), samo navođenje ove činjenice u dispozitivu presude ima značaj sankcije, odnosno adekvatne zadovoljštine. Ovom presudom za Srbiju je nastala međunarodno-pravna obaveza da odmah poduzme djelotvorne korake kako bi osigurala puno poštovanje Konvencije o Genocidu, kaznila radnje genocida koje su definirane u članu II Konvencije, ili bilo koje druge radnje iz člana III Konvencije, kao i izručila optužene za genocid ili za druge pome-

nute radnje Haškom tribunalu. Posebno je indikativno da se u stavu 6. dispozitiva ove odluke izrijekom pominje Ratko Mladić i navodi kako je Srbija njegovim neizručenjem povrijedila svoje obaveze koje stipulira Konvencija o genocidu. Utvrđivanjem ove činjenice, implicitno se podrazumijeva da je vlast u Beogradu znala gdje se optuženi nalazi, odnosno, da se nalazi na teritoriji Srbije. Da nije bilo ove prepostavke, nelogičnim bi se činilo unošenje ove obaveze Srbije u dispozitiv odluke.

Donošenjem odluke Suda Srbiji je nametnuta međunarodno-pravna obaveza čije bi neizvršenje za aktuelni srpski politički establishment predstavljao nepotreban i nepoželjan politički luksuz, sa dalekosežnim negativnim pravno-političkim konsekvenscama. Garant izvršenja obaveza nametnutih presudom predstavlja Vijeće sigurnosti, kome se, u skladu sa članom 94. Povelje Ujedinjenih naroda, može obratiti svaka stran(k)a u postupku ukoliko protivna strana ne ispunjava svoje obaveze određene presudom Međunarodnog suda pravde. Vijeće sigurnosti „može, ako smatra potrebnim, dati preporuke ili odlučiti o mjerama koje treba preduzeti da bi se presuda izvršila“. Iz ovakve formulacije jasno se vidi da Vijeće sigurnosti nije obavezno da reagira, nego može djelovati, ako to smatra potrebnim. Šta to znači u svjetlu teškog postizanja konsenzusa u Vijeću sigurnosti ne treba posebno naglašavati. Sintagma „ako smatra potrebnim“ može onemogućiti donošenje odgovarajuće odluke Vijeća sigurnosti u ovom slučaju, čime djelotvornost Vijeća sigurnosti čini ovisnim o političkom konsenzusu velikih sila.

IV Odgovornost države u međunarodnom pravu

Država kao subjekt međunarodnog prava može snositi *političku odgovornost*, zatim *gradanskopravnu odgovornost*, ali ne može biti *krivično odgovorna* sa stanovišta međunarodnog prava, u smislu da se cio narod jedne države „izvede“ na optuženičku klupu. Međutim, međunarodna odgovornost države može se rezimirati dvojako. Prije svega, kao neposredna (direktna) odgovornost države za akte koji se mogu pripisati državnom aparatu kao cjelini, i u tim slučajevima tužba se upravlja protiv države (ovaj slučaj odgovornoštiti je onaj čije je utvrđivanje željela izdještovati BiH podnošenjem tužbe Međunarodnom sudu pravde). Drugo, od države se zahtijeva da poduzme sankcije protiv odgovornih lica na svojoj teritoriji i tužba se upravlja protiv države kao nosioca vlasti (tu obavezu Srbija nije izvršila, a presudom Suda je na to obavezana). U oba slučaja radi se o tzv. deliktnoj odgovornosti država.

Što se tiče posljedica odgovornosti, one se mogu sastojati u: a) udovoljavaju moralno-političkog karaktera (npr. izjava žaljenja, izvinjenja, podizanja spomenika i sl.), i b) udovoljavaju putem naknade štete, koja se može naknaditi na dva načina: povraćajem u predašnje stanje (tzv. *restitutio in integrum*), ili davanjam određene svote novca ili drugog vida reparacije. Niti jednu od ovih varijanata zadovoljštine Sud nije dosudio. Zadovoljio se konstatiranjem da je dovoljno objavljivanje da je Srbija odgovorna za to što nije spriječila i kaznila genocid, i to predstavlja sankciju savremenog međunarodnog prava. U javnosti se špekulira(lo) o postojanju obaveze usvajanja deklaracije kojom bi Srbija priznala zločin i sl.,

što predstavlja dezinformaciju, jer takva obaveza nije predviđena odlukom Međunarodnog suda pravde u ovom predmetu. No, sasvim sigurno, odluka je uzburkala političku pozornicu Srbije, a samo rijetki su, čini se, shvatili svu ozbiljnost situacije u kojoj se našla Srbija nakon donošenja odluke Međunarodnog suda pravde.

V Odgovornost države za genocid i saučesništvo u genocidu

Vrlo je neobična pravna konstrukcija u kojoj Sud tvrdi da Srbija nije kriva niti za jedno od djela navedenih u članu III Konvencije o genocidu (genocid, planiranje izvršenje genocida, neposredno i javno podsticanje na genocid, pokušaj genocida i saučesništvo u genocidu), dok u obrazloženju konstatira čin(jenicu) pomaganja vojsci bosanskih Srba od strane ondašnjeg srbijanskog režima. Prama pravnoj teoriji, oblik saučesništva je i *pomaganje*, koje može biti *fizičko* ili *psihičko*. Fizičko pomaganje jeste nabavljanje, sposobljavanje, ili stavljanje izvršiocu na raspolažanje sredstava za izvršenje krivičnog djela (oružja, oruđa i dr.). Pomaganje može biti izvršeno i *nečinjenjem* (propuštanjem). Ovakvo pomaganje postoji ako je postojala dužnost na činjenje kojim bi se spriječilo izvršenje krivičnog djela, a upravo za ovakvo propuštanje je Međunarodni sud pravde oglasio odgovornom Srbiju.

VI Zaključne napomene

Uz pretpostavku da je pravni tim BiH predložio izvođenje svih raspoloživih relevantnih dokaza u tom smjeru, teško bi se mogla braniti činjenica da je Sud propustio da, pažljivom konsideracijom

jedne od navedenih vrsta pomaganja (činjenjem ili propuštanjem dužnosti da spriječi zločin), utvrди odgovornost Srbije za saučesništvo u počinjenom genocidu. S tim u vezi, a osobito ako MKSJ u međuvremenu izrekne presudu koja može biti relevantna za ovaj predmet, ili ako nadležni organi Bosne i Hercegovine dođu u posjed dokumentata koje, optužujući glavnu tužiteljicu Carlu del Ponte za *deal* sa Beogradom, pominje bivši tužitelj MKSJ Geoffrey Nice, otvara se mogućnost ulaganja

pravnog lijeka, tzv. zahtjeva za obnovu postupka, prema odredbama člana 61. Statuta MSP. Do tada, bez obzira na sve njene činjenične, pravne i etičke (d)efekte, presuda ostaje na snazi, svjedočeći da se, u trenutnoj konstalaciji međunarodnih odnosa i (geo)političkih igara „velikih“, *pravo*, *pravda*, *istina* i *moral* imaju razumijevati kroz prizmu ultraracionalnog redukcionizma i utilitarnog *ad hoc* kontekstualiziranja ovih planetarnih pravno-političkih i etičkih postulata.

CONSTITUTIONAL REFORM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: "CIVIL STATE" OF CONSTITUENT PEOPLES¹

Zarije Seizovic, Ph.D., Faculty of Law, University of Zenica

When I was invited to deliver this presentation on constitutional reform in Bosnia and Herzegovina (BiH), I was wondering how the issue of constitutional reform would fit under the main interest of both the HUMSEC project and the conference, dealing with a contribution to a better understanding of the link between trans-national terrorist groups and criminal organizations in the Western Balkans and their role in the peace-building process in the region. It was therefore difficult to find a good connection between the constitutional reform and all those features making congruous and consistent presentation. However, it appeared that parts of the constitutional reform in BiH can easily be discussed under one of the focal issues of the project - the influence on the state and on civil society.

For this reason I decided to focus on the to-be-carried-out constitutional reform in BiH, its relation to the creation of a safe and secure environment in BiH, its direct effect on the internal tensions being maintained as well as on preventing efficient fight against the inside and outside threats. Namely, it is obvious that in today's BiH, the most critical stumbling point related to

consistent implementation of the counter-terrorism policy, as well as the fight against organized crime and the preservation of a secure environment, is the current constitutional settlement introduced by the Constitution of BiH (Annex 4 to General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina – GFAP), colloquially known as the Dayton Peace Accord/s.

The State of BiH - legally, politically and ethnically torn up to the utmost – had been subject to synthetic institutional resurrection under the patronage of the international community. The country re-appeared, re-integrated, in the form of a rather strange creature based on the principle “one state - two entities - three nations.” This principle still plays an important role in long-lasting and on-going disintegration processes throughout the country.

Ethnic nationalism, which, as a by-product of the defeat of ex-communist totalitarian regimes throughout Europe proved to be the major hindrance to a true democratization of those countries, was literally institutionalised in BiH. The “ethnic criteria” introduced in the Preamble of the Constitution of

¹ This paper is a presentation that author made at the *Second Annual Conference on Human Security, Terrorism and Organized Crime in the Western Balkan Region*, organized by HUMSEC, held in Sarajevo, 4-6 October 2007.

BiH (being reinforced in number of places in its normative part) prevents BiH authorities from sharing power equally within the civil society, favouring ethnic groups to the detriment of the individual citizen.

The Preamble of the Constitution of BiH defines Bosniaks, Croats and Serbs as “constituent peoples” of BiH, while “others” and “citizens” are merely mentioned. It is apparent that individual rights are mistakenly (!?) given to members of three ethnic groups, rather than to citizens. The concept of “constituent peoples” is found to be in clear violation of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR). ECHR provides protection to individuals and not to social/religious/ethnic groups as such. On the contrary, the Constitution of BiH recognizes collective rights as opposed to the protection of individual rights as provided for in the ECHR. As such, the very Constitution enables constituent peoples to share all the power among themselves, preventing the enforcement of equal treatment for all, and clearly upholds and maintains a strong, discriminating distinction between constituent peoples (Bosniaks, Croats and Serbs) and non-constituent peoples (others, citizens).

This out-warmed principle inflicts an overwhelming negative influence on the entire system of human rights protection in BiH, on its public administration, and on its political and judicial systems; the entire structure of the state level institutions (the Presidency, the Parliamentary Assembly, the Council of Ministers, the Constitutional Court, etc), is set up on the above mentioned

discriminatory “one state - two entities - three nations” model.

Although the Constitution of BiH recognizes basic human rights and fundamental freedoms, and requires the institutions of the States and Entities to ensure the highest level of internationally recognized human rights and freedom from discrimination (Art. II 4), the very concept had clearly failed to deliver these fundamental entitlements to all citizens of BiH.

Namely, the General Framework Agreement incorporated directly into the Constitution of BiH catalogue of rights and freedoms from the ECHR as well as other fifteen international human rights instruments grants the ECHR priority over all other (national) laws (Art. II 2). Additionally, Article 14 of the ECHR guarantees that the enjoyment of all rights and freedoms set forth in it shall be secured without discrimination on any ground, including religion and national origin, as well as association with national minority. The idea was unsuccessful from the very outset in BiH, as the Constitution did not provide for protection of individual citizens but their collective identity.

The concept of “constituent peoples” had been reinforced with “national veto” i.e. veto that gives unlimited power to the State Parliament MPs of “constituent national origin” to stop any legislative action and to prevent the adoption of any piece of legislation that is considered to run counter to the “national interest” of specific “constituent peoples”. Needless to say, there is a strong distinction between the terms “national group” and “ethnic group”

in the comparative sociology. To be precise, in Western countries, national interest means the interest of the whole nation (a state as a whole). Therefore, the national interest would be the state interest in these countries. On the contrary, in BiH, "national interest" denotes the interest of one of the three constituent peoples - Bosniaks, Croats, Serbs - which would be, in the comparative sociological perspective, the interest of an ethnic group.

The above explained constitutional limbo blocks decision making process whenever national patron saints wish to obstruct the legislation process. The legislative gap is being by-passed by imposing legislation by the Office of the High Representative (OHR). Sometimes the activity of the international community, including that of OHR, shows an insufficient understanding of the local legal tradition and environment. The unnatural imposition of procedures and features of divergent legal systems brings about additional disorder regarding legal terminology, institutions and their competencies, addressees of norms, etc., instead of harmonising with the BiH legal system. The central parts of the reform often had to do with the country of origin of the Head of Legal Office of the OHR, and the legal system and legal tradition of that particular country was frequently taken as model for actual reform. Additionally, many European countries, as well as the United States, undertook a number of unilateral "harmonisations" of different segments of the BiH legal system, an approach that sometimes led to counter-productive effects. Some extreme undertakings of the international community constituted flagrant

violations of the Constitution of BiH. For instance, the establishment of the „Joint Ministry of Defence,“ even though according to constitutional norm the Entities, and not the State, were responsible for defence. The same saga is currently going on regarding the „Joint Ministry of Interior“. There are many other examples that support the belief that such a bizarre, ineffective and over-administered country would never be internally re-integrated, and hence would hardly be integrated into Europe. The principal question that still remains is: can legal reform or reform in general, be imposed?

The problem can be found in the Dayton's concept of the country: one which is neither Republic nor Federation, but consists of one Republic and one Federation both of them being called Entities (!?). There is no elementary political will whatsoever that would be a driving force to adoption of a set of (legal) reforms that are considered to be precondition to establishment of functional and effective state to join the Euro-Atlantic integrations.

The country's national anthem has no lyrics, for constituent peoples could not agree on them. A flag and coat of arms are PC generated, and have nothing to do with the country's history, tradition or symbolism, for constituent peoples could not agree on the percentage of blue, red, green colours to be displayed on it. Eventually, BiH became the only non-sovereign member of the Council of Europe and United Nations. As such, it can hardly find its place within the European family of civilized peoples. Does latter-day Europe really have the authority to welcome its access?

National homogenization remains the key drawback to a political and economic re-integration of the state, and still plays a substantial role in the continuing crumbling of processes throughout the country. Thus, a valid conclusion would be that, as long as the national (i.e. ethnic) identity is the single identification model for the BiH citizens, and the concept of "constitu-

ent peoples" remains a constitutional feature, the State of BiH shall remain inefficient in many realms within the jurisdiction of a well-organized state. Providing for human security, and successfully combating organized crime and terrorism can only be done by a fully functional and politically integrated and stable state. At present, BiH shows a sharp departure from this model.

AUTENTIČNO TUMAČENJE KAO SIGURAN I EFIKASAN NAČIN TUMAČENJA PRAVA I NJEGOVA PRIMJENA U BOSNI I HERCEGOVINI

Prof. dr. Zijad Hasić¹

I UVOD

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine i zakonodavni organi entiteta (Parlament Federacije BiH i Nacionalna skupština Republike Srpske) u posljednje vrijeme zaprimili su veliki broj zahtjeva za autentično tumačenje pojedinih normi. Institucije u Bosni i Hercegovini sve više stvaraju različita pravna akta koja svojim normama uređuju određena područja društvenog života. Zakoni, uredbe, naredbe, instrukcije, poslovnici, i svi drugi akti koji na opći način uređuju društveno-ekonomске, političke i druge odnose, nose sa sobom određene norme koje obavezuju ljudе u njihovom radu i ponašanju.

Organji koji primjenjuju donesene norme moraju utvrditi njihovo stvarno, suštinsko (pravo) značenje, trebaju ih protumačiti. A tumačiti neku pravnu normu, interpretirati je, odnosno objasniti, znači da je treba sagledati na takav način kako bi se utvrdilo njeno pravo značenje i kako bi ona bila konkretnizirana na stvarnom slučaju.² Tumačenje još zovemo i *hermeneutika*, jer taj izraz, koji potječe od grčke riječi *hermeneutiki*, znači tumačenje, izlaganje nekog govora ili spisa. Poplava donesenih normi za posljedicu ima da

je te norme teško protumačiti, a teško ih je i adekvatno primijeniti u konkretnom slučaju. Koliko je to osjetljiv posao u Bosni i Hercegovini govori podatak da je u posljednjih četiri godine Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine podneseno stotinjak zahtjeva za autentičnim tumačenjem određenih pravnih normi. A samo u posljednjih pola godine podneseno je pedesetak takvih zahtjeva od različitih korisnika pravnih normi donesenih od oba doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, što također govori o aktualnosti ove teme i problematike.

Pravna pravila su, najčešće, napisana razumljivo i nedvosmisleno. Ipak, u životu nastaju i pravila čije značenje nije jasno, ili je neodređeno. Ono može biti nerazumljivo, kao i nepotpuno, što sve vodi ka potrebi tumačenja (objašnjavanja) pravne norme. Sigurno je da nejasna i neodređena norma može stvarati pogrešnu sliku kod onih koji primjenjuju tu normu. Nju možemo različito razumijevati i dovoditi korisničke pravne norme (adresate) u pravnu nesigurnost.

Tumačiti (objasniti) neko pravilo znači istražiti, saznati i utvrditi suštinu

¹ Autor ovog teksta je sekretar Ustavnopravne komisije Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

² Opširnije: prof. dr. Mihajlo Vuković i prof. dr Đuro Vuković, *Izrada pravnih propisa*, Nomotehnika, Informator, Zagreb, 1981. str. 176.

tog pravila, da bi se ono moglo pravilno primijeniti. U tom smislu i rimski pravnik Celsus isticao je slijedeće:

„*Scire leges non est verba eorum tenere, sed vim ac potestatem.*“

(Poznavanje zakona ne sastoji se u tome da pamtimos njihove riječi (slova), nego da znamo njihovu snagu i domet.)

U tumačenju spornih pravila možemo koristiti razne metode, kao i ciljna, historijska, sistematska, lingvistička (jezička), logička, subjektivna i objektivna, doslovna, uska i široka, i druga objašnjenja, ali ona su samo sredstvo kako utvrditi i provesti tumačenje pravne norme. To su instrumenti koji se nalaze u rukama tvoraca autentičnog tumačenja, kao i tvoraca drugih tumačenja.

Pravna pravila objašnjava svako. Nerijetko ćemo slušati vatrema tumačenja od ljudi koji nisu pravnici ali su u dodiru s određenim primjenama prava. Ali, tumačenje prava od strane samo tačno određenih pojedinaca ili institucija može imati veći značaj i ozbiljnost u primjeni.

U **podjelama** tumačenja pravnih normi posebno mjesto pripada podjeli na neobavezujuća i obavezujuća tumačenja.

- a) Neobavezujuća tumačenja pravnih normi daju lica sa ili bez pravnog obrazovanja koja su u dodiru s primjenom prava, ali nisu institucionalizirana niti su u sistemu vlasti. Njihova mišljenja ne obavezuju, iako mogu biti velike praktične vrijednosti. Mišljenja uvaženih advokata ili uglednih profesora prava, svakako, zaslužuju najbolje ocjene, respekt i veliku pažnju.
- b) Za razumijevanje autentičnog tumačenja značajnije vrste tumačenja su obavezujuća tumačenja

pravnih normi. Ovu vrstu tumačenja čine institucije vlasti koje ili stvaraju pravna pravila ili učestvuju u njihovoj primjeni. To mogu biti pojedinci, a mogu biti grupe ljudi ili udruženja, kao i drugi viđovi pravnih lica. Najčešće su to:
- zakonodavni organi,
- tijela izvršne vlasti, ili
- sudska vlast.

Na tragu ove podjele, uz uvažavanje utjecaja pravne norme (koju je neophodno tumačiti) i doticaja državnog organa s tom normom, prepoznatljive su i teoretski prihvaćene tri vrste tumačenja, i to:

- autentično tumačenje (vjerodostojna interpretacija);
- tumačenje od strane organa vlasti kojeg je ovlastio organ zakonodavne vlasti da daje tumačenje (najčešće su to organi izvršne ili upravne vlasti). To su organi vlasti koji su podređeni najvišoj, zakonodavnoj vlasti, pa im ona može naložiti obavljanje i ove djelatnosti;
- organi vlasti koji primjenjuju propise, pa u toku postupka naiđu na sporno pravnu normu, a njeno tumačenje sačine za taj kokretan slučaj (tzv. *kazuističko tumačenje*, tumačenje od slučaja do slučaja).

Nama su interesantna tumačenja koja daju organi koji su stvorili pravnu normu, kao i oni organi koji su ovlašteni od stvaraoca pravne norme da je mogu tumačiti. Ta tumačenja zovemo *autentična (vjerodostojna, prava) tumačenja*. Za autentična tumačenja kažemo da su jedino ona prava tumačenja. Samo tumačenja u kojima su stvaralač pravne norme i njen tumač sadržani (prikazani) u jednom licu mogu biti prava tumačenja.

U širem smislu, autentično tumačenje postoji onda kada se kao tumač javlja onaj organ koji je i donio pravnu normu, ili je ovlastio drugi organ da može donositi tumačenja tih normi.³ Na to nas upućuje latinska izreka koja kaže:

„*Leges authentice interpretatur legislator eiusve successor et is, cui potestas interpretandi fuerit ab eisdem commissa.*“

(Autentično tumačenje zakona daje zakonodavac, ili njegov nasljednik, i onaj kojemu su isti dali pravo tumačenja.)

Do autentičnog tumačenja ovih normi dolazi u slučaju kada neke norme navedenih akata koje je neophodno primijeniti na konkretne životne odnose nisu dovoljno jasne, ili bi njihova primjena mogla izazvati pravnu nesigurnost. Zato je primjena navedenih normi praktično bila otežana. Primjenjivati takve norme ne znajući im suštinsko značenje stvaralo bi nesigurnost u pravnom životu svake zajednice. Nejasne norme proizvode, ili mogu proizvesti, neefikasnost pravnog sistema i učiniti povredu prava i interesa lica na koja se norma odnosi. To je i razlog zašto je neophodno utvrditi stvarno, suštinsko (autentično) značenje tih normi, bez obzira što ćemo uz te norme dodavati i njihovo autentično tumačenje.

II SUŠTINA AUTENTIČNOG TUMAČENJA

a) Predmet autentičnog tumačenja

Predmet autentičnog tumačenja su pravne norme. U pitanju su konkretne pravne norme donesene od nadležnog organa. Najčešće, predmet tumačenja

su zakonske norme, ali se mogu tumačiti i drugi propisi i opći akti. Ovako, predmet autentičnog tumačenja utvrđuje i **Zaključak o autentičnom tumačenju zakona, drugih propisa i općih akata**,⁴ kojeg je donio Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH (o kome će kasnije biti više riječi), koji je bio preteča pravnog uređenja autentičnog tumačenja normi Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Kasnije su sve navedene norme ugrađene u **poslovnike oba doma Parlamentarne skupštine BiH**.

Predmet autentičnog tumačenja ne mogu biti međunarodne konvencije,⁵ bez obzira što one proizvode pravno djelstvo u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine i bez obzira što imaju svoju općenitost prema svim subjektima u Bosni i Hercegovini. Propisima Bosne i Hercegovine nije predviđena mogućnost provođenja procedure autentičnog tumačenja međunarodnih konvencija, već zakona i drugih propisa, odnosno općih akata, koji moraju biti u saglasnosti sa međunarodnim konvencijama.

Predmet autentičnog tumačenja najčešće je **zakon**. Zbog snage svojih odredaba, stroge procedure donošenja i svog općeg djelstva prema svima, zakon često dolazi u postupak autentičnog tumačenja.

Pod **drugim propisima i općim aktim** podrazumijevamo sve druge opće akte. To su norme niže pravne snage u odnosu na zakon, a koje imaju djelstvo prema svima (opći pravni akti). Tu ubrajamo akte koje donose zakonodavni organi u Bosni i Hecegovini (npr.,

³ Opširnije o ovom pitanju pisao sam u svojoj knjizi: *Osnovi prava – Uvod u nauku o državi i pravu*, DES, Sarajevo, 2004.

⁴ Zaključak o autentičnom tumačenju zakona, drugih propisa i općih akata objavljen je 28.5.2004. godine u „Službenom glasniku BiH“, broj 24/04.

Parlamentarna skupština donosi: deklaracije, odluke, preporuke i zaključke). Ali, predmet autentičnog tumačenja mogu biti i opći akti koje donosi Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, kao i vlade entiteta i Brčko distrikta (uredbe i sl.), kao i akti koje donose drugi nadležni organi izvršne vlasti.

b) Subjekti tumačenja

Subjekti tumačenja su, najčešće, subjekti koji nisu donijeli pravnu normu. Usko gledajući, absurdno bi bilo da neki subjekti, koji su donijeli određenu pravnu normu, tu normu sebi i tumače.⁶ Ali, kod autentičnog tumačenja je drugačija situacija. Subjekti autentičnog tumačenja su tvorci (donosioci, adresanti) pravne norme. Oni tumače svoju vlastitu normu, bez obzira da li su to državni organi ili druga tijela i subjekti koji su donijeli spornu normu.

U kategoriju tumača ulaze i organi koji su od tvorca pravne norme ovlašteni da tumače tu normu.

U postupku autentičnog tumačenja javljaju se dvije strane tumačenja, i to: nadležni organ tumačenja i ovlašteni subjekt (predlagač autentičnog tumačenja).

Nadležni organ je organ koji je donio spornu odredbu, ili organ kojeg je donosilac sporne odredbe ovlastio za to.

Ovlašteni predlagač zahtjeva (subjekt) je fizičko ili pravno lice koje provodi zakone ili druge opće akte. Različita su rješenja subjekata, ovla-

štenih predlagača u procedurama pred Parlamentarnom skupštinom, kao i zakonodavnim organima entiteta. Znači, to su samo oni subjekti koji direktno provode norme, kao i oni subjekti koji su indirektno vezani za provedbu propisa, ali su ovlašteni.

Tako, npr., nadležna komisija je očijenila da ovlašteni subjekt nije „Udruženje potrošača“, jer ono ne provodi zakone i opće akte koji se tiču potrošnje, iako predstavljaju asocijaciju koja udružuje one subjekte na koje se propisi o potrošnji odnose.⁷

III SVRHA AUTENTIČNOG TUMAČENJA

Autentičnim tumačenjem pojašnjavaju se nejasne i dvomislene norme propisa donesenih od nadležnog organa. Ovim oblikom tumačenja utvrđuje se istinitost, vjerodostojnost, porijeklo i pravilan smisao nedovoljno jasnih odredaba zakona i drugih propisa.

Nejasnoća i dvomislenost pravne norme može potjecati iz jezičkih nedostataka, ali i nekih drugih anomalija koje u konkretnom vremenu i na konkretnom mjestu mogu izazvati nedoumice.⁸ Razlog nejasnoće može biti i raskorak između normativnog i stvarnog. Nakon proteka određenog vremena od donošenja norme mogu se promijeniti okolnosti u društvu koje devalviraju tu normu, stvaraju je nerazumljivom u

⁵ Predmet broj 01/1-50-85-49/05 od 27.7.2005.

⁶ Radomir Lukić i drugi, *Uvod u pravo*, Javno preduzeće „Službeni list SRJ“, Beograd, 1999. STR. 605.

⁷ (UPK Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, broj 01/1-50-1-4/07 od 14.3.2007.)

⁸ Tako, npr., u postupku autentičnog tumačenja člana 8. stav 3. Zakona o koncesijama BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 32/02, 56/04) jasno je navedeno: „Član Komisije ne smije biti angažiran na drugom poslu niti vršiti bilo koju drugu funkciju“, iako se predlagačima ona činila nedorečena, znajući da drugi propisi dozvoljavaju članovima tijela ili komisija angažman u procesu nastave. (UPK Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, broj 01/1-50-1-4/07 od 14.3.2007.)

konkretnom kontekstu, pa se pribjegava njenom autentičnom tumačenju.⁹

Važno je napomenuti da se običnim tumačenjem pravne norme ne stvara nova norma. Kod autentičnog tumačenja, u pravnoj teoriji, ima i drugačijih shvatanja.

Norma je sadržana u propisu koji je predmet primjene a koji se zbog nejasnoće treba podvrgnuti autentičnom tumačenju. Čak štaviše, nadležni organ koji provodi postupak autentičnog tumačenja nije ovlašten stvarati novu normu. Norma koja je predmet autentičnog tumačenja, ostaje na pravnoj snazi, u onom obliku u kome je i donešena.¹⁰ Samo je autentičnim tumačenjem treba pojasniti.

Ali, kod autentičnog tumačenja oblikovanje ranije donesene norme ide toliko daleko da to nije tumačenje u pravom smislu. Autentično tumačenje postaje stvaranje nekog novog kvaliteta norme, iskazano u vidu *interpretativnih* zakona ili *interpretativnih* pravnih akata. Prema nekim teoretičarima,¹¹ rezultat autentičnog tumačenja pretvara se u novu pravnu normu.

Tumačenja pravnih normi često vrše izvršno-politički i upravni organi, kao i najčešći primjenjivači zakona, sudski organi. Ali, autentično tumačenje

vrše oni organi i tijela koji su i donijeli akt koji je predmet tumačenja. To je osnovno pravilo, koje se primjenjuje pri određivanju organa autentičnog tumačenja. Zakone donose zakonodavni organi, obrazovani od poslanika i delegata. U takvim slučajevima zadatak utvrđivanja autentičnog tumačenja ne može vršiti neki izvršni organ, ako nije ovlašten da vrši tumečenje pravne norme. Zakonodavni organi mogu se opredijeliti za jedan od dva načina rješavanja autentičnog tumačenja sporne norme:

1. donošenjem interpretativnog zakona, jednog novog zakona koji će objasniti spornu normu;
2. povjeravanjem rješavanja autentičnog tumačenja posebnoj komisiji (parlamentarnom odboru), koja će po usvojenoj i utvrđenoj proceduri voditi postupak tumačenja, a samo tumačenje usvojiti domovi zakonodavnog organa.

Inicijativu za autentičnim tumačenjem neke norme mogu podnijeti razni subjekti koji primjenjuju tu normu. Ako normu primjenjuju organi nižih nivoa, oni ne mogu autentično tumačenje tražiti od svojih viših organa. Oni, radi kvalitetnije primjene, mogu tražiti

⁹ Tako, npr., po zahtjevu ovlaštenog predlagачa zahtijevano je autentično tumačenje stava 3. člana 2.5. Izbornog zakona BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 23/01...24/06), u kome je navedeno: „Komisija za izbor i imenovanje ima sedam članova, od kojih dva imenuje predsjednik Visokog sudskeg i tužilačkog vijeća iz reda članova Vijeća, tri imenuje Administrativnu komisiju Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH iz reda članova Komisije i dva imenuje predsjednik Centralne izborne komisije BiH iz reda članova Centralne izborne komisije BiH.“ ¹⁰ U vrijeme donošenja ovog zakona postojala je samostalna Administrativna komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, zatim se u određenim promjenama ugasila, a donošenjem novih poslovnika o radu domova Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine nastala je Zajednička komisija oba doma Parlamentarne skupštine BiH. (UPK Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, broj 01/1-50-1-1-12/07 od 27.4.2007.)

¹⁰ U praksi postoje slučajevi da organi koji provode postupak autentičnog tumačenja donesu i stvore nove norme koje su, nerijetko, po svojoj suštini, sadržaju i posljedicama primjene drukčije od normi koje se podvrgavaju autentičnim tumačenjima.

¹¹ Radomir Lukić i drugi, *Uvod u pravo*, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 1999., str. 605.

određene instrukcije ili neka pojašnjenja u primjeni sporne norme, ali autentično tumačenje provodi i utvrđuje samo onaj organ koji je donio tu normu. Istovremeno, treba imati u vidu i okolnost da bi neprimjereno i suprotno dosadašnjoj praksi bilo da organ koji je nadležan za autentično tumačenje tu svoju ulogu prenese na neki drugi organ. On mora svoju ulogu u cijelosti provesti, kroz postupak koji je, najčešće, još ranije utvrđen.

IV PRIMJENA AUTENTIČNOG TUMAČENJA U PRAKSI PARLAMENTARNE SKUPŠTINE BIH I ZAKONODAVNIH ORGANA ENTITETA

U cilju boljeg razumijevanja ove problematike neophodno je sagledati normativnu i funkcionalnu uređenosost autentičnog tumačenja u Bosni i Hercegovini

a) Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine

Veliki broj zahtjeva za autentičnim tumačenjima, koji se javljaju svake godine pred nadležnim organima Parlamentarne skupštine, naveo je zvanične organe Parlamentarne skupštine BiH da razrade metodologiju njihovog rješavanja. Različitost pristupa prijetila je da autentična tumačenja ne budu na onom stepenu kvalitete i upotrebljivosti na kojem bi trebala biti.

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine priklonila se praksi drugih demokratskih, parlamentarnih zemalja, da odredi komisiju koja će provesti postupak autentičnog tumačenja i prezentirati ga domovima za usvajanje (ustavnopravne komisije oba doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine). Zato je još u aprilu 2004. godine Predstavnički dom Parlemen-

tarne skupštine BiH, smatrajući se najpozvаниjim, donio **Zaključak o autentičnom tumačenju zakona, drugih propisa i općih akata**. Inicijativu za donošenje Zaključka dala je Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Njegove odredbe ugrađene su u **poslovnike Predstavničkog i Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH**, tako da je on prestao važiti onog dana kada su poslovniči doneseni i stupili na pravnu snagu.

U odnosu na ranija rješenja, novitet je što se odredbe o autentičnom tumačenju nalaze i u Poslovniku Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH, a što do sada nije bio slučaj.

Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, primjenjujući Zaključak o autentičnom tumačenju zakona, drugih propisa i općih akata, vodila je postupak autentičnog tumačenja u mnogim predmetima. Najpoznatiji predmeti su:

- zahtjev za autentično tumačenje člana 29 stav 2 *Zakona o slobodnim zonama u BiH*,
- zahtjev za autentično tumačenje spornih tarifnih brojeva 12119000110 i 09024000000 iz *Carinske tarife*,
- zahtjev za autentično tumačenje člana 3 stav 1 tačka d) *Zakona o finansiranju političkih partija*,
- zahtjev za autentično tumačenje stava 2 člana 21 *Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine*,
- zahtjev za autentično tumačenje stava 2 člana 13.11 *Izbornog zakona Bosne i Hercegovine*, te zahtjev za autentično tumačenje člana 1.10 Izbornog zakona BiH,
- zahtjev o autentičnom tumačenju

- člana 51 stav 1 tačka a) *Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima u BiH*,
- zahtjev za autentično tumačenje odredaba *Zakona o državljanstvu Republike Bosne i Hercegovine*,
 - zahtjev za autentično tumačenje poglavlja VI *Zakona o javnim nabavkama Bosne i Hercegovine*, i druga pitanja autentičnog tumačenja.

Donošenjem poslovnika oba doma Parlamentarne skupštine BiH okrenuta je nova stranica u pristupu rješavanju ovih predmeta, kao i provođenju autentičnih tumačenja. Odjeljkom M (čl. 131.-134) Poslovnika Doma naroda¹² propisana je procedura provođenja autentičnog tumačenja u ovom domu Parlamentarne skupštine BiH. Istovjetna procedura je predviđena i Poslovnikom Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH.¹³

Ovim odredbama Poslovnika autentično tumačenje je **definirano** kao metod kojim se utvrđuje istinitost, vjerdostojnost, izvornost i pravilan smisao nedovoljno jasnih odredaba zakona, drugih propisa, odnosno općih akata.

Poslovnikom Doma naroda utvrđeni su i **subjekti** koji mogu podnijeti zahtjev za autentično tumačenje. Subjekti koji provode zakone, druge propise, odnosno opće akte, mogu podnijeti zahtjev za davanje autentičnog tumačenja. Kasnije ćemo vidjeti da drugi zakonodavni organi drugačije, u odnosu na Poslovnik Doma naroda, definiraju subjekte koji mogu podnijeti zahtjev za autentično tumačenje.

Poslovnik Doma naroda definirao je **proceduru** kretanja predmeta od inicijative i zahtjeva do konačnog teksta i dostave autentičnog tumačenja podnosiocu zahtjeva i Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH.

- a. Prema odredbama ovog akta, kada dođe u Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, zahtjev za autentično tumačenje dostavlja se predsjedavajućem Doma naroda.
- b. Predsjedavajući Doma ga upućuje Ustavnopravnoj komisiji Doma, nadležnoj komisiji, kao i Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, radi davanja mišljenja. Nadležna komisija je ona komisija koja u svom djelokrugu ima pitanja koja su predmet autentičnog tumačenja.¹⁴ Vijeće ministara BiH mora dostaviti svoje mišljenje u roku od 20 dana od dana prijema zahtjeva.
- c. U daljnjoj proceduri, kada Ustavnopravna komisija razmotri zahtjev, cijeneći jasnoću norme na koju se tumačenje odnosi, njen izvještaj, zajedno s izvještajem Vijeća ministara BiH, dostavlja se nadležnoj komisiji Doma naroda, ili zajedničkoj komisiji Parlamentarne skupštine BiH, u roku od 30 dana.
- d. U ovoj fazi autentičnog tumačenja Ustavnopravna komisija prvo utvrđuje jasnoću norme. Nije dovoljno da nadležni organ prepostavlja kako je normu potrebno autentično tumačiti da bi se pokrenuo mehanizam autentičnog tumačenja. Često subjekti primjene pravnih normi nemaju iskusne i kvalitetne

¹² „Službeni glasnik BiH“, br. 33/06, 41/06, 81/06 i 91/06.

¹³ „Službeni glasnik BiH“, br. 33/06, 41/06, 81/06 i 91/06.

¹⁴ Tako, npr., za pitanja provođenja Zakona o pravnom položaju nacionalnih manjina bila je nadležna Komisija za ljudska prava, imigraciju, izbjeglice i azil Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH

- pravnike pa traže autentična tumačenja. U ovoj fazi tumačenja, Ustavnopravna komisija se koristi rimskom izrekom: „*In claris non fit interpretatio.*“¹⁵ Vrlo često Ustavnopravna komisija utvrđuje, po zahtjevu ovlaštenog predlagачa, da su sporne norme jasne. U tom slučaju postupak autentičnog tumačenja prekida se, a predlagajući se daju objašnjenja o jasnoći norme.¹⁶
- e. Kada dobije navedene izvještaje, nadležna komisija utvrđuje prijedlog za davanje autentičnog tumačenja u roku od 15 dana i dostavlja ga ponovo Ustavnopravnoj komisiji koja, u roku od 30 dana, utvrđuje konačan prijedlog autentičnog tumačenja spornih odredaba.
 - f. Taj prijedlog dostavlja se predsjedavajućem Doma naroda.
 - g. Prijedlog autentičnog tumačenja stavlja se na dnevni red sjednice Doma i o njemu Dom odlučuje. Ukoliko prihvati autentično mišljenje, smatra se da ga je Dom donio i ono postaje sastavni dio zakona, drugog propisa ili općeg akta. Nakon toga, predsjedavajući Doma naroda autentično tumačenje dostavlja predsjedavajućem Predstavničkog doma, ako ga predsjedavajući Predstavničkog doma nije ranije dostavio Domu naroda.
 - h. Autentično tumačenje zakona, drugih propisa i općih akata objavljuje se u „Službenom glasniku

BiH“. Interesantno je navesti da je veoma mali broj autentičnih tumačenja objavljen u službenom glasilu. Jedno od rijetkih autentičnih tumačenja koje je objavljeno u Službenom glasniku BiH bilo je Autentično tumačenje stava 2. člana 29. Zakona o slobodnim zonama u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“, broj 3/02 i 13/03).¹⁷

Time je procedura utvrđivanja i doношења autentičnog tumačenja i završena.

Procedura autentičnog tumačenja utvrđena Poslovnikom Doma naroda plastično prikazuje kretanje predmeta u radu u donošenju autentičnog tumačenja. Ovom tehnikom donešeno je mnogo izvještaja o autentičnim tumačenjima, koja su pomogla mnogim institucijama i organima u provođenju propisa.

Kao što je vidljivo, Poslovnik je utvrdio rokove u kojima se svi subjekti uključeni u postupak autentičnog tumačenja trebaju disciplinirano ponašati.

Iako autentično tumačenje predstavlja sastavni dio norme koja je bila predmet tumačenja, ono ipak počinje proizvoditi svoje pravno djelstvo od momenta kada je donešeno. Na to nas upućuje poslovnička norma koja kaže:

„Autentično tumačenje zakona, drugog propisa i općeg akta primjenjuje se i vrijedi od dana primjene propisa na koji se odnosi.“¹⁸

Donosilac Poslovnika se, u ovom slučaju, priklonio praksi da isključi

¹⁵ „SUVIŠNO JE OBJAŠNJAVAĆI JASNA PRAVNA PRAVILA.“

¹⁶ Tako, npr., u predmetu broj 01/1-50-85-45/04 od 20.5.2005. u postupku autentičnog tumačenja – član 1.4. Zaključka člana 3. stav 1. Zakona o pravnoj pomoći i službenoj saradnji u krivičnim stvarima između Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma utvrdila je da su sporne norme jasne i da se ne mogu različito razumijevati, te da ne treba provoditi daljnju proceduru autentičnog tumačenja.

¹⁷ „Službeni glasnik BiH“, broj 7/05 od 15.2.2005. godine.

¹⁸ Član 133. Poslovnika Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH.

mogućnost povratnog (retroaktivnog) djelovanja ovog dodatka pravne norme. U praksi demokratskih država je da one retroaktivnost pravne norme¹⁹ odobravaju samo uz strogo propisane uvjete i stvarno postojanje opravdanja, koje je u ovom slučaju vidljivo.

Zato je ova odredba mogla biti i drugačija. Kako autentično tumačenje koje donosi Dom naroda postaje sastavnim dijelom zakona, drugog propisa, odnosno općeg akta koji se tumači, normalno je bilo očekivati da ono dјjeli sudbinu svoje osnovne norme, jer je njen sastavni dio. Razlika je samo u tome što nije doneseno u isto vrijeme, iako se mora smatrati da je takvo mišljenje postojalo i u momentu donošenja sporne odredbe. Zato neki pravni teoretičari²⁰ smatraju da kod ovih (interpretativnih) zakona i normi postoji povratna (retroaktivna) snaga.

Zbog značaja autentičnog tumačenja i potrebe da se subjekti primjene norme upoznaju s njenim autentičnim tumačenjem, normirano je da se ono objavljuje u službenim glasilima. Za norme donesene od strane Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine autentična tumačenja se objavljuju u „Službenom glasniku BiH“.

Iskustva Ustavnopravne komisije Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine nakon usvajanja Poslovnika Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH su mnogostruka. Uočeno je da postoji veliko interesiranje raznih ovlaštenih i neovlaštenih organa za autentično tu-

mačenje. Tako, npr., u posljednjih nekoliko mjeseci pred ovom Komisijom našla su se i slijedeća pitanja autentičnog tumačenja:

- zahtjev za autentičnim tumačenjem čl. 7 i 30 *Zakona o akcizama*,
- zahtjev za autentičnim tumačenjem člana 8 stav 3 *Zakona o koncesijama BiH*,
- zahtjev za autentičnim tumačenjem člana 3 stav 1 *Zakona o finansiranju političkih stranaka*,
- zahtjev za autentičnim tumačenjem člana 130 stav 2 *Zakona o zaštiti potrošača u BiH*,
- zahtjev za autentičnim tumačenjem člana 15 stav 2 *Zakona o osnivanju nezavisnog operatera sistema za prijenosni sistem u Bosni i Hercegovini*,
- zahtjev za autentičnim tumačenjem čl. 240 i 242 *Zakona o osnovama sigurnosti saobraćaja na putevima u Bosni i Hercegovini*,
- zahtjev za autentičnim tumačenjem člana 3 stav 1 tačka b) *Zakona o finansiranju političkih stranaka*, i drugi predmeti.

Interesantno je konstatirati kako je veoma malo ovih predmeta riješeno na način da je procedura u cijelosti provedena. Slijedom procedure, predmeti su dostavljani nadležnim organima, ali nije bilo povratnih informacija od tijela iz Vijeća ministara BiH. Mnoga upozorenja, urgencije i dopisi ostajali su bez odgovora, a samim tim i procedura autentičnog tumačenja.²¹

¹⁹ Opširnije o ovom pitanju: Ivo Borković, *Postupak i tehnika izrade pravnih propisa*, Informator, Zagreb, 1987., str. 100.

²⁰ Radomir Lukić i drugi, *Uvod u pravo*, Javno preduzeće, Službeni list SRJ, Beograd, 1999., str.605.

²¹ Tako, npr., dopisom od 18. 11. 2005. godine, Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma urgirala je Vijeću ministara BiH dostavu mišljenja za 7 dopisa (UPK PDPS br: 01/1-50-1-85-56/05).

b) Status i primjena autentičnog tumačenja u Parlamentu Federacije Bosne i Hercegovine i Narodnoj skupštini Republike Srpske

Autentično tumačenje je definirano i Poslovnikom Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH.²² Ono nije definiralo sva pitanja autentičnog tumačenja istovjetno poslovcima Parlamentarne skupštine BiH. Glavom 3 Odredbe o postupku za donošenje drugih akata Predstavničkog doma (Parlamenta Federacije BiH), odjeljkom c) - Davanje autentičnog tumačenja zakona ili drugog akta, date su odredbe o autentičnom tumačenju.

Ovim Poslovnikom definiran je pojam autentičnog tumačenja, gdje je rečeno da je autentično tumačenje opći akt kojim se utvrđuje istinitost, vjerdostojnost, izvornost i pravilan smisao nedovoljno jasne odredbe zakona ili drugog akta. Istim aktom je utvrđeno da se mišljenje utvrđeno autentičnim tumačenjem primjenjuje od nastanka pravne norme koja se podvrgava autentičnom tumačenju.²³

Poslovnikom Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH utvrđeno je da inicijativu za pokretanje postupka za autentično tumačenje mogu podnijeti: građani, poduzeća i druge pravne osobe, a postupak pokrenuti ovlašteni

predlagači, kao i druga tijela koja uobičajeno nisu predlagači (npr., Ustavni sud Federacije BiH, Vrhovni sud Federacije BiH, ombudsmen, federalni tužilac ili pravobramilac i dr.).

Autentična tumačenja donosi i **Narodana skupština Republike Srpske**.²⁴ Posebnom glavom Poslovnika²⁵ (5. *Davanje autentičnog tumačenja*) reguliran je postupak autentičnog tumačenja. Poslovnik kao ovlaštene predlagače određuje predlagače zakona koji, po sopstvenoj inicijativi ili inicijativi tačno određenih eksternih subjekata, mogu pokrenuti ovaj postupak. Ostala procedura je slična proceduri u Parlamentu Federacije BiH.

Praktično provođenje autentičnih tumačenja pred entitetskim zakonodavnim organima pokazuje da ovi organi provode postupke autentičnog tumačenja, a zahtjevi za autentičnim tumačenjem u posljednje vrijeme su postali učestaliji. Ista situacija je i pred Parlamentarnom skupštinom. Razlozi povećanih zahtjeva za autentičnim tumačenjem često leže u površnosti, nepotpunosti i neizgrađenosti zakonskih tekstova, kao i efikasnosti organa koji provode propise a koji žele razumljive i nedvosmislene norme, kao i autentična tumačenja za one norme koje su nerazumljive a treba ih provoditi.

²² „Službene novine Federacije BiH“, broj 8/97, od 31. marta 1997. godine.

²³ Član 192 Poslovnika Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH.

²⁴ Članom 176 Poslovnika Narodne skupštine Republike Srpske predviđeno je slijedeće: „Član 176. Narodna skupština, pored Ustva donosi zakone, prostorni plan, budžet, završni račun budžeta, deklaracije, rezolucije, preporuke, odluke i zaključke i daje autentično tumačenje akata koje donosi.“

²⁵ Poslovnik NSRS objavljen je u „Službenom glasniku Republike Srpske“, broj 99/06, od 13. oktobra 2006. godine.

V ZAKLJUČCI

Imajući u vidu navedeno, možemo zaključiti sijedeće.

1. Obavezno autentično tumačenje, koje je pravno valjano i koje postaje sastavni dio donesene pravne norme, može dati samo onaj ko je donio pravnu normu.
2. Pravo da doneše autentično tumačenje sporne norme organ koji je donio pravnu normu može prenijeti na drugi organ.
3. Ovlašteni organ koji donosi autentično tumačenje, može ga donijeti samo ako je proveo tačno određenu proceduru.
4. Kako su autentična tumačenja sastavni dio normi koje se tumače, potrebno je napraviti brz i siguran mehanizam donošenja autentičnog tumačenja, da bi se brzo otklonile nejasnoće nastale donošenjem sporne norme.
5. Mišljenja nadležnih organa Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i ministarstava trebaju se brže donositi i dostavljati nadležnim komisijama za izradu autentičnih tumačenja, da bi se postupak ubrzao.
6. Trebalo bi interpretativnim normama nastalim autentičnim tumačenjem dati povratnu (retroaktivnu) snagu, jer su one dio spornih odredaba.

LITERATURA

1. Ivo **Borković**, *Postupak i tehnika izrade pravnih propisa*, Informator, Zagreb, 1987.,
2. dr Zijad **Hasić**, *Osnovi prava – Uvod u nauku o državi i pravu*, DES, Sarajevo, 2004.
3. Radomir **Lukić** i drugi, *Uvod u pravo*, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 1999.
4. Vjekoslav **Miličić**, *Opća teorija prava i države*, Pravni fakultet, Zagreb, 1999.
5. Berislav **Perić**, *Struktura prava*, Informator, Zagreb, 1994.
6. Nikola **Visković**, *Država i pravo*, Birotehnika, CDO, Zagreb, 1997.
7. Duško **Vrban**, *Država i pravo*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
8. Prof. dr **Mihajlo Vuković** i prof. dr **Duro Vuković**, *Izrada pravnih propisa*, Nomotehnika, Informator, Zagreb, 1981.

IZVORI OSMANSKE TOLERANCIJE

Senad Hasanagić

Sažetak:

Osmanlije su se oslanjale na historijsko nasljeđe koje su u odnosu prema pripadnicima drugih vjera i naroda ostavili Seldžuci. Osnovi osmanske tolerancije bili su isti kao i kod drugih islamskih država, i protežu se sve do nastanka islama. Sve ove države su u osnovi svoje pravne strukture imale islamsko pravo, koje je određivalo njihov odnos prema nemuslimanima koji su živjeli pod njihovom vlašću. Ahdname, sistem milleta, odnosi u svakodnevnom životu, samo su nastavak sistema odnosa prvenstveno prema kršćanima i jevrejima, započetog Medinskom poveljom i poveljama izdatim kršćanima od strane Muhameda, a.s. Tumačenja tolerancije i dokumenata koji predstavljaju njen pravni izraz, koja se svode na zanemarivanje ovog kontinuiteta koji se proteže od Medinske povelje do Ahdname date bosanskim franjevcima, zamagljuju izvore tolerancije i dovode do proizvoljnih i netičnih spekulacija o razlozima i motivima postupanja Osmanlija prema pripadnicima drugih vjera.

Historijsko naslijeđe

U vrijeme procesa preuzimanja Anatolije od strane Seldžuka odnos lokalnog stanovništva prema Bizantiji je bio vao sve gori. Jedan od uzroka ovakvog odnosa je bila njena vjerska politika. Ermenska i Jakobitska crkva su se potpuno udaljile od autoriteta bizantske crkve. Bizantija je prilikom osvajanja prostora na kojima su djelovale ove crkve prema njima zauzimala oštar i netolerantan stav, vršila je pritisak na crkvene dostojanstvenike. Rezultat ovoga je bilo udaljavanje od bizantske pravoslavne crkve i širenje općeg nezadovoljstva. Sve je to olakšavalo prodor Seldžuka. Kao što je slučaj i sa Osmanlijama, lokalno stanovništvo je dolaskom Seldžuka, u odnosu na bizantijski period, poboljšalo svoj položaj i steklo šira vjerska prava.¹

U seldžučkoj birokraciji su se nalažili i nemuslimani. Time se povećavalo povjerenje nemuslimanskih podanika u vlast. Hrišćanski doktori su bili često angažirani od strane sultana i vezira.²

Dozvoljavanje upotrebe starih i izgradnja novih bogomolja je konstanta koja je ostala prisutna do kraja osmanske vladavine, iako islamsko pravo ne predviđa izgradnju novih neislamskih bogomolja. U vezi s pitanjem izgradnje crkava pod seldžučkom vlašću dovoljno je što je zabilježio jedan surjanijski historičar o postupku osnivača seldžučke dinastije Kutalmışoğlu Süleymana: "Naš narod je od Sulejmana uzeo jedan ferman i u Antakiji izgradio crkvu Marije i svetog Đorđa."³

Dobri odnosi sa crkvenim predstavnicima su bili karakteristika ponašanja i Seldžuka i Osmanlija. Ovi odnosi su poprimali različite forme, od diskusija o vjerskim temama do naručivanja djela o hrišćanskem učenju. Seldžučki sultani su održavali dobre veze sa hrišćanskim crkvenim predstavnicima. Kiliç Arslan II je održavao prijateljstvo sa surjanijskim patrijarhom i sa njim raspravljao o svetim Knjigama.⁴

Ovakvo seldžučko postupanje nastavile su Osmanlige, posebno sa ponašanjem nazvanim *istimale*, koje je Osmanlijama olakšavalo osvajanje u Rumeliji. Ovaj pojam ima značenje – *pridobiti ljubav, utješiti*.⁵ I u pojedinim osmanskim izvorima *istimale* se navodi kao strateški nastup.⁶ Ovakav pristup je podrazumijevao zadobijanje simpatija, nevršenje pritiska na lokalno stanovništvo, njihovo privlačenje u osmanski sistem i odvlačenje od sistema za koje su bili vezani.⁷

Može se reći da je *istimale* predstavljao značajan faktor u tolerantnom pristupu Osmanlija, koji su na taj način lokalno stanovništvo privlačili na svoju stranu. Oni su tursko civilizacijsko, kulturno i vjersko naslijeđe preuzeли, proširili, proveli kroz legislativu i ugradili u temelje svoje države.

Pravne osnove osmanske tolerancije

Osmanlige su šerijatske propise primjenjivali već u prvom kontaktu sa vjerskim predstavnicima nemuslimana. Adem Handžić, osvrćući se na prilike u

¹ Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti ve Mefkuresi Tarihi*, II, Istanbul, 1969., str. 134.

² Isto, str. 153.-154.

³ Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971., str. 72.

⁴ Isto, str. 72.

⁵ Develioğlu, Ferit, *Osmanlica-Turkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1993.

⁶ Vidjeti više - Inalcık ,Halil, *Osmanlı'nın Fetih Metotları*, Yeni Forum Dergisi, c.12, sayı 363. (İstanbul 1991), str. 21-25.

⁷ Eroğlu, Haldun, *Osmanlı'nın Rumeli'deki fetih startejileri*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 52-53, Sarajevo, 2002-03. str. 204.

Bosni i Hercegovini, ističe sljedeće:

“Poznato je da je stav Osmanske države općenito prema svojim podanicima drugih vjera bio određen propisima serijata koji priznaje sve monoteističke religije. Sloboda vjere je bila i pisme- no zagarantovana vrhovnim predstavnicima tih vjera već prvim susretom Osmanlija sa njima. Prema tome pri- stupanje islamu brojnog stanovništva u Bosni nije moglo biti rezultat bilo kakvog prisiljavanja od strane države. Takav postupak bi bio u direktnoj ko- liziji sa osnovnim principima islamske tolerancije...”⁸

Drugi dio osmanskog prava čini običajno pravo (örfi hukuk). U nekim izvorima se ovo pravo naziva *držav- nim pravom*.⁹ Termin *običajno pravo* se prvi put pojavljuje u vrijeme sultana Mehmeda Fatiha II., u djelu historičara Tursun Beya, koji, pored šerijatskog prava, navodi i postojanje običajnog prava.¹⁰ Pod ovim pravom se podrazumijeva pravo vladara (sultana, padiša- ha) da u okviru svojih ovlaštenja donosi pravne propise ne oslanjajući se samo na običaj i tradiciju već i na šerijatske odredbe koje se ovim vladarskim pravom uobličavaju u formu zakona, uzi- majući pri tome u obzir zajednički stav i fetve pravnih stručnjaka.¹¹ Primarni izvor običajnog prava kod Osmanlija su običaji i tradicija. Sasvim je razu- mljivo da šerijatski pravni propisi nisu obuhvatili sve konkretnе situacije koje

je trebalo pravno regulirati. Zato je po- stojala potreba da vladar svojim aktima regulira ova pitanja.

Ako zatečeni lokalni propisi na ne- kom teritoriju nisu bili u suprotnosti sa šerijatom, nije bilo nikakve prepreke da se prihvate kao važeći:

„Stari osmanski rudarski statuti koji su važili u Srbiji i Bosni, kao i uredbe o vlaškoj organizaciji, bili su doslovni prevodi ranijih domaćih zakona.“¹²

Olga Zirojević, precizirajući ove osnovne kategorije prava, ističe da je šerijat glavni izvor prava kad je u pita- nju odnos prema nemuslimanima:

„Treba reći da je u odnosima Osmanlija prema nemuslimanima, tzv. zimija- ma (ili štićenicima), *šerijat* bio glavni, ali ne i jedini izvor prava; bio je tu još *kanun* (uredbe sa zakonskom snagom), *urf* (ustaljena praksa vrhovne uprave) i *adet* (običajno pravo u najširem smislu reči).“¹³

Za određivanje osnova i izvora to- lerancije vrlo je važno istaći da kod Osmanlija običajno pravo nije moglo biti u suprotnosti sa šerijatskim pravom, a ako bi došlo u takvu suprotnost nije moglo biti važeće.¹⁴ Na utjecaj koji su šerijatski propisi vršili na običajno pravo možda najbolje ukazuje odgo- vor koji je sultan Abdulhamid II., kao nosilac ingerencija koje mu pruža obi- čajno pravo, dao jednom holandskom pravniku, želeći mu objasniti osobine i shvatanja osmanskog prava: ”(Osman-

⁸ Handžić, Adem, *Konfesionalni sastav u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 42-43, Sarajevo, 1995., str. 124.

⁹ Sučeska, Avdo, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Sarajevo, 1985., str. 122.

¹⁰ Aydin, M. Akif, *Osmanlıda Hukuk, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994., str.378.

¹¹ Akgündüz Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I-X, İstanbul 1990-1996. 1.Kitab, str. 51.

¹² Inaldžik Halil, *Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974., str. 101.

¹³ Zirojević, Olga, *Hrišćansko zadudžbinarstvo u periodu osmanske uprave*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 46., Sarajevo, 1997., str. 131.

¹⁴ Özbilgen Erol, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, İstanbul, 1985., str. 51.

ska država je muslimanska država.) Za muslimane pravo se sastoji od božanskih naredbi, a ove se razdvajaju na vjerske i svjetovne odredbe (molitvu i postupanje). Ove se, pak, jedne od drugih ne mogu odvojiti.”¹⁵

Mnogi autori pišu da značajan dio seldžučkog i osmanskog prava čine kanunname, kojima se daje laički karakter i običajno porijeklo. Zbog toga se ističe da osmanska država nije imala jasan i određen pravni sistem i zvanični pravni kod. Akgündüz i Öztürk ističu da ovakve tvrdnje iznose određeni orijentalisti, a da se na čelu onih koji u Turskoj zastupaju takve stavove nalaze prof. Fuad Küprülü i prof. Ömer Lütfü Barkan. Govoreći o najvažnijim razlozima za njihovo zastupanje ovakvih stavova, Akgündüz i Öztürk ističu:

„Oni ne posjeduju dovoljno znanja o sadržaju i osobinama islamskih nauka i islamskog prava, te izvorima islamskog prava koje bi se oslanjalo na originalne izvore. Iako svaki od njih na svom polju posjeduje izuzetan naučni profil, na polju islamskog prava imaju nedostatke. Drugi razlog su zapadni naučnici i ljudi sa predubjeđenjima, poput Goldzihera i J. Sachta, koji nastoje da u ovom pitanju ‘zamute’ stavove.“¹⁶

Vrlo je važno istaći da islam u svojim osnovama sadrži upućenost na prihvatanje multikonfesionalnosti. U vezi s ovim, Corm navodi:

„Za razliku od jevrejskog i hrišćanskog monoteizma, i suprotno jednoj veoma raširenoj ideji, Kur'an jasno tvrdi da Bog zahtijeva religijski pluralizam.“¹⁷

Pomenuti zahtjev religijskog pluralizma sadržan je u Kur'antu (V/48), u slijedećem obliku:

„A da je Allah htio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali, On hoće da vas iskuša u onom što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti; Allahu će se vratiti, pa će vas On o onome u čemu ste se razilazili obavijestiti.“

U vezi sa ovom tolerantnom dimenzijom Kur'ana Corm ističe:

„U cijelini uzev, islam će imati tolerantnije i više iznijansirano držanje u međuvjerskim odnosima... vjerski nemiri koji se javljaju bit će slučajni, uglavnom bez sistematskog karaktera.“¹⁸

Iz ovih konstatacija se nameće zaključak da su upravo kur'anski pluralizam i dosljednost muslimanskih pravnika odigrali vrlo važnu ulogu u očuvanju kršćanske, jevrejske, zoroasterske, jezidijske i drugih manjina koje su egzistirale pod vlašću Osmanlija i drugih islamskih vladara.¹⁹

Prvi i najvažniji odnos prema drugima je, svakako, bilo pitanje načina širenja svoje vjere, posebno u vrijeme važenja principa „čija zemlja, toga i vjera“. To je doba mnogih krvavih ratova obilježenih vjerskom netrpeljivošću. Osnovna odredba koja muslimanima naređuje način postupanja u vjerskim odnosima glasi:

„U vjeru nije dozvoljeno silom nagoniti...“²⁰

Kao jedan od očitih primjera koji pokazuje kako se navedena kur'anska, dakle šerijatska, odredba kod Osmanlija

¹⁵ Akgündüz Ahmet, *Osmanlı Hukuku- Kanunnâmeler ve Seri'at*, Köprü dergisi, sayı 65, kış, 1999.I

¹⁶ Akgündüz Ahmet – Said Özturk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999., str. 361,362.

¹⁷ Corm, G., Georges, *Prilog proučavanju multikonfesionalnih društava*, Sarajevo, 1998., str. 9.

¹⁸ Isto, str. 77.

¹⁹ Corm, G., Georges, *Prilog proučavanju multikonfesionalnih društava*, Sarajevo, 1998., str. 167.

²⁰ Kur'an, a.m., sura II, ajet 256., prijevod Besima Korkuta

prenosila u običajno pravo, odnosno u sultansku odredbu, može poslužiti ukaz (berat) kojim je sultan Mehmed Fatih 1453. godine carigradskom patrijarhu dao jurisdikciju nad cijelokupnim pravoslavnim stanovništvom. U ovom beratu je naređeno da niko nikoga ne smije silom nagoniti da prihvati islam.²¹

Pravni osnov za stav Osmanlija da kršćani i jevreji trebaju suditi po sopstvenim vjerskim zakonima nalazi se u kur'anskom ajetu koji direktno nalaže da hrišćani trebaju suditi po onome što je određeno u njihovoj Svetoj knjizi:

“Nek’ sljedbenici Indžila²² sude prema onom što je Allah u Indžilu objavio.”²³

Kao što će se vidjeti, na osnovu ovog ajeta postupali su, generalno, islamski vladari, a Osmanlije su, posebno kroz sistem milleta, ovaj princip ugradili u svoje državno uređenje. Ekmeleddin İhsanoğlu se poziva na Muhammeda Hamidulaha u pitanju odnosa prema drugim vjerskim zajednicama i njihovom statusu u islamskoj državi i ističe slijedeće:

“Kur'an nalaže jedinstven princip kada je u pitanju odnos spram nemuslima. Kur'an daje potpunu autonomiju svakoj vjerskoj zajednici, ne samo da prakticira slobodu vjere na svoj vlastiti način, nego da primjenjuje svoje zakone i da ima svoje sudije.”²⁴

Kontinuitet akata koji čine pravni osnov tolerancije

Da bi se objasnio kontinuitet postupanja prema jevrejima i kršćanima,

koje se zasnivalo na vjerskim načelima, a time i pravnoj praksi zasnovanoj na šerijatu, potrebno je uporediti nekoliko akata koji pripadaju različitim vremenima i koji su izdati u različitim krajevima. Osmanlije su bile dio ovog kontinuiteta. Zajedničko je to što su ovi akti izdati od strane muslimanskih vladara jevrejima i kršćanima. Radi se o aktima koje je izdao Muhammed, a.s., povelji koju je halifa Omer ibn Hattab potpisao sa nadbiskupom u Jeruzalemu 637. godine, Ahdnami, koju je Mehmed II Fatih dao zimmijama (katolicima Denovljanimu²⁵) na Galati u Istanbulu, aktu koji je sultan Mehmed Fatih dao jeruzalemskom patrijarhu, te čuvenoj Ahdnami koju je Fatih dao bosanskim franjevcima 1463. godine.

Što se tiče uzora za sve ove akte, nema sumnje da su ti primjeri uzeti od Muhameda, a.s., pošto njegovi postupci predstavljaju jedan od dva glavna izvora šerijata. Radi se o ugovorima koje je Muhammed, a.s., sklopio sa jevrejima i kršćanima, te o njegovom generalnom stavu prema njima, iskazivanom u raznim prilikama. Boisard navodi:

”Broj stvarnih i pretpostavljenih ugovora koje su zaključili Poslanik i njegovi sljedbenici dosta je velik i posjeduje koherentnost, na osnovu čega je moguće izvući jedno opće pravilo. Prvi poznati ugovor je onaj potpisani između Muhameda i stanovnika Medine. Taj ugovor se često smatra državnom poveljom ‘teokratske’ muslimanske države.”²⁶

Medinskom poveljom je jevrejima u Medini zagaranirana lična sloboda,

²¹ Imamović, Mustafa, *Historija države i prava BIH*, Sarajevo, 2003., str. 126.

²² Indžil - Evandelje

²³ Kur'an, V/47, prijevod Enesa Karića

²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Kultura suživotu*, Sarajevo, 2006., s. 28,29.

²⁵ Radi se o skupini stanovnika Istanbula koji su porijeklom iz Đenove i koji su se prije Fatihovog osvajanja naselili u dijelu Istanbula koji se zove Galata.

²⁶ Boisard, Marcel, A., *Humanizam islama*, Sarajevo, 2002., s.197.

slobodno isповijedanje vjere i suđenje po njihovim propisima. Sa kršćanima je Muhamed, a.s., postupao na sličan način. Primjer za ovo je povelja koju je dao monasima manastira Sveta Katarina u Sinaju. U ovoj povelji je napisano:

“...Kršćanima na istoku i zapadu, u blizini islamske granice i daleko od nje, znam i neznanim kršćanima, daje se jamčevina.

Ukoliko se jedan monah ili anahoret zatekne na brdu ili dolini, pećini ili naselju, ravnici ili u crkvi, ili, pak, u svečilištu - hramu, tada mi stojimo iza njih i oni su pod našom zaštitom.

Ja ču ih zasigurno braniti svojim životom, svojim pomagačima i svojom vojskom, njih, njihove imetke i bogomolje, jer su oni moji podanici i kao takvi uživaju moju zaštitu.

Niko im ne smije uskratiti putovanje bilo gdje, porušiti im bogomolju ili je oštetići, kao ni prisvojiti bilo šta iz njihovih kuća za korist muslimana.

Neće se oporezivati njihovi suci, kaluđeri ni drugi koji se budu bavili vjerskim poslovima. Neće im se nametati ni druge novčane dadžbine, novčane kazne ili odštete, niti će im se konfiskovati imovina, jer sam ja njihov čuvan na kopnu i moru, na istoku i zapadu, na sjeveru i jugu, gdje god se budu nalazili imat će moju zaštitu i garanciju od svega onog što im je neprijatno i neugodno...

Niko ih ne smije opterećivati putovanjima, obavezivati učestvovanjem u borbi ili transportu oružja, jer se muslimani bore za njih i ne polemiziraju sa njima, osim na najkulturniji način, slijedeći u tome kur'ansku uputu: ‘I

sa sljedbenicima Knjige raspravljam na najljepši način, ne sa onima koji su nepravedni, i recite: „Mi vjerujemo u ono što se objavljuje nama, i u ono što je objavljeno vama, a naš Bog i vaš Bog jeste – jedan, i mi se Njemu pokoravamo.“ (Kur'an, Al-Ankebut, 46)...

Niko iz redova muslimanske zajednice do Dana uskrsnuća i do prestanka života na Zemlji ne smije se suprotstaviti ili prekršiti ovu povelju, koju je napisao Muhammed ibn Abdullah svim kršćanskim zajednicama, uz uvjet da se ona strogo ispunjava i primjenjuje.²⁷

Rešid Hafizović povodom ove povelje konstatira:

“Ovo pismo, kao i ona koje je Poslanik islama odasiao Heraklu, Negusu i Mukavkisu na početku svoje poslačiće misije, kao i brojna druga pisma odasdana Židovima i drugim religijskim skupinama, ostala su biti trajnom paradigmom pismima-poveljama koje su pisali kasniji muslimanski vladari u raznim dijelovima islamskog imperija koji se protegnuo na tri kontinenta. Sva ta pisma-povelje, uz ostalo, su ostala biti trajnim svjedočanstvima i vrelima tolerancije i kulture dijaloga koju su muslimanski vladari i muslimanski podanici svjedočili svojim životnim svakodnevljem... Ni osam stoljeća vremenskog raspona od Medinske povelje do bosanske Ahdname nije niti u jednom segmentu promijenilo bilo šta u strategiji muslimanskog razvijanja i njegovanja kulturne tolerancije i kulture dijaloga spram drugih i drugačijih ideja, kultura, religijskih tradicija i civilizacijskih tokova...”²⁸

Pored ovoga, uzor svim kasnijim muslimanskim vladarima, dakle i Osman-

²⁷ Hafizović, Rešid, *Muslimani u dijalogu s drugima i sa sobom*, Sarajevo, 2002., str. 104,105.

²⁸ Isto, str. 106.

lijama, jest i ugovor koji je Muhamed, a.s., sklopio 630. godine sa kršćanima iz Nedžrana. Ovaj akt se među muslimanskim pravnicima smatra primjerom za odredbe koje se primjenjuju prema pokorenom stanovništvu. O ovom aktu Boisard piše:

”Prilikom posjete jedne delegacije Poslanik je izdao dekret koji je sadržavao obavezu zaštite stanovnika grada i okoline i garantirao zaštitu njihovih ličnosti i imovine, dajući im slobodu da ostanu vjerni svom vjerovanju i svom kultu, uz jedini uvjet da priznaju neku vrstu političke vlasti islama... Zaštita i garancije su obuhvatale ukušno stanovništvo, dok je odgovornost zbog prekršaja ostajala individualna, i nijedna štićena osoba nije mogla biti kažnjena zbog krivice drugog... Posebne odredbe su sprječavale miješanje muslimanskih vlasti u kršćanski crkveni aparat i zabranjivale ponižavanje štićenih osoba i svaki oblik pritiska. Ta konvencija je postala ‘Muhammedov ukaz za kršćane’... Činjenica da ga je muslimansko predanje priznalo kao vjerodostojan, a pravna nauka priznala kao takav, učinila je ovaj Ukaz prvenstvenim izvorom prava u vezi sa statusom muslimana koji žive na teritoriji islama. Ovi zakonski propisi su uskoro poprimili nadahnut i trajan karakter. Sporazumi koje će kasnije zaključivati halife često će biti samo ponavljanje dogovora usvojenog između Poslanika i Nedžranjana.”²⁹

U povelji halife Omera, koju je kasnije potpisao sa nadbiskupom u Jeruzalemu, stoji:³⁰

„U ime Boga, Samilosnog, Milostivog. Ovu povelju daje halifa Omer, Allahov sluga i Princ vjernika narodu Aelie. On im garantira sigurnost za njihove ličnosti i vlasništvo, njihove crkve i križeve, i malom i velikom čovjeku, i svim sljedbenicima kršćanske vjere. Niti će im crkve biti oduzete, niti će biti uništene; niti će njihovo bogatstvo, ni zemlja, ni križevi, ni bilo koje drugo vlasništvo biti umanjeno ni na koji način. Neće biti prisiljavani u bilo čemu vezano za njihovu vjeru, niti će im iko naškoditi...“³¹

Fatimidska dinastija je izdala ukaz crkvi Sv. Groba u Jeruzalemu. Ovaj dokument predstavlja jedan od najstarijih arapsko-islamskih dokumenta sačuvanih u originalu. O sudbini dokumenta Nenad Filipović kaže:

„Ima tome oko četrdeset godina kako je dokument nestao, jer je u to doba započelo otuđivanje blaga Patrijaršije Jerusalimske od strane nekih njениh nesavjesnih sveštenika i mirskih prvaka...“³²

Nakon toga su ista prava, ranije data kršćanima, potvrđena od strane halife Salahudina Ejubije.

Sa dolaskom sultana Mehmeda II Fatih-a kod Osmanlija se nastavlja niz akata koji je započeo sa Muhamedom, a.s., i halifama. Privilegije koje je Mehmed Fatih dao pravoslavnom patrijarhu i njegovom visokom sveštenstvu određene su u jednom beratu čiji je original nestao u požaru početkom 16. stoljeća. O ovome beratu Kicikis ističe:

„Ali nama je poznata njegova sadržina poznata s jedne strane po kasni-

²⁹ Boisard, Marcel, A., *Humanizam islama*, Sarajevo, 2002, str. 199,200

³⁰ İhsanoğlu ovo prenosi od Arnolda, *The Preaching of Islam*, str. 56-7, a ovaj od Tarika el-Tabarija. Ovo je dovoljno da se shvati smisao i suština akta halife Omera. Inače, radi kompletnijeg prevođenja, Ahmet Akgündüz je u svom radu *The Ottoman Model in Jerusalem* (www.osmanli.org) ovu povelju prezentirao sa engleskim prijevodom.

³¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Kultura suživota*, Sarajevo, 2006., str.33-34

³² Nenad Filipović, *Pratrijarh Jerusalimski i Evlija Čelebija*, Slobodna Bosna, broj 550., 31.5.2007.

jim beratima, koji su izdavani prilikom svakog novog ustoličenja, a s druge strane, na osnovu pisanog izvještaja jednog svedoka, hroničara Georgija Francesa (Georgios Phranzes ili Spahrantzes), koji je preradio mitoropolit Makarije Melisin (Makarios Melissenos), oko 1573-1575. godine. Tu je doslovno rečeno da su patrijarh i njegovi episkopi oslobođeni svih poreza, što je značilo da su formalno priznati kao pripadnici ne raje, već kao pripadnici vladajuće klase.³³ U djelimičnom i sažetom prijevodu relevantnih dijelova, ovako se od strane sultana Mehmeda Fatiha u ahdnami daju garancije katolicima (Denovljanim) na Galati, odmah nakon osvajanja Istanbula:

"Ja sam sultan Mehmed-Han, sin padišaha Murad-Hana. Tako mi Allaha, stvoritelja nebesa i Zemlje, tako mi velikog poslanika Muhameda Mustafe, a.s., tako mi sedam uzvišenih Kur'an-i-kerima, tako mi sto četrdeset hiljada Allahovih poslanika, tako mi dedine i očeve duše, tako mi sinova mojih i tako mi sablje koju pašem..."

...dozvoljavam da narod Galate, kao i drugi meni podložni narodi, slobodno provodi svoje običaje i slobodno isповijeda svoju vjeru...

... neće se dirati njihovi domovi, dućani, voćnjaci i vinogradi, mlinovi, lađe, ni druga blaga...

... upravljat će svojim porodicama kako žele...

... dozvoljeno im je da prodaju svoju trgovачku robu po našoj zemlji, slobodno će putovati i bit će oslobođeni carine... ali će kao i drugi meni podložni narodi plaćati harač...

... narod će u svojim crkvama moći

obavljati molitve kako želi, crkve se neće pretvarati u džamije...

... djecu im neće uzimati u janjičare, one koji neće da prihvate našu vjeru siliti neću...

... sveštenicima se ružne riječi neće govoriti..."³⁴

U Jeruzalemu je sultan Mehmed Fatih 1457.-8. godine jeruzalemском patrijarhu izdao dozvolu kojom se proširuje zaštita na sva sveta mjesta patrijarhata i njegove posjede i potvrđuju prava i povlastice koje su priznate od strane halife Omera. Ovo priznanje i proširivanje sultanske zaštite jasno ukazuje na kontinuitet i osnovu akata tolerancije koji se proteže do Muhameda, a.s. U sažetom prijevodu dijelova koji ukazuju na zajedničke elemente sa drugim aktima naglašava se slijedeće:

.... U međuvremenu mi je svojom voljom došao Atnasiyos, patrijarh grčkih hrišćana u Jeruzalemu, podnio mi ukaz poslanika Muhameda, potpisani njegovom blagoslovljrenom rukom, ferman halife Omera, pisan kufskim pismom, i druge carske edikte prošlih sultana, i zahtijevao da sva mjesta vjere i dobrovoljnog hodočašća u i izvan Svetog Jeruzalema, posebno Kamamhska crkva, ostanu pod njihovim upravljanjem.

Zato sam naredio, kao što je bilo i ranije garantirano, da Kamamhska crkva i sva mjesta vjere i mjesta dobrovoljnog hodočašća koja se nalaze u Jeruzalemu, gregorijanski manastir Mar Ya'kub, manastiri i crkve izvan Jeruzalema, Velika crkva u Bayt-Lahmu, mjesto rođenja Isusa Krista, i pećina i tri kapije Crkve, ostanu pod njihovim upravljanjem.

Neka kršćanski patrijarsi, svećenici

³³ Kicikis, Dimitri, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd, 1999., str.69.

³⁴ Akgündüz Ahmet – Said Özturk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999., s.433,434)

i njihovi pomoćnici budu oslobođeni baža i kharaja (razne vrste nameta).

Sva ova prava i slobode će također biti dodijeljeni mojim fermanom, kao što su garantirane od strane poslanika Muhameda, halife Omara i prošlih sultana. Neka se sve valije i državni ljudi pod mojom vlašću pridržavaju ovoga i neka ne krše ovo.

Ko god se od halifa, vezira, učenjaka, ili sljedbenika poslanika Muhameda ikada ubuduće suprotstavi ukazu poslanika Muhameda pisanom njegovom blagoslovljrenom rukom, fermanu halife Omara pisanom kufskim pismom, ili fermanima prošlih sultana, ili momen fermanu, za novac ili za nečiji račun, neka je na njega prokletstvo Allaha i Njegovog poslanika Muhameda...³⁵

Po osvojenju Bosne, 1463. godine, dakle nekoliko godine poslije Jeruzalema, sultan Mehmed Fatih je bosanskim franjevcima dao Ahdnamu u kojoj stoji:

“ ON (Tj. Bog) je pomoć. Mehmed, sin Murad-Hanov, vazda pobjedonosni! Zapovijed časnog uzvišenog sultanskog znaka i svjetle tugre osvajača svijeta, jest slijedeća: Ja, sultan Mehmed (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima) da su posjednici ovog carskog fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam: Neka niko ne smeta i ne uznemiruje ni nihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni koji su izbjegli, nek’ budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemlja ma moga carstva nastane u svojim samostanima. Ni moje visoko veličanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti iko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeda i ne

uznemirava, ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to ako bi iz tuđine doveli kojeg čovjeka u moju državu da im je dopušteno. Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku Zapovijed, kunem se slijedećom velikom zakletvom: Tako mi Stvoritelja zemlje i neba, Koji hrani sva stvorenja, i tako mi sedam musafa (svetih knjiga), i tako mi našeg velikog Poslanika, i tako mi sablje koju pašem, niko neće protivno učiniti ovomu što je napisano, dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj Zapovijedi!”³⁶

Sličnosti između ovih dokumenta u kontinuitetu od Muhameda, a.s., do sultana Mehmeda Fatih-a u pogledu garancija koje se daju, objektima tih garancija, subjektima kojima se daju, te onima koji ih daju, sasvim jasno ukazuju da su osnovu za postupanje Osmanlija predstavljale kur’anske odredbe i akti Muhameda, a.s., kao izvori islamskog prava, te akti kasnijih islamskih vladara.

Također, kad se ima u vidu i činjenica da je sultan Mehmed Fatih u Istanbulu postupio na isti način prema Rumskoj (Grčkoj) patrijaršiji i denovljanskoj katoličkoj zajednici, vidi se da je dolaskom u Bosnu Fatih prema bosanskim franjevcima samo primjeno sistem vjerske tolerancije i slobode koji je na osnovu akata samog sultana već primijenjen u drugim krajevima, od Istanbula do Jeruzalema. Osmanlije su u Bosnu došli kao organizirana sila, sa razrađenim sistemom vladavine i tolerantnog odnosa prema pripadnicima drugih vjera. Sasvim je jasno da Ahdnama data bosanskim franjevcima nije produkt sultanovog hira, trenutnog raspoloženja, njegovog divljenja prema

³⁵ Akgündüz Ahmet, *The Ottoman Model in Jerusalem*, www.osmanli.org

³⁶ Čaušević, Dženan, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2005, str. 66.

hrabrom franjevcu koji je stupio pred njega, lukave vjerske politike ili dnevnopolitičke potrebe, kako su to isticali mnogi koji su se bavili ovom temati-

kom, već je ona akt ranije uspostavljenog sistema odnosa u državi, sistema čija se osnova kroz kontinuitet postupanja proteže do nastanka islama.

The Sources of Ottoman Tolerance

Senad Hasanagić:

Abstract

When they have to do with the members of other confessions and nations, the Ottomans held onto the Seljuk historical heritage which was founded, as by other Islamic rulers, on Islamic religious regulations and on Islamic praxis, which began with Medina Chart of Prophet Mohammed, then it continued by the rulers of Islamic states. A negligence of this continuity leads to the misunderstanding and misinterpretation of Ottoman's tolerance shown toward non Islamic citizens.

Key words

Ottoman's tolerance, historical heritage, legal grounds of tolerance, continuity of decrees, confessional pluralism.

Summary

In a relation to the members of other confessions and nations, the Ottomans held onto the historical heritage left by Seljuk. The grounds of Ottoman's tolerance were the same as by other Islamic countries and they go back until the raising of Islam. All these countries have, in their basis of legal structure, the Islamic law, which determined their relation toward non Islamic citizens living under their rule. Ahdname, millet system, the daily life relations are only a continuation of the relation systems, at first place toward Christians and Jews, started with Medina Chart and other decrees issued for the Christians by the Prophet Mohammed and later rulers of Islamic states. The interpretations of tolerance, and the documents which represents its legal expression, reduced to a negligence of this continuity since Medina Chart to Ahdname given to Bosnian Franciscans, make obscure the sources of tolerance and lead to arbitrary and wrong speculations about the reasons and motives of Ottoman's attitude toward the adherents of other confessions.

RAZLIČITOST SPOLOVA KAO UVJET PUNOVAŽNOSTI BRAKA U UPOREDNOM PRAVU

Aladin Ormanović

Sažetak

Od perioda rimskog prava pa do danas, brak se definira kao životna zajednica muškarca i žene. Tradicionalno gledano, subjekti ovog prava su muškarac i žena, što, zapravo, znači da se radi o osobama biološki suprotnog spola. Član 12. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama navodi isključivo i jedino mogućnost zaključivanja braka između osoba različitog spola, tj. između muškarca i žene. Također, sve religije priznaju brak samo između muškarca i žene (Katolička crkva je u 12. stoljeću brak proglašila sakramentom). Posmatrajući pojam braka ovako definiran i normiran, postavlja se pitanje da li je moguć brak između osoba istog pola i roda, odnosno, da li je brak samo ekskluzivno pravo heteroseksualaca?

"Osyešćivanje" društva i izlazak iz tradicionalnih okvira, koje se desilo poslije Drugog svjetskog rata donošenjem Opće deklaracije o ljudskim pravima i drugih dokumenata koja su kreirala i garantirala osnovna ljudska prava, dovele su do pojave pokreta koji su tražili da im se ta ljudska prava priznaju zakonima i da države omoguće njihovu primjenu. Jedan od tih pokreta bio je i pokret za prava homoseksualaca, koji je, pozivajući se na osnovne principe ljudskih prava (nediskriminacija i jednakost, participacija i uključenost, odgovornost i vladavina zakona), tražio da se legalizira homoseksualna aktivnost i da se homoseksualnim parovima prizna pravo na brak (istospolni brak).

Od donošenja Opće deklaracije o ljudskim pravima pa do danas, istospolni brakovi priznati su u Holandiji, Belgiji, Kanadi, Španiji, Južnoafričkoj Republici i u Masačusecu u SAD. Prva zemlja koja je u modernoj državi priznavala pravo na zakonsku zajednicu istospolnih parova bila je Danska, koja je donijela Zakon o registriranom partnerstvu 1989. godine. Pored istospolnih brakova, postoje razni oblici zakonski priznatih istospolnih zajednica, kojima se garantiraju manje ili više jednakna prava koja imaju vjenčani parovi. Registrirano partnerstvo, građanska zajednica ili domaće partnerstvo, različiti su oblici priznavanja zajednica istospolnih parova, koji postoje u: Andori, Brazilu, Češkoj, Danskoj, Finskoj, Francuskoj, Hrvatskoj, Islandu, Izraelu, Luksemburgu, Njemačkoj, Norveškoj, Novom Zelandu, Portugalu, Sloveniji, Švedskoj, Švajcarskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu, kao i u Tasmaniji u Australiji, i u SAD-u, u državama: Kalifornija, Konektiket, Havaji, Maine, Nju Džersi, Vermont, i u Vašingtonu. Registrirana partnerstva su definirana posebnim zakonima, a ne zakonom o braku, pa se ne nazivaju brakom, osim u svakodnevnom govoru. Registrirana partnerstva kakva postoje u Skandinaviji priznaju istospolnim parovima gotovo sva prava koja imaju vjenčani heteroseksualni parovi, uključujući i usvajanje djece u nekim državama, ali se i dalje ne nazivaju brakom. Mnogi smatraju da su istospolne zajednice, definirane posebnim zakonima, čak i u slučaju kada su im garantirana ista prava kao i brakom, diskriminativne i da bi ih trebalo zamijeniti istospolnim brakom. Drugi, pak, kritiziraju istospolne zajednice kao način da se pod drugim imenom "provuku" istospolni brakovi.

Pitanje istospolnih brakova ili zajednica za sobom povlači i određene kontroverze, kao što su pitanje sociološkog aspekta i odgoja djece. Sa sociološkog aspekta, prevladava mišljenje da bi priznanjem istospolnih brakova brak izgubio svoje značenje i svoju funkciju osiguranja prirodne reprodukcije i postao bi osiguranje legaliteta slobode i prava na seks. S druge strane, pitanje odgoja djece za sobom povlači određena pitanja o pravu da istospolni partneri mogu ili ne mogu usvojiti dijete jer nemaju različite rodne uloge (odnosno nema muškarca i žene), te da na taj način dijete može izgubiti svoju rodnu ulogu

saživljujući se sa rodnom ulogom istospolnih partnera. Također, u istu ravan spada i seksualna orientacija djeteta, koje treba da razvije svoju seksualnu orientaciju, jer se vjeruje da će dijete homoseksualnih partnera i samo razviti homoseksualnu orientaciju. Ova i mnoga druga pitanja još su uvijek otvorena i oko njih se vode velike debate na nivou svjetski priznatih naučnih institucija.

Pitanje uređenja zajednica istospolnih partnera nameće se kao jedan od bitnih segmenta zaštite ljudskih prava u svijetu. Pravo na nediskriminaciju daje dovoljnu jačinu istospolnim partnerima da zahtijevaju od države da urede njihova prava. BiH mora da se ugleda na susjedne zemlje i krene sa uređenjem ovog pitanja. U BiH homoseksualnost je dekriminalizirana u FBIIH 1996. godine, a u RS-u 1998. godine. Naredni korak koji se desio nakon 1998. godine bio je Zakon o ravnopravnosti spolova, koji je stupio na snagu na nivou cijele države početkom 2003. godine. Ovaj zakon propisuje da je svaki oblik diskriminacije na osnovu spola/roda i seksualne orientacije zakonom zabranjen i kažnjiv. Trenutno, u zakonima BiH ne postoje nikakve odredbe koje bi zabranile diskriminaciju na osnovu spolnog identiteta, rodnog identiteta i/ili izražavanja i interseksualnih karakteristika, pozabavile se jezikom ili zločinima počinjenim iz mržnje, ili omogućile pravnu, socijalnu ili zdravstvenu zaštitu osobama koje su, između ostalog, i transrodne, transseksualne ili interseksualne.

Budući da je BiH potpisnica 16 međunarodnih konvencija koje su upisane u Ustav BiH (dodatak Aneksu VI), te je Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i fundamentalnih sloboda iznad svih bosanskohercegovačkih zakona, bosanskohercegovačko društvo bi moralo početi sa otklanjanjem govora mržnje prema pripadnicima seksualnih i rodnih manjina, te svih oblika diskriminacije i marginalizacije ovog dijela populacije.

Ključne riječi

Brak - zakonom uređena životna zajednica žene i muškarca. **Istospolni brak** – zakonom uređena životna zajednica dvije osobe istog spola i roda. **Vanbračna zajednica** - životna zajednica žene i muškarca koji nisu u braku ili vanbračnoj zajednici sa drugom osobom. **Životna zajednica** (biocenoza) - skup populacije biljnih i životinjskih vrsta koje su međusobno povezane međuodnosima. **Muškarac** - odraslo ljudsko biće koje ima muške spolne organe. **Žena** - odraslo ljudsko biće koje ima ženske spolne organe. **Spolni organ** - dijelovi anatomije čovjeka (i anatomije drugih živih bića) koji su uključeni/koji se koriste pri razmnožavanju i time sačinjavaju reproduktivni sistem kompleksnih organizama. **Seksualna orientacija** – odnosi se na fizičku, seksualnu, emocionalnu, duhovnu i dr. privlačnost prema osobama koje mogu biti istog ili različitog spola, roda/queer identitetu i sličnog. **Spolni identitet** - podrazumijeva vlastitu spolnu samokoncepciju, neovisno o spolu koji je pripisan rođenjem. Spolni identiteti jesu: žena, muškarac, transseksualna osoba, interseksualna osoba, ali i neidentificiranje po spolu. **Rodni identitet** – podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju, neovisno o spolu koji je pripisan rođenjem. Rodni identiteti jesu: žensko, muško, transrodno, ali i neidentificiranje po rodu. **Heteroseksualnost** - fizička, seksualna, emocionalna i duhovna privlačnost prema osobama suprotnog spola. **Homoseksualnost** - fizička, seksualna, emocionalna i duhovna privlačnost prema osobama istoga spola. **Predbračni ugovor** – Ugovor kojim se utvrđuje imovina svakog partnera stečena prije stapanja u brak. **Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i fundamentalnih sloboda još poznata kao Evropska konvencija o ljudskim pravima** - pravni akt Vijeća Europe (1949) o zaštiti sloboda i prava, donijet u Rimu 4. novembra 1950. godine. **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima** - deklaracija koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija (A/RES/217, 10. decembra 1948. u palati Šalot u Parizu), koja sadrži 30 članova, kroz koje je predstavljeno opće viđenje organizacije vezano za pitanja garantiranih ljudskih prava.

1. UVOD

Brak - zakonom uređena životna zajednica žene i muškarca?

Sve klasične definicije braka, od perioda rimskog prava pa do danas, definiraju brak kao životnu zajednicu muškarca i žene. Tako, prema Justinijanu, „brak je veza između muškarca i žene koja znači životnu zajednicu“. Prema Modestinu, „brak je veza između muškarca i žene ujedinjenih za čitav život, ustanova božanskog i ljudskog prava“, ili prema Planiolu: „brak je svečani ugovor na osnovu koga muškarac i žena osnivaju zajednicu koju zakon sankcionira, ali koju oni ne mogu raskinuti po svojoj volji“. Ako uzmemos i savremene definicije braka koje su nastale u 20. stoljeću, još uvijek je brak definiran kao zakonom priznata i uređena zajednica jednog muškarca i jedne žene.¹

Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama u članu 12 navodi isključivo i jedino mogućnost zaključivanja braka između osoba različitog spola, tj. između muškarca i žene. Profesor prava Ćazim Sadiković je 2003. godine, u svojoj knjizi *Evropsko pravo ljudskih prava*, ovaj član interpretirao na slijedeći način: „Subjekti ovog prava su muškarac i žena, što zapravo znači da se brak shvata tradicionalno tako da se radi o osobama biološki suprotnog spola. U tom smislu, vrlo teško bi se moglo uzeti da Evropska konvencija dopušta homoseksualcima da se žene međusobno.“²

Kao što vidimo, u svim teorijama jedan od konstitutivnih elemenata braka

jesti i različitost spolova. U literaturi je zastupljeno mišljenje da je normiranje ovog uvjeta nepotrebno zbog mogućnosti da brak zaključe samo muškarac i žena. Pitanje spolne/rodne pripadnosti može se postaviti samo izuzetno, kada dođe do medicinske promjene spola, kao i zahtjeva osoba istog spola za zaključivanjem braka. Smatra se gotovo nemogućim da osobe istog spola zaključe brak.

Međutim, razvoj društva i utjecaj prirodne škole prava doveo je do drugačijih pogleda društva na jednakosti i prava svih ljudskih bića. Poslije Drugog svjetskog rata, odnosno u drugoj polovici 20. stoljeća, dolazi do osjećivanja društva, tako da i jedan od prvih dokumenata o pravima i slobodama, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, navodi: „Svi su ljudi rođeni slobodni, s jednakim dostojanstvom i pravima.“³ Ljudska prava su zagarantirana svakom ljudskom biću na temelju postojanja kao bića. Karakteristike ljudskih prava su: univerzalnost, neotuđivost, nedjeljivost i međusobna ovisnost i povezanost. Osnovni principi ljudskih prava su: nediskriminacija i jednakost, participacija i uključenost, odgovornost i vladavina zakona. Posmatrajući na ovaj način opredijeljenost svijeta, krajem 1960-ih i početkom 1970-ih se u mnogim zapadnim zemljama javlja pokret za prava homoseksualaca, koji je s vremenom uspio izboriti ne samo legalizaciju homoseksualnih aktivnosti nego i za homoseksualce izboriti pravo na brak i usvajanje djece.

¹ Dr. Nerimana Trajlić, Dr. Suzana Bubić, *Porodično pravo*, Sarajevo, 1998., strana 38.

² Ćazim Sadiković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003., strana 100.

³ *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/src1.htm>, <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/src2.htm>, <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/src3.htm>, <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/src4.htm>.

1.1. Pravna priroda braka

Danas se još uvijek spori oko pravne prirode braka, da li je to ugovor ili institut. Ugovor ukazuje na dispozitivni karakter, a institut na kogentni.

Utjecaj škole prirodnog prava i stavljanje u prvi plan individualnih prava i načela doveo je do zagovaranja slobode ugovaranja. Teorija braka kao ugovora nastala je u francuskoj pravnoj teoriji i zakonodavstvu. Pojavila se kao odgovor na shvatanja kanonskog prava koje posmatra brak kao odnos između muškarca i žene koji je posvećen od Boga i koje brak posmatra kao sakrament (Sveta tajna). Teoretičari koji tvrde da je brak ugovor pravdaju to činjenicom da brak nastaje kao i drugi ugovori. Karakteriziraju ga forma, postojanje subjekata, postojanje volje za zaključenje, ništavnost (nevažeći brak) i sl. Međutim, ono što karakterizira brak, za razliku od ostalih ugovora, jest da se kod braka mogu pojaviti kao subjekti samo lica različitog spola (životna zajednica žene i muškarca); predmet braka je uvijek isti (životna zajednica), tj. lični odnosi subjekata; prava i obaveze iz braka su neprenosive, ne mogu se prenositi na treća lica; raskid braka, za razliku od raskida ugovora, ima svoja pravila, koja nisu tako jednostavna i moraju biti ispunjeni zakonom postavljeni uvjeti. Sve ove karakteristike braka daju nam pravo da brak okarakteriziramo kao ugovor *sui generis*.

Gledanje na brak kao instituciju nalazi opravdanje u činjenici da je brak, odnosno sklapanje braka, uređeno uglav-

nom kogentnim normama. Zagovornici braka kao institucije ističu da je brak uređen kao društvena ustanova, kao trajna životna zajednica, koja nastaje na način predviđen zakonom. Prava i dužnosti bračnih drugova, koja čine sadržinu braka, uređena su zakonom i nisu predmet dogovaranja.⁴ Bračni drugovi ne mogu veliki dio prava i obaveza mijenjati ili drugačije urediti. Brak se sagledava po svojoj sadržini, po onome šta sadrže prava i dužnosti koje proističu iz bračnog odnosa. Ova teorija brak ne gleda kao nešto statično, nego kao odnos koji je dinamičan i u kojem se prava i dužnosti mijenjaju i zavise od raznih uvjeta koji utječu na život bračnih drugova.

Obje teorije imaju u svojoj osnovi određene odgovore na pravnu prirodu braka. Brak jest ugovor *sui generis*, ali upravo zbog te svoje različitosti nije čisti ugovor, niti može biti poređen sa ostalim ugovorima građanskog prava. S druge strane, brak jeste reguliran zakonom i prava i obaveze bračnih drugova također, ali sam zakonodavac predviđa da sami drugovi mogu neka pitanja urediti samostalno. Jedan od instituta u modernom zakonodavstvu, koji predstavlja vid samostalnog uređivanja prava i obaveza bračnih drugova, postao je i predbračni ugovor.⁵ Stoga proizilazi da je brak po načinu zaključenja formalni ugovor *sui generis*, čiji se način nastanka i prestanka, kao i sadržaj, odnosno međusobna prava i obaveze, reguliraju zakonom.⁶

S obzirom na sve do sada rečeno, može se izvući zaključak da je brak po

⁴ Dr. Nerimana Trajlić, Dr. Suzana Bubić, *Porodično pravo*, Sarajevo, 1998., strana 36.

⁵ Bračnim se ugovorom utvrđuje imovina svakog partnera stečena prije stupanja u brak. Određuje se hoće li i koja imovina za trajanja braka predstavljati posebnu imovinu jednog partnera, koja se ne dijeli, te se ugovara omjer u sticanju zajedničke imovine, ovisno o tome koliko partneri procjenjuju da će u tome sudjelovati i pridonositi. Ugovor se sklapa u pisanim oblicima. Osim imovine, ugovorom mogu biti riješena i druga pitanja.

⁶ Dr. Nerimana Trajlić, Dr. Suzana Bubić, *Porodično pravo*, Sarajevo, 1998., strana 37.

svojoj prirodi i ugovor i institucija, odnosno nešto jedinstveno. Upravo zbog tih razlika porodično pravo i građansko pravo su se razdvojili i zato su brak i odnosi u braku regulirani porodičnim pravom, a ne građanskim pravom.

1.2. Historijski razvoj braka

Brak se danas smatra kao nešto savsim normalno i uobičajeno. Brak dolazi kao faza u životu koja zamjenjuje zaljubljenost i *hodanje* i pretvara ga u formalnu verziju zajedničkog života. Brak za naše društvo predstavlja formalan čin potvrde veze između dvoje ljudi. Kako se društvo mijenja, tako opada i važnost braka kao institucije u obitelji, što je vidljivo u broju razvoda i samohranih roditelja. Položaj braka ovisi o pojedincima, ali i o trendu koji se danas sve više razvija. Tako brak prelazi granice one funkcije koju je predstavljao prije. Sam obred, stoga, danas postaje nešto posebno i prelazi u nove sfere života. Međutim, nije uvijek tako bilo.

Razvoj braka i bračnog prava možemo posmatrati kroz prizmu Bosne i Hercegovine, ali i kroz razvoj te institucije u zapadnim zemljama.

1.2.1. Historija braka kao institucije

Brak je bio civilna institucija u državama do polovine 5. stoljeća. Ovaj položaj braka je uživao zahvaljujući rimskom pravu i njegovom gledanju na brak. Početkom 5. stoljeća dolazi do rasprava o temi braka i njegovog

značenja. Zahvaljući raspravama St. Augustina⁷ i ostalih filozofa tog doba, Crkva se zainteresirala za instituciju braka i uređenje bračnog prava u okružju crkvenih zakona. Tako je Katolička crkva u 12. stoljeću brak proglašila sakramentom.⁸ Sakrament braka ima tri-partitni karakter, i ogleda se u odnosu Boga, čovjeka i žene. Ono što čini sam sakrament braka jest njegova svetost kod Boga, Koji veže čovjeka i ženu u životnu zajednicu koja traje do smrti.

U 7. stoljeću dolazi do pojave islama i šerijatskog prava, koje na brak gleda dvostruko, i to kao vjersko-moralnu i kao šerijatsko-pravnu građansku dužnost. Šerijatsko, za razliku od kanonskog prava, postavlja manje zahtjevne forme za sam čin vjenčanja, ne zabranjuje razvod braka i dozvoljava poligamiju,⁹ za razliku od Katoličke crkve.

Protenstanske reforme, koje su zahvatile Katoličku crkvu u 16. stoljeću, definirale su brak kao vječni zavjet bračnih drugova ukidajući mu status sakramenta.

Pojavom škole prirodnog prava, a, u jednu ruku, i kao odgovor na brak kao sakrament, odnosno kao reakcija na uređenja braka po vjerskim pravima, zahvaljujući doprinisu francuske revolucionarne borbe za jednakost svih ljudi, u Francuskoj se razvio brak kao civilna institucija, odnosno, uređuje se građanski brak.

Ono što je interesantno za ovaj period razvoja braka, od 5. do 19. stoljeća, njegova je svrha i smisao. Brak, prvenstveno, nije značio osobni odnos, ili,

⁷ Aurelius Augustinus, ili Augustine of Hippo, ili St. Augustine (novembar 13., 354. – august 28., 430.) rimski je pisac, filozof i teolog, koji je ostao upamćen kao jedna od najvažnijih ličnosti u historiji kršćanstva. Roden je kao Augustin Aurelije u Tagasti (današnji Alžir).

⁸ Papa Innocent IV 18. decembra 1208. proglašava brak jednim od sakramenata. U kršćanstvu postoji sedam sakramenata, i to: Krštenje, Pričest, Ispovijed, Krizma, Svećenstvo, Brak i Posljednje pomazanje. <http://www.newadvent.org>

⁹ Islam dozvoljava ženidbu muškarcu sa najviše četiri žene, i to samo ako je u stanju da izdržava sve žene i ako su mu prethodne dale dozvolu.

čak, sklonost muža prema ženi, nego je predstavljao posredni član između obitelji i šireg društva. Brak je značio posebno, sociološko uređenje. Tako je negdje u pozadini bio odnos muškarca i žene, osobito u patrijarhalnom društvu, kada je otac bio glava obitelji. Kao klasične primjere tako shvaćenog braka možemo početi nabrajati još od Stalrog zavjeta pa do ženidbe vladara, ženidbe industrijskih magnata te ženidbe seljaka na koje su utjecali gospodarski i društveni pogled. Struktura braka u tom razdoblju mogla bi se najbolje opisati kao odnos *vlasnik-vlasništvo*, u kojem je fizičko kažnjavanje supruge bilo uobičajeno kako bi muškarac - suprug - zadržao položaj nadređenog, vlasnika svoje žene. U takvom braku muž i žena bili su *jedno*, a to *jedno* predstavlja je muškarac. Tek procvatom industrijskog doba i jačanjem položaja žene u društvu dolazi do promjena u samoj suštini braka. Taj oblik bračnih odnosa razvija se u trenutku kada žena nalazi posao izvan vlastitog domaćinstva i za njega biva plaćena. Sada se suprug odrekao uloge *apsolutnog gospodara* i, slikovito, možemo reći da je zauzeo poziciju *demokratskog predsjednika*. Količina moći u ovakovom odnosu i dalje je veća u ulozi supruga i proizilazi iz činjenice da, iako supruga možda finansijski doprinosi obitelji, muževa je uloga u tom aspektu i dalje ključna i nezamjenjiva.¹⁰

1.2.2. Razvoj bračnog prava u BiH

Posmatrajući razvoj bračnog prava u BiH, teoretičari polaze od kraja Prvog svjetskog rata pa do donošenja novog Porodičnog zakona 2005. godine. Pe-

riod prije Prvog svjetskog rata možemo podijeliti u dvije faze: vladavina Osmanskog carstva i vladavina Austro-Ugarske monarhije, i njihov utjecaj na uređenje bračnih i porodičnih odnosa. Bračno pravo za vrijeme Osmanskog carstva bilo je uređeno šerijatskim pravom, s tim da se pripadnicima kršćanske vjere dozvoljavalo da svoje odnose uređuju kanonskim pravilima. Za vrijeme Austro-Ugarske monarhije brak je bio reguliran austrijskim građanskim zakonom donesenim još 1811. godine, te je bio građanska kategorija.

Period poslije Prvog svjetskog rata možemo posmatrati kroz četiri faze, i to:

- od kraja I Svjetskog rata do kraja II Svjetskog rata,
- od kraja II Svjetskog rata do ustavnih reformi 1971.,
- od ustavnih reformi 1971. do Dejtonskog sporazuma 1995. godine,
- od Dejtonskog sporazuma naovo.

Za prvu fazu razvoja bračnog prava u BiH, za koju možemo reći da se poklapa sa postojanjem Kraljevine Jugoslavije, karakteristična je podjela pravila prema vjerskoj pripadnosti. Odnosno, bračno pravo je bilo heterogeno. Na katolike su se odnosila pravila kanonskog prava, na pravoslavce Bračna pravila Srpske pravoslavne crkve, a na muslimane šerijatsko pravo. U ovom periodu još uvijek je naglašena uloga muškarca kao glave porodice i izražena je potčinjenost žene. Reguliranje bračnog prava heterogenim pravilima dovelo je do podjela i nejednakog odnosa među građanima. Razlog za to je što kanonsko pravo, Bračno pravo Srpsko

¹⁰Sanela Blaguški, *Institucija braka u modernim društvima*, Studentski rad iz predmeta Metode istraživanja II, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet 2004, http://infoz.ffzg.hr/afric/MetodeII/Arhiva03_04/BlaguskiSanela.htm

ske crkve i šerijatsko pravo različito normiraju i uređuju određene institute bračnog prava.¹¹ Brak nije bio uobličen kao 100% građanska institucija.

Druga faza počinje 1946. godine, donošenjem Ustava FNRJ i Osnovnog zakona o braku. Ovaj period je poznat i kao period važenja saveznog zakonodavstva, jer je važio za sve federalne jedinice u Jugoslaviji. Ono što karakterizira ovu fazu jeste uvođenje građanskog braka i normiranje bračnih i porodičnih odnosa u cijeloj zemlji. U duhu demokratskih principa i demokratskih odnosa, Ustav i Osnovni zakon postavili su temelje državne zaštite braka i ravnopravnosti žene i muškarca u svim sferama porodičnih odnosa, uvođenjem civilnog braka, mogućnosti razvoja braka, te instituta imovine bračnih drugova. Može se reći da su tadašnji zakon i Ustav bili na temeljima zaštićenih ljudskih prava i osnovnih sloboda, čija će se rješenja kasnije pokazati i u osnovnim načelima Opće deklaracije o ljudskim pravima donesene dvije godine poslije.

Treća faza, ili period važenja republičkog zakonodavstva, počela je donošenjem ustavnih amandmana 1971. godine, koji su nadležnost u oblasti porodičnih prava prenijeli na federalne jedinice.¹² Time su republike i pokrajne dobine nadležnost da urede oblasti porodičnog i bračnog prava. Bilo je potrebno da se izvrše opsežne izmjene u Zakonu kako bi se dostigao duh vremena i neki instituti uredili na primjeren način. Novim zakonom¹³ sistem porodičnog prava je usavršen i moderniziran. Tako su određene dobne

granice za zaključenje braka od strane maloljetnika (16 godina), postavljene odredbe o bračnim smetnjama, smanjen je broj brakorazvodnih uzroka, uveden institut sporazumnog razvoda braka, institut mirenja i sl. Porodični zakon SRBiH uspio je odgovoriti tadašnjim potrebama i urediti pitanje porodičnih odnosa na jedan učinkovit način. Jedina zamjerka rješenjma novog zakona može se dati na institutu vanbračne zajednice. Zakon vanbračnu zajednicu nije izjednačio sa bračnom, nego joj je priznao neka uglavnom imovinska prava, uz ispunjenje uvjeta da je život u vanbračnoj zajednici *trajao duže*.

Za četvrtu fazu razvoja bračnog prava u BiH može se reći da je počela sa Dejtonskim sporazumom. Aneks 4. Dejtonskog sporazuma, odnosno Ustav BiH, zagarantirao je osnovna prava i slobode svim građanima, pa tako i pravo na život, pravo na privatni i porodičan život, dom i prepisku, slobodu misli, savjesti i vjeru, slobodu izražavanja, pravo na ženidbu i osnivanje porodice, pravo na imovinu, pravo na slobodu kretanja i prebivalište. Također, Ustav je zagarantirao će da sva lica u Bosni i Hercegovini biti slobodna od diskriminacije po bilo kojem osnovu, kao što je spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno i društveno porijeklo, povezanost sa nacionalnom pripadnošću.¹⁴ Reforma bračnog prava u BiH desila se donošenjem Porodičnog zakona FBiH (Službene novine Federacije BiH, broj 35/05) i Porodičnog Zakona RS iz 2002. godine. Možemo navesti neke novine u Porodičnom zakonu FBiH:

¹¹ Šerijatsko pravo dozvoljava poligamiju, a ostala dva ne. Po kanonskom pravu razvod je zabranjen, a kod ostalih nije. Također, pretpostavke za zaključenje braka su različito definirane i sl.

¹² Prema ustavnim amandmanima XX do XLII, od 6. jula 1971. godine, zakoni federacije u ovoj oblasti prestaju da važe najkasnije 31. 12. 1971. godine.

¹³ Porodični zakon SRBiH ("Službeni list SRBiH", broj 21/79)

¹⁴ Član 2. i 3. Aneksa 4. Dejtonskog sporazuma.

Vanbračna zajednica je izjednačena sa bračnom, ukinut je institut mirenja a uveden institut posredovanja, uveden je institut zlostavljanje u porodici, pojam bračnih partnera je izmijenjen, uvedena je zabrana razvoda braka do 3. godine starosti djeteta, uvedene su novine kod starateljstva, kao i novine kod postupaka parničnog, vanparničnog i postupka za izvršenje i obezbjeđenje. Zakon je dao nova rješenja pojedinim institutima, te slijedi period njegove implementacije, koji će pokazat njegov doprinos u praksi.

2. UVJETI ZA PUNOVAŽNOST BRAKA U ZAKONIMA BIH

2.1. Porodični zakon (PZ FBiH)

U Federaciji Bosne i Hercegovine 25 godina je bio na snazi Porodični zakon SR BiH, koji je stupio na snagu 1980. godine. Novi, Porodični zakona FBiH je usvojen u junu 2005. godine, stupaći na snagu šest mjeseci kasnije.

PZ FBiH definira brak kao zakonom uređenu zajednicu života žene i muškarca.¹⁵ Za postojanje braka potrebno je:

- a) da su budući bračni partneri različitog spola,
- b) da su budući bračni partneri izjavili pristanak za sklapanje braka,
- c) da je pristanak izjavljen pred matičarom.¹⁶

Ukoliko prilikom zaključenja braka nije bio ispunjen neki od uvjeta, ne nastaju pravni učinci braka.¹⁷

PZ FBiH regulira i vanbračnu za-

jednicu. Vanbračna zajednica "jestе zajednica života žene i muškarca koji nisu u braku ili vanbračnoj zajednici sa drugom osobom, koja traje najmanje tri godine ili kraće ako je u njoj rođeno zajedničko dijete."¹⁸ Dok god članovi/ce vanbračne zajednice žive u istom domaćinstvu, njihova zajednica ima pravni status porodice.¹⁹

2.2. Porodični zakon Republike Srpske (PZ RS)

Trećeg septembra 2002. godine u Republici Srpskoj stupio je na snagu novi Porodični zakon. Danom stupanja na snagu novog Porodičnog zakona prestao je da važi Porodični zakon SR BiH. Kao osnov novog Porodičnog zakona koristio se Porodični zakon SR BiH, koji je bio osnovni izvor porodičnog prava u Republici Srpskoj, prema odredbi člana 12 Ustavnog zakona za sprovođenje Ustava RS iz 1992. godine.

Brak se definira kao zakonom uređena zajednica između muškarca i žene. Iz navedene zakonske definicije proizilaze i karakteristike braka:

- brak sklapaju osobe različitog spola,
- brak je zakonski uređen, i
- brak je životna zajednica između muškarca i žene.

Kod zaključivanja braka izvršene su značajne izmjene PZ RS. Dotadašnje rješenje, po kojem, ako prilikom zaključenja braka nedostaje jedan od bitnih uvjeta, neće nastati brak nego nepostojeći brak, ukinuto je.²⁰ Pošlo se

¹⁵ Porodični zakon FBiH, član 6, (*Službene novine Federacije BiH, broj 35/05*).

¹⁶ Ibid, član 8.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid, član 3.

¹⁹ Ibid, član 2.

²⁰ Član 14, Porodični zakon RS: „Brak zaključuju dva lica različitog spola saglasnošću slobodno izjavljenih volja pred nadležnim opštinskim organom.“

od toga da najstrožiju porodično-pravnu sankciju i jednu pravnu nelogičnost treba napustiti, jer ne postoje društveno-politički uvjeti za to da se sankcioniira zaključivanje braka pred nenadležnim organom tako što ne bi nastao brak i što bi djejstvo nepostojećeg braka bilo najteže prema djeci.²¹ Iz tih razloga je utvrđeno da, ukoliko dođe do sklapanja braka između dvije osobe istog spola (ili suprotnog spola, ali pod drugim okolnostima), neće se raditi o nepostojećem, već o ništavnom braku, a djeca iz takvog braka neće se smatrati vanbračnom, već bračnom. Pravo na tužbu za poništenje braka pripada svakom licu koje ima pravni interes, i organu starateljstva.

Vanbračna zajednica predstavlja zajednicu života muškarca i žene koja nije pravno uređena na način predviđen Porodičnim zakonom. Ova zajednica je izjednačena sa bračnom zajednicom u pogledu prava na međusobno izdržavanje i drugih imovinsko-pravnih odnosa. Iz ove definicije, faktična zajednica života između muškarca i žene proizvodi pravna djejstva u pogledu prava na izdržavanje i drugih imovinsko-pravnih odnosa. Ova definicija se ne odnosi na istospolna partnerstva.²²

Kao što vidimo, Porodični zakon BiH brak tretira kao zajednicu muškarca i žene, što svakako ne zadovoljava interese pripadnika seksualnih i rodnih mahnjina. Pitanje istospolnih zajednica nije riješeno u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu, kao ni pitanje promjene ličnih dokumenata nakon promjene spola. Politika Evropske unije prema ovom pitanju je politika priznavanja,

iskazana u nekoliko dokumenata i rezolucija Unije.

3. RAZLIČITOST SPOLOVA KAO UVJET PUNOVAŽNOSTI BRAKA U UPOREDNOM PRAVU

Krajem dvadesetog stoljeća mnoge ideje o prirodi, svrsi i razlozima braka i porodice dovedene su u pitanje, pogotovo od LGBT pokreta,²³ koji zaступaju mišljenje da brak ne bi trebao biti ekskluzivno pravo heteroseksualaca. Također, javljaju se mišljenja da je brak postao nepotrebna legalna fikcija. Ovo se izvodi iz samog načina ponašanja populacije u zapadnim zemljama i njihovog gledanja na ideju braka i porodice. Tome ide u prilog povećan broj razvoda braka od kraja Drugog svjetskog rata do danas, povećanje broja vanbračnih zajednica, broja djece rođene van braka i postotka partnera koji su izvršili prevaru svoga partnera. Sve ovo je dovelo da su zahtjevi za legalizaciju braka i životne zajednice istospolnih partnera u nekim zemljama svijeta legalizirani.

Istospolni brak je bračna zajednica dvije osobe istog spola i roda. Za razliku od braka heteroseksualnih osoba, istospolni brakovi nisu dozvoljeni u svim zemljama. Krajem 1990-ih i početkom 2000-ih počinju se ulagati veliki napor da se otklone zakonske prepreke za sklapanje građanskih istospolnih brakova. Danas su istospolni brakovi priznati u Holandiji, Belgiji, Kanadi, Španiji, Južnoafričkoj Republici i u Masačusecu u SAD. Prva zemlja koja je u modernoj državi pri-

²¹ Djeca iz takvog braka smatrana su se vanbračnom.

²² Udruženje Q, *Prava i slobode LGBTIQ OSOBA u Bosni i Hercegovini: Analiza relevantnih pravnih akata*, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 2006.

²³ Lezbijke, gay-muškarci, biseksualne, transrodne, transseksualne, interseksualne i queer osobe

znavala pravo na zakonsku zajednicu istospolnih parova bila je Danska, koja je donijela zakon o registriranom partnerstvu 1989. godine.

Pored istospolnih brakova, postoje razni oblici zakonski priznatih istospolnih zajednica, kojima se garantiraju manje ili više jednakna prava koja imaju vjenčani parovi. Registrirano partnerstvo, građanska zajednica ili domaće partnerstvo, različiti su oblici priznavanja zajednica istospolnih parova, koji postoje u Andori, Brazilu, Češkoj, Danskoj, Finskoj, Francuskoj, Hrvatskoj, Islandu, Izraelu, Luksemburgu, Njemačkoj, Norveškoj, Novom Zelandu, Portugalu, Sloveniji, Švedskoj, Švajcarskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu, kao i u Tasmaniji u Australiji i u američkim državama: Kalifornija, Konektiket, Havaji, Maine, Nju Džersi, Vermont i u Vašington.

Registrirana partnerstva su definirana posebnim zakonima, a ne zakonom o braku, pa se ne nazivaju brakom, osim u svakodnevnom govoru. Registrirana partnerstva kakva postoje u Skandinaviji priznaju istospolnim parovima gotovo sva prava koja imaju i vjenčani heteroseksualni parovi, uključujući i usvajanje djece u nekim državama, ali se i dalje ne nazivaju brakom. Mnogi smatraju da su istospolne zajednice definirane posebnim zakonima, čak i u slučaju kada su im garantirana ista prava kao i brakom, diskriminativne i da bi ih trebalo zamijeniti istospolnim brakom. Drugi, pak, kritiziraju istospolne zajednice kao način da se pod drugim imenom *provuku* istospolni brakovi.

4. KONTROVERZE POVODOM ISTOSPOLNIH BRAKOVA²⁴

4.1. Religozni argumenti

Velik broj prigovora postojanju istospolnih brakova i zajednica dolazi od strane vjerskih zajednica. Vjerske zajednice tvrde da dozvoljavanje istospolnih brakova dovodi do uništavanja i gubljenja pojma braka u njegovom tradicionalnom, kulturnom i religioznom razumijevanju, koji će kao takav prestatи ispunjavati svoju svrhu postojanja. Vjerske zajednice zastupaju stajalište da će legalizacija istospolnih brakova redefinirati pojam braka. Konzervativnije struje vjerskih zajednica smatraju da su istospolni brakovi izvan svih vjerskih učenja i da su u historiji takva ponašanja dovela do uništavanja naroda i nacija od strane Boga (Sodoma i Gomora, npr.). Osim toga, sve velike religije svijeta ne priznaju homoseksualnost, pa zajednice na koje religije imaju velikog utjecaja još nisu spremne prihvati ni homoseksualnost.

4.2. Socijalni argumenti

Oni koji zagovaraju da bi brak trebao biti ekskluzivno pravo jednog muškarca i jedne žene tvrde da su heteroseksualne zajednice stvaralački temelj obitelji i da su one socijani zid civilizacije. Zagovara se da brak nije legalni konstrukt jedne države, nego je on prirodna tvorevina koju država treba prepoznati kao i druge prirodne institucije kao što su posao i porodica. "Država ne stvara brak ništa više nego što stvara poslove."²⁵ Misli se da bi priznanjem

²⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Same-sex_marriage

²⁵ Jennifer Roback Morse, *Marriage and the Limits of Contract*, Hoover institution <http://www.hoover.org/publications/policyreview/2939396.html>

istospolnih brakova brak izgubio svoje značenje i svoju funkciju osiguranja prirodne reprodukcije i postao bi osiguranje legaliteta slobode i prava na seks. Najčešći prigovori istospolnim brakovima jesu da je brak rezultat prirodnog spolnog privlačenja muškarca i žene, koje dovodi do kreiranja zajednice koja ima za cilj da doprinese razvoju porodice, osiguranju reprodukcije i produženja vrste. Ova argumentacija i odbrana braka gleda na brak kroz tradicionalna shvatanja porodice i društva. Predlagajući istospolnih brakova ističu da je tradicionalni koncept braka već propao i preživio bitne izmjene. Poligamija je zabranjena, udate žene se ne smatraju vlasništvom muža, razvod je postao legalan, kontracepcija je legalna, zakoni koji su zabranjivali međurasni brak su ukinuti i sl. Također se naglašava da sve ovo ide u prilog činjenici da je brak dinamična kategorija i da su istospolni brakovi samo slijedeća stepenica u evoluciji braka kao institucije.

4.3. Argumenti povodom djece

Oponenti istospolnih brakova kao najveću kontroverzu navode problem djece u istospolnim brakovima. Problem nastaje kada istospolni partneri prirodnim putem ne mogu dobiti dijete, odnosno nemaju moć reprodukcije jedno sa drugim. Pošto ne mogu osigurati stvaranje porodice prirodnim putem, istospolni partneri zahtijevaju da im država omogući usvajanje djece. Protivnici istospolnih brakova smatraju da istospolni partneri ne mogu i ne smiju usvojiti dijete, jer nemaju različite rodne uloge (odnosno nema muškarca i žene), tako da dijete može izgubiti svoju rodnu ulogu saživljujući se sa

rodnom ulogom istospolnih partnera. Također, u istu ravan spada i seksualna orijentacija, jer dijete treba razviti svoju seksualnu orijentaciju, a vjeruje se da će dijete homoseksualnih partnera i samo razviti homoseksualnu orijentaciju. Osim ovoga, smatra se da će istospolni partneri djecu izložiti većem broju negativnih situacija, jer su mentalno osjetljiviji, i da će dijete imati problema u razvoju. Također, jedna od bitnih komponenata je upravo i razvoj djeteta, odnosno njegova socijalizacija u društvu koje nije spremno na istospolne roditelje. Nadalje, otvara se i problem razvoda istospolnih partnera i pitanje šta sa djetetom.

5. ZAKLJUČAK

Samo šest zemalja u svijetu je omogućilo istospolnim partnerima da mogu zaključiti brak. U tim zemljama različitost spola nije uvjet za postojanje braka. Osim ovih šest zemalja, još oko trideset zemalja u svijetu je zakonski uredilo životnu zajednicu istospolnih partnera ne omogućujući im da zaključe brak. Od naših susjednih zemalja, Slovenija i Hrvatska imaju zakone o istospolnim zajednicama, koji su uredili životnu zajednicu dviju osoba istog spola koje nisu u braku, izvanbračnoj ili drugoj istospolnoj zajednici, a koja traje najmanje tri godine, te koja se temelji na načelima ravnopravnosti partnera, međusobnog poštovanja i pomaganja, te emotivnoj vezanosti partnera.²⁶

Pitanje uređenja zajednica istospolnih partnera nameće se kao jedan od bitnih segmenata zaštite ljudskih prava u svijetu. Pravo na nediskriminaciju daje dovoljnu snagu istospolnim

²⁶ Član 2. Zakona o istospolnim zajednicama Hrvatske (NN, br. 116/2003)

partnerima da zahtijevaju od države da uredi njihova prava. I Bosna i Hercegovina mora da se ugleda na susjedne zemlje i krene sa uređenjem ovog pitanja. U BiH homoseksualnost je dekriminalizirana u FBIH 1996. godine, a u RS-u 1998. godine. Naredni korak koji se desio nakon 1998. godine je bio Zakon o ravnopravnosti spolova, koji je stupio na snagu na nivou cijele države početkom 2003. godine. Ovaj zakon propisuje da je svaki oblik diskriminacije na osnovu spola/roda i seksualne orijentacije zakonom zabranjen i kažnjiv. Trenutno, u bh. zakonima ne postoje nikakve odredbe koje bi zabranile diskriminaciju na osnovu spolnog identiteta, rodnog identiteta i/ili izražavanja interseksualnih karakteristika, pozabavile se jezikom ili zločinima počinjenim iz mržnje, ili omogućile pravnu, socijalnu ili zdravstvenu zaštitu osobama koje su, između ostalog, i

transrodne, transseksualne ili interseksualne.

Budući da je BiH potpisnica 16 međunarodnih konvencija, koje su upisane u Ustav BiH (dodatak Aneksu VI), te je Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i fundamentalnih sloboda iznad svih bosanskohercegovačkih zakona, bosanskohercegovačko društvo bi moralо početi sa otklanjanjem govora mržnje prema pripadnicima seksualnih i rodnih manjina, te svih oblika diskriminacije i marginalizacije ovog dijela populacije. S druge strane, vlasti Bosne i Hercegovine kod uređenja pitanja zajednice istospolnih partnera trebaju imati na umu da smo mi tradicionalno društvo, sa jakim religiskim osjećajima i kulturom koja gaji snažnu porodicu. Zato mislim da se životna zajednica istospolnih partnera treba urediti zakonom, ali da još uvijek sredina ima velikog otpora prema tome.

DIFFERENT SEX AS PRECONDITION OF MARRIAGE VALIDITY IN COMPARATIVE LAW

SUMMARY

Ever since the Roman Law inception till today, marriage has been defined as a cohabiting union of man and woman. Traditionally, the subjects of this law include man and wife, meaning the persons of different biological sex. Article 12 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms solely and exclusively includes the option of solemnizing marriage between different-sex couples, i.e. between man and woman. Also, all religions view marriage as a union of man and woman (Catholic Church declared a marriage as sacrament in the 12th Century). Having considered the marriage thus defined and regulated, the question arises whether the same-sex and gender marriage is possible in the first place, or is it the sole and exclusive right of heterosexuals?

The "emancipation" of societies and overarching the traditional boundaries that took place in post-Second World War period when General Declaration of Human Rights and other similar documents were passed to inaugurate and guarantee fundamental human rights, led to the launch of movements demanding their rights to be recognized by law and asking the state to provide for its enforcement. Those movements included the homosexual rights movement which, invoking the fundamental human rights principles (non-discrimination and equality, participation and inclusion, responsibility and rule of law), demanded the legalization of homosexual activities and for the homosexual couples to be recognized their right to marriage (same-sex marriage).

Since the adoption of General Declaration on Human Rights, the same-sex marriages have been recognized in the Netherlands, Belgium, Canada, Spain, South African Republic and Massachusetts, USA. The first modern state ever to recognize the right to legal union of same-sex marriage couples was Denmark when it passed the Registered Partnership Act in 1989. In addition to same-sex marriages, there are various forms of legally recognized same-sex unions which guarantee more or less equal rights to those enjoyed by the married couples. Registered partnership, civil union or domestic partnership are various forms of same-sex couples' rights recognition as provided for in Andorra, Czech Republic, Denmark, Finland, France, Croatia, Island, Israel, Luxemburg, Germany, Norway, New Zealand, Portugal, Slovenia, Sweden, Switzerland, United Kingdom, as well as in Tasmania, Australia and the U.S. States of California, Connecticut, Hawaii, Maine, New Jersey, Vermont and Washington. Registered partnerships have been defined by special laws rather than the marriage law, and are therefore not called marriage, except in everyday communication. Registered partnerships like those in Scandinavia recognize almost all the rights of the same-sex couples exercised by the heterosexual partners, including children adoption in some states, but they still cut short of being called marriage. Many believe the same-sex unions, as defined by special laws, even if they guarantee the same rights as those in marriage, are discriminative and should therefore be replaced by same-sex marriages. Others, however, criticize the same-sex unions as a disguised name of same-sex marriages.

The issue of same-sex marriages or unions raises some of the controversies like the social aspects issue or the children upbringing. From a sociological point of view, it is widely maintained that the recognition of same-sex marriages would lead to a reduced significance of marriage as such and its function to ensure natural reproduction, and would rather become an instrument of achieving sexual rights and freedoms. On the other hand, the issue of children's upbringing would raise certain questions related to a dilemma whether the same-sex partners may or may not adopt children, since they do not play differing gender-related roles (i.e. there is no man and woman) which is how a child could loose the sense of its gender role by identifying itself with the gender role played by the same-sex parents. Also, it equally refers to sexual orientation of a child yet to be developed, since it is believed the child of the homosexual partners would develop a homosexual orientation as well. This and many other issues remain open and are largely debated at the level of world renowned scientific institutions.

The issue of organizing same-sex unions appears to be one of the crucial segments of human rights protection in the world today. The right to non-discrimination provides the adequate background for the same-sex partners to ask the state to regulate their rights. BiH has to catch up with the neighboring countries and initiate regulation of this issue, too. Homosexuality has been decriminalized in BiH Federation since 1996 and in RS since 1998. The following step included passing the Gender Equality Act that became effective in the whole territory of the state in 2003. This Act defines any form of discrimination based on sex/gender or sexual orientation as prohibited and punishable. Current legal regulations in BiH do not provide any stipulations prohibiting discrimination based on sexual identity, gender identity and/or expression of intersexual characteristics, or dealing with hate speech or crimes or providing legal, social or health protection of persons who are, among others, trans-gender, trans-sexual or inter-sexual.

Given the fact that BiH is a signatory to 16 international conventions named in the BiH Constitution (addendum to Annex VI), and the fact that European Convention on Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms supersedes any of the laws of Bosnia and Herzegovina, the BiH society should start dealing with hate speech directed against members of sexual and gender minorities, as well as with all forms of discrimination and marginalization of this section of population.

Keywords

Marriage -governmental, social, or religious reconditioned community of man and women. **Same-sex marriage** - governmental, social, or religious reconditioned community of

two people of the same sex. Cohabitation - community of man and women which are not in marriage. Biological community (biocoenosis) - all the interacting organisms living together in a specific habitat. Man - adult human male with male sex organ. Woman - adult human female with female sex organ. Sex organ or primary sexual characteristic - anatomical parts of the body which are involved in sexual reproduction and constitute the reproductive system in a complex organism. Sexual orientation - refers to the direction of an individual's sexuality, usually conceived of as classifiable according to the sex or gender of the persons whom the individual finds sexually attractive. Sexual identity - is the degree to which we identify with the social and biological aspects of being a man or a woman. Gender identity - it is gender with which a person identifies (i.e. whether one perceives oneself to be a man, a woman, or describes oneself in some other way). Heterosexuality - physic, sexual, emotional and spiritual attraction between people of the different sex. Homosexuality - physic, sexual, emotional and spiritual attraction between people of the same sex. Prenuptial agreement (premarital agreement) - commonly abbreviated to prenup or prenupt, is a contract entered into by two people prior to marriage or civil union. The content of a prenuptial agreement can vary widely, but commonly includes provisions for the division of property should the couple divorce and any rights to spousal support during or after the dissolution of marriage. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, also known as the European Convention on Human Rights (ECHR) - was adopted under the auspices of the Council of Europe 1950 to protect human rights and fundamental freedoms. The Universal Declaration of Human Rights (abbreviated UDHR) - advisory declaration adopted by the United Nations General Assembly (A/RES/217, 10 December 1948 at Palais de Chaillot, Paris). It consists of 30 articles which outline the view of the General Assembly on the human rights guaranteed to all people.

BIBLIOGRAFIJA

1. Ćazim Sadiković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003.,
2. Nerimana Traljić, Suzana Bubić, *Poredično pravo*, Sarajevo 1998.,
3. Jennifer Roback Morse, *Marriage and the Limits of Contract*, Hoover institution
4. Sanela Blaguški, *Institucija braka u modernim društvima*, Studenski rad iz predmeta Metode istraživanja II, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2004.,
5. Opća deklaracija o ljudskim pravima
6. Udrženje Q, *Prava i slobode LGBTIQ OSOBA u Bosni i Hercegovini: Analiza relevantnih pravnih akata*, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 2006.

Zakoni

7. Porodični zakon Federacije BiH (Službene novine Federacije BiH, broj 35/05)
8. Porodični zakon SRBiH ("Službeni list SRBiH" broj 21/79)
9. Dejtonski sporazum, Aneks 4.
10. Porodični zakon Republike Srpske
11. Zakon o istospolnim zajednicama Hrvatske (NN, br. 116/2003)

URL

12. <http://www.queer.ba/>
13. http://en.wikipedia.org/wiki/Same-sex_marriage
14. <http://www.newadvent.org>
15. http://sh.wikipedia.org/wiki/Istopolni_braz
16. <http://www.hoover.org/publications/policyreview/2939396.html>
17. http://infoz.ffzg.hr/afric/MetodII/Arhiva03_04/BlaguskiSanela.htm

PRILOZI HISTORIJI KAZNENOG ZAVODA U ZENICI (1886.-1945.)

Salih Jalimam

Abstract:

Namjera ove studije je da se ukaže na dugu historiju kaznenog zavoda u Zenici i na njemu bogatu dokumentaciju koja je od pomoći razumijevanju tipologije krivičnih djela, ali i historijskih okolnosti u kojima se sve to dešavalo.

Ključne riječi:

Historija, Zenica, zatvor, zavod, kazna, uprava, krivično djelo, tretman, pravo, norma, irski sistem, preodgoj.

SAŽETAK:

U studiji Prilozi hitoriji kaznenog zavoda u Zenici dati su osnovni parametri funkcioniiranja ove institucije u periodu 1886-1945. godina. Naglasak je na historijskom dešavanju kroz koje se prelamaju i svi ostali elementi: krivični, penološki, politički, ideološki itd.

Prateći formiranje, djelatnost i brojne druge procese, ova studija ukazuje da je teško pratiti historijski razvoj zavoda ili zatvora bez tumačenja prošlosti grada, regije ili Bosne i Hercegovine. Isto tako, ukazujući na osnovnu djelatnost zavoda neophodno je bilo ukazati na sve pravne, političke, ideološke i druge okolnosti u kojima je funkcionirala ova i danas aktuelna institucija.

I. RAZDOBLJE OD 1886.-1918. GODINE

1.HISTORIJSKE OKOLNOSTI

Bosna i Hercegovina¹ Berlinskim je kongresom (13. juli - 13. juli 1878. godine) privremeno ušla u sastav Austro-Ugarske monarhije, ali sve aktivnosti su ukazivale na to da je riječ o mnogo širem i obuhvatnijem projektu nego kako je to odlučeno ovim međunarodnim sporazumom.² Već osamdesetih i deve-desetih godina XIX stoljeća evidentne su mnoge promjene u privrednom, vjerskom, političkom, kulturnom i posebno graditeljskom pogledu. Mnogi gradovi su se mnogostruko promijenili, a među takve gradove treba ubrojati i Zenicu, koja je u kratkom periodu, po prvi put, postala naselje regionalnog značaja, izdigavši se iz okvira kasabe.

Ovaj grad se u toku četiri decenije austrougarske vladavine prerastao za tri i po puta, pretekavši relativni porast većih gradova Bosne i Hercegovine. I u apsolutnom porastu stanovništva Zenica je imala skoro jednak porast od preko 5.000 lica u ovom periodu, kao što su imali veći gradovi: Banja Luka, Mostar i Tuzla.³ U 1879. godini Zenica je bila, po broju stanovnika, od Tuzle manja tri puta, a od Banje Luke i Mostara pet puta. Krajem austrougarske vladavine, snažnom industrijalizacijom, Zenica je od spomenutih gradova manja samo dva puta.⁴

Industrijalizacija se javlja kao osnovni faktor naglog razvoja Zenice, koja postaje jedno od vodećih industrijskih

naselja, zahvaljujući svom geografskom položaju i prirodnim bogatstvima u bliskoj i široj okolici. Zenica je postala moderan gradić, koji je posjedovao tada sve potrebne javne objekte i infrastrukturu (željeznička stanica, vodovod, kanalizacija, pošta, banka, hoteli, električno osvjetljenje itd.). Treba napomenuti da je Zenica prvih godina austrougarske vladavine dobila nekoliko objekata koji se s pravom nazivaju kapitalnim, a jedan od njih je izgradnja centralnog kaznenog zavoda za Bosnu i Hercegovinu.⁵

Teško je decidno utvrditi razloge gradnje Zavoda u Zenici. Često se navodi da su brojni ustanci i bune, kao i evidentna hajdučija i bezvlašće, utjecali na to. Pretpostavka je, ipak, da je riječ o mnogo složenijim razlozima, ali evidentno je kako je nova vlast htjela da se Bosna i Hercegovina kao njen integralni dio u potpunosti uredi i ozakoni, poput svih ostalih njenih pokrajina.

Sigurno je da su prirodno-geografski položaj Zenice u Bosni i Hercegovini i položaj na glavnoj željezničkoj pruzi utjecali na odluku o gradnji Zavoda. Tu treba spomenuti i topografske pretpostavke, prije svih slobodan prostor između zeničkih mahala Odmut, Sejmen, Londža i Trgovišće na jednoj, i konglomeratnih obronaka (brdo Vučjak) na drugoj strani. Tu su, također, slobodne površine, njive na desnoj strani rijeke Bosne kod Bilmišća, gdje su na njivama Zavoda nađeni ostaci rimskog gradskog naselja (antičko naselje Bistua Novae).⁶

¹ Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić, Nikola Stojanović: *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1938., str. 166.; Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do 1945. godine*, Sarajevo, 1998.

² Kemal Hrelja, *Zenica i njena okolina*, Sarajevo, 1957., str. 154.; Miloš Bjelovitić, *Zenica i njena okolina*, Sarajevo, 1968.

³ S. Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1996., str. 27.

⁴ Salih Jalimam, *Putopisne bilješke o zenickom kraju*, Zenica, 1991., 34.

⁵ U dugoj historiji današnji KPZ mijenjao je nazive i zbog praktičnih razloga u cijelom tekstu koristit će se naziv Zavod u Zenici

⁶ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 65.

2. IZGRADNJA ZAVODA U ZENICI

Postoje sačuvani pisani dokumenti koji vrlo približno upućuju na vrijeme početka gradnje Zavoda. Prema istraženim dokumentima, pripreme za gradnju počele su u 1886. godini, do građivanje 1892. i 1901., a sve je završeno u 1904. godini. Svi ovi radovi su stajali 1,0015.218 kruna,⁷ što je tada bila veoma visoka suma.

Osnovni podaci o radu u prvim godinama Zavoda vezani su za djelatnost Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu⁸ od 1. januara 1879. godine. Prvi podaci o zatvorenicima u Bosni i Hercegovini sežu u 1885. godinu, kada se spominje evakuacija bosanskohercegovačkih zatvorenika iz Stare Gradiške u Lepoglavlju i Gospić.⁹ U isto vrijeme, Zemaljska vlada donijela je Dodatna objašnjenja instrukcija o službenim obavezama okružnih i kotarskih zatvora i postupanja sa zatvorenicima. Uz sve ove pripreme, već 1886. godine Zemaljska vlada donosi odluku o kupovini zemljišta u Zenici za izgradnju Zavoda.¹⁰ Samo nekoliko dana kasnije ponovo je aktuelna kupovina "zemljišta za izgradnju zemaljskog zatvora u Zenici".¹¹

Postoje i drugi pisani tragovi na osnovu kojih se može logički zaključiti da se Zavod počeo graditi u aprilu 1888. godine. To je, prije svega, projektna dokumentacija koja je sačuvana u Beču i u Sarajevu od januara 1886. do jula 1887. godine. Na taj zaključak upućuje i redoslijed izrade crteža. Sa-

čuvano je: Nacrt potkovlja rađen je 1886., a podruma 1887. godine; zatim Glavne kuće za krovnu konstrukciju, parnog grijanja prvog sprata, peći za prizemlje, peći za vrući vazduh, stepeništa, prizemlja, centralnog loženja, parnog grijanja prvog sprata, temelja podruma, potkovlja, ograde deblje, i Plan za elektrifikaciju rađen u Beču 6. maja 1887. godine.

U nacrtu Glavne kuće predstavljena su tri kraka označena sa slovima "A", "B" i "C". Nacrt Staklene kuće za temelje¹² revidiran je i odobren 27. maja 1887. godine, za grijanje (Beč, 1. maja 1887.), za krovnu konstrukciju (Beč, 26. maja 1886.), potkovlje (Sarajevo, 26., 27. i 31. maja 1887.), nacrt Bolnice za krovište (Sarajevo, 15. juna 1886.), grijanje i peć za vrući vazduh (Beč, 23. novembra 1886.), za podrum (Beč, 1. maja 1887.) i za prizemlje (Beč, datum nečitak). Drugi trag koji označava početak izgradnje Zavoda nalazio se na ulaznoj kapiji, sa desne strane pri ulazu, na kamenu temeljcu, gdje je bila upisana 1888. godina.

Edmond Stix, vladin savjetnik, nalazio se na čelu Građevinskog odsjeka, i pod njegovom upravom i velikim ličnim angažmanom izgrađeno je mnogo objekta, među kojima i kaznionica u Zenici.¹³

Izgradnja Zavoda obavljala se u četiri etape. Prva etapa bila je izgradnja Glavne kuće, Staklene kuće i Upravne zgrade. U Staklenoj kući bile su 64 samice, u kojima je izdržavana kazna Prvog stepena. Samice su bile smještene

⁷ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1987., str. 64.

⁸ Landesregierung fur Bosnien und die Hercegowina

⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS1-42-13/1,

¹⁰ Arhiv BiH, ZCS-45

¹¹ isto

¹² Sarajevo, "Ober Baul", 31. 5. 1886.

¹³ Jela Božić, *Organizacija građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine 1878-1918.*, Glasnik Arhiva, 30, Sarajevo, 1990., str. 90

prizemno i na prvom spratu. Staklara je bila djelimično prekrivena stakлом, odakle joj potječe naziv. Druga etapa bila je izgradnja bolnice i unutrašnje ekonomije.

U trećoj etapi izgrađeni su objekti za izučavanje zanata, praktičnu obuku, skladište za ugalj i drva, kotlovnica, mlin i mrtvačnica. U četvrtoj etapi izgrađen je kameni zid. Prva tri objekta izgrađena su za četiri godine, a ostali objekti, izuzimajući zid, izgrađeni su od 1891. do 1897. godine. Zid je izgrađen za nepune tri godine. Izgradnjom kamenog zida, visokog 5,5 metara, u potpunosti su završeni svi radovi. U toj etapnoj gradnji nije bilo vremenskih razmaka. Kada su svi objekti izgrađeni, podignuta je i dugačka zgrada koja se nalazila na prostoru susjedne ulice. Sigurno da su, pored činjenice o pravnom uređenju sistema represije, na formiranje mreže zatvora utjecala bjekstva, izručenja, molbe za pomilovanje i drugi problemi vezani za zatvorenike. Napokon, Zavod u Zenici je u 1887. godini već u izgradnji, jer Emil Taufer uvodi sistem "uslovnog otpusta" iste godine i u novoosnovanom zeničkom zavodu.¹⁴

Zemaljska vlada donosi odluku kojom se reguliraju novčana potraživanja za izdržavanje namještenika, zatim iste godine evidentirane su ponude za uvođenje električnog osvjetljenja, ali i osvjetljenja petrolejskim lampama, izgradnju rezervoara vode za potrebe Zavoda ali i poljoprivrednih pogona. Vlada je stavila primjedbe u vezi sa nacrtom službenog i kućnog reda Za-

voda i dala nalog da se štampa knjižica: Kućni i službeni red za Centralnu kaznionicu u Zenici, kao i Službeni propis za nadzorno osoblje i Osnovne odredbe o rukovođenju Zavodom.¹⁵

U Zavodu u Zenici već 1888. godine evidentirane su promjene nekih članova Kućnog i službenog reda i Propisi za knjiženje kod industrijskog pogona Zavoda. Zanimljiv je izvještaj o obračunu službe iz prethodne godine, te nekoliko izvještaja - o inspiciranju Zavoda iz 1888. godine, izvještaj o informacionim posjetama Zavodu, kao i izvještaj o inspiciranju kotarskih ureda kao sudova u Zenici i u Zavodu. U istoj godini odlučeno je o nagrađivanju, predujmovima za plaću, naimenovanjima, kao i o polaganju zakletvi.¹⁶ U isto vrijeme instalirano je i nadzorno osoblje te su sačuvani podaci o naimenovanjima, ali i o raspisivanju konkursa, polaganju zakletve. Zanimljivo je da je usvojena i instrukcija u vezi sa vojnom stražom i njihovoj ispomoći u Zavodu.¹⁷

Među najstarije dokumente spada "Glavni indeks osuđenika", u kome su pedantno ubilježeni svi osuđenici koji su prošli kroz Zavod u Zenici. U njemu su upisana brojna imena poznatih ličnosti iz historije (ustanici, mladobosanci, komunisti). Interesantno je da je Indeks isписан krasnopisom (ćirilicom) i da ga je najvećim dijelom vodio osuđenik Nenad Dojčinović.¹⁸ Na posljednjem listu Indeksa piše: "Prvi osuđenik Zemaljske Kaznione Zenica upisan u "Indeks" sa matičnim brojem jedan (1) bio je Arif Hadžić, osuđen na kaznu teške robije 7 godina."¹⁹ Za prve go-

¹⁴ Zemljopisni i statistički pregled Bosne i Hercegovine, str.53

¹⁵ Arhiv BiH, ZVS1-52/ 111/1-111/27.

¹⁶ Arhiv BiH, isto

¹⁷ Arhiv BiH, isto

¹⁸ Na posljednjem listu Indeksa piše: "Ovaj imenik sam ja počeo od matičnog broja 1 iz serije I, pa zaključeno sa serijom III, osudenik m.b. 1662, Nenad Dojčinović."

¹⁹ Indeks, str.- od 7.V 1881. do 7.V 1888. godine

dine funkciranja Zavoda sačuvane su personalije zaposlenih, koje sadrže molbe za predujam plaće, za povećanjem plaće, za premještaj, za korištenje odmora, disciplinski prekršaji.²⁰

Zanimljiv je izvještaj višeg sudskog savjetnika Franca Zagorskog o inspiciranju, iz jula 1889. godine, kao i pregled materijalnog poslovanja sa predračunom budžeta za 1889. godinu.²¹ Predračun budžeta Zavoda za 1890. godinu sadrži zanimljivu stavku o prekoračenju budžeta za 1889. godinu. Sačuvani su troškovi izdržavanja Zavoda za I semestar 1888. godine, troškovi izdržavanja zatvorenika za I semestar 1888. godine i troškovi izdržavanja zatvorenika za april i maj 1888. godine.

Zanimljive podatke sadrži Završni račun Zavoda za 1888. godinu, kao i Izvještaj o finansijskom rezultatu industrijskih pogona Zavoda za 1888. godinu. Zatim, tu je Prijedlog o otvaranju tkaonice pri Zavodu, Godišnji izvještaj Zavoda za 1889. godinu, kao i Izvještaj o inspiciranju Zavoda u vremenu od 8. do 13. jula 1890. godine, predračun budžeta za 1891. godinu, Završni račun Zavoda za 1889. godinu i isplata nekih računa.²²

Tu je i predračun troškova za planirano asfaltiranje ulica i stana, kao i uređenje povrtnjaka u Zavodu, kupovina zemljišta u Zenici od strane direktora Centralne kaznionice Sarajevo za privatne potrebe.²³ Troškovi Zavoda u 1889. godini sadrže i pokrivanje odvodnog kanala od Zavoda do rijeke Bosne.²⁴

Među težim djelima smatra se krivični postupak protiv Javera Barucha zbog uvrede cara, ali i smrtna kazna izrečena za Trifka Vasića i traženje pomilovanja, tj. osude na 15 godina strogog zatvora. Tu je i progon popa Jove Mihajlovića iz Bosne i Hercegovine, iskaz o broju zatvorenika koji trebaju od 1. februara 1888. godine početi izdržavati kaznu u Zavodu.²⁵ Zanimljiv je iskaz o brojčanom stanju zatvorenika u okružnim zatvorima u Bosni i Hercegovini u 1888. godini, broj osuđenih lica u odnosu na broj stanovnika u dotičnom okrugu i druga razmatranja u vezi sa osuđenicima. Zatim, tu je iskaz o stanju zatvorenika u decembru 1888. godine, pa u periodu januar-maj 1889. godine;²⁶ molbe za otpust iz Kaznionice; izvještaj o bijegu zatvorenika iz Zavoda; tabelarni pregled zatvorenika Zavoda sa 31. decembrom 1888. godine; za II kvartal 1889. godine; primljenih zatvorenika u periodu od 5. marta do 29. oktobra 1888. godine; za I kartal 1889. godine i za period juni-novembar 1889. godine; dugovanje bivšeg arhimandrita Kirila Hadžića, koji se kao zatvorenik nalazi u Zavodu /1890/;²⁷ Izvještaj o inspiciranju okružnih zatvora u Banjaluci i Donjoj Tuzli; studija o reformi zatvora u BiH i o prilikama u Zavodu.²⁸

Treba spomenuti dokumente koji govore o oslobođanju zatvorenika od dajleg izdržavanja kazne; iskaz o stanju zatvorenika u decembru 1889. i u 1890. godine u Zavodu; izvještaj o saslušanju u vezi sa bijegom četiri zatvorenika iz Zavoda 10. augusta 1890. godine; iskaz

²⁰Isto, Izvještaji Zemaljske vlade (kopije u posjedu autora)

²¹Arhiv BiH, isto

²²isto

²³isto

²⁴isto

²⁵Arhiv Bosne I Hercegovine, Izvještaji Zemaljske vlade, isto

²⁶isto

²⁷Arhiv u KPZ

²⁸Arhiv u KPZ

o zatvorenicima koji su počinili zločin prije i za vrijeme okupacije; molba za pomilovanje Đorda Živkovića, Staniše Bontulića i Marka Despotovića, osuđenih na po 18 godina strogog zatvora jer su pomagali poznatim "razbojnicima" Jovici Vičiću i drugovima.²⁹

Osim toga, u Glavnom indeksu upisani su i kažnjenici koji su suđeni prije nego što je pristupljeno pripremi izgradnje Zavoda. Realne su pretpostavke da su i osuđenici učestvovali u izgradnji Zavoda, i to od marta 1888. godine. Taj zaključak može se izvesti i na osnovu umrlih kažnjenika u Zavodu. Prema Indeksu, prvi osuđenik koji je umro u zeničkom Zavodu bio je Jakub Ivanišević. Te godine u zeničkom Zavodu umrlo je još sedam osuđenika (Mujo Tuzjan, Jovo Đilas, Salih Kulolj, Savo Matović, Lazo Petrović, Mehmed Rasimović i Đuro Đurić).³⁰

U izgradnji Zavoda učestvovali su majstori iz raznih krajeva prostrane austrougarske carevine: Poljaci, Česi, Italijani, kao i domaći majstori. Stručno lice koje je rukovodilo radovima bio je tehničar Plobović, a glavni cimerman bio je Plović. Obojica su ostala da rade u Zavodu i po njegovom dovršenju.³¹

Na izgradnji Zavoda radilo je i dosta žitelja Zenice, uglavnom na prijevozu kamena stočnom zapregom. Kamen je dovožen sa Zmajevca i Mošćanice. Od mošćaničkog kamenja, s obzirom da je vrlo podesan za obradu, napravljene su sve stepenice i polukružni podijumi ispred paviljona, koji su kasnije izmijenjeni kad je počela gradnja. Zbog finansijskih teškoća bilo je manjih zastoja u

izgradnji pratećih stambenih objekata za stražu i činovnike. Dolinom potoka Mokošnica podignuta je stražarska kolonija, dok su ostali prateći objekti Zavoda izgrađeni između željezničke pruge i samog grada.³² Tako je izgrađeno 29 kuća za stražare i šest kuća za upravno osoblje, zatim 16 stambenih objekata sa 32 stana, a prije njih podignuta je jedna zgrada sa osam jednosobnih stanova. Izgradnja stambenih objekata završena je 1905. godine.³³

Zavod je imao svoj zatvoreni krug ogradien zidom. Površina zatvorenog kruga iznosila je 32.248 kvadratnih metara. Prije izgradnje Zavoda to zemljište bilo je arar. Znatno kasnije pristupilo se izgradnji stambenih objekata za potrebe činovnika na prostoru susjedne ulice. Ovi objekti nazvani su činovnička kolonija, a završeni su 1911. godine.³⁴

3. UPRAVLJAČKA STRUKTURA (1886.-1918.)

U shematskom pogledu, u Zavodu u Zenici postojala je slijedeća upravljačka struktura: direktor (upravnik, ravnatelj), tajnik direkcije, pristav direkcije, oficijali, domaći liječnik, učitelj, asistent, duhovnici, nadzornik straže, podnazornik straže, pisarnički oficijal, mašinist. U dugom nizu godina za mnoge djelatnike teško se može nešto više saznati. Često se ni elementarne činjenice nisu u mogućnosti identificirati, te se tek slijedom nekih pronađenih dokumenata može rekonstruirati dio upravljačke strukture Zavoda.

²⁹ Arhiv u KPZ

³⁰ Matični broj 106, inače osuden na pet godina teške robije. U Zavodu u Zenici boravio je od 18. aprila 1886., a umro je 12. aprila 1888. godine.- Indeks osuđenika u Arhivu Zavoda u Zenici.

³¹ Arhiv u KPZ

³² Arhiv u KPZ (kopija u posjedu autora)

³³ S. Jalimam, op. cit. 200

³⁴ Isto, str.210

Prvi upravnik zeničkog Zavoda bio je Emil Taufer, koji je u Zenicu došao iz lepoglavske kaznionice, najvjeroatnije 1886. godine. On je bio upravnik Zavoda bez zida. Umro je 1891. godine, ne dočekavši da se gradnja dovrši. Naslijedio ga je Franjo Štel (1891.-1910.), zvan i Gospodin krmak, pukovnik po činu, markantan, otresit i gord, svojom pojavom i izgledom obavezivao je na poštovanje. Oštar i jasan u govoru, koji je pratio žustum pokretima ruku, nakonstrijenih obrva i prodornog pogleda, oda-vao je izgled tipične vojne ličnosti, pred kojom se potčinjenom obavezno javlja izvjestan strah, strepnja i smetenost. No, bez obzira na njegov čin i funkciju, u zeničkoj varoši dočekan je sa prijezrom, pogrdama i sujevjerjem.³⁵

Štel je još prije polaska iz Beča na novu dužnost u Bosnu bio upoznat sa oštrim protestima i drugim žalbama zeničkih muslimanskih veledostojnika i naroda u povodu podizanja tri velika, moderna kaznionička svinjaca u dijelu varoši u kojem žive pretežno Bošnjaci i u neposrednoj blizini džamije. O tome je ubrzo pisao Ministarstvu pravde u Beč i tražio da se razmotri mogućnost premještanja svinjaca. Ali, iz Beča, prema kome je godišnje odvoženo de-set vagona dobro ugojenih svinja, sti-zali su negativni odgovori.

Čaršija je na svoj način i svojim sredstvima negodovala. Ubzro je kroz varoš *pukla* vijest kako je Štel veliki ljubitelj svinja, kako on ne da ni po kakvu cijenu da se svinjci *likvidiraju*, kako i sam češe i miluje sprasne krmače i svaki dan pojede jedno pečeno prase. Zatim, govorilo se da je pohvatao veze sa poštarima Austrijancima, da žalbe upućene u Beč Ćesaru i ne idu dalje od Zeni-

ce. Zato se poče pripremati delegacija koja bi otišla kod cara i molila ga da se smiluje i da Zenicu riješi "čafirskog smrada". A Štela, zbog svega toga, u čaršiji prozvaše - "Gospodin krmak". Kao upravitelji Zavoda spominju se i: Medaković (također bečki zet), i Požar, koji je rukovodio Zavodom u toku Prvog svjetskog rata.³⁶

4. OBJEKTI ZAVODA

Upravna zgrada (koja ni do danas nije bitnije izmijenjena) smještena je iznad ulazne kapije. Krila su joj ravnomjerno udaljena od kapije. Jednim dijelom je bila ravna sa zidom, a drugim ulazila je u krug. Imala je kancelarije: za upravnika, matičnu evidenciju, protokol, sveštenike, blagajnu, zapovjednika straže, šefa proizvodnje i kasarnu straže. Razmještaj prostorija se često mijenjao te ih je vrlo teško u potpunosti identificirati. Na upravnoj zgradi, sa unutrašnje strane, desno od kapije, nalazilo se željezno zvono. Njime se oglašavalо vrijeme ustajanja osuđenih, početak i prekid rada, doručak, ručak i večera, izlazak na šetnju, kao i povečerje. Na kapiji su postojala troja vrata (dvoja hrastova i jedna željezna). Na sve tri kapije (vrata) postojala su mala mehanička željezna zvonca, kojima je davan signal stražarima da ih otvore. Na desnoj strani, primedno, nalazila se stražarnica.

a.) Glavna kuća

Glavna kuća karakteristična je po svoja tri krila: "A", "B" i "C". U srednjem krilu, na oba sprata i u prizemlju, nalazile su se sobe za smještaj starijih i iznemoglih kažnenjika. Druga dva

³⁵ Sjećanja u arhivu Zavoda uz upozorenje da "svinjski izmet ne zaudara jače od jarećeg smrada na koga su Bosanci navikli".

³⁶ Sjećanja - Ivo Kranjčević, Sjećanje na sarajevski atentat u Muzeju književnosti u Sarajevu

krila, desno i lijevo, na svakom spratu imala su po jednu veliku salu za smještaj kažnjenika (dakle, šest sala). Svaka sala imala je po pedeset čelija, u dva reda po 25 čelija kroz sredinu sale. Bile su to željezne čelije napravljene od lima i pletene žice. Lim se nalazio sa desne i lijeve strane, kao i sa zadnjeg dijela, a sa gornje i prednje strane čelije nalazila se pletena žica. Na sredini Staklene kuće postojale su spiralne stepenice od željeza, a čitav prostor ispred samica bio je ograđen. U to vrijeme nije bila postavljena žičana mreža.

U Staklenoj kući, iznad ulaznih vrat, na unutrašnjoj strani zida i danas stoji zvono (bronza) koje je tu postavljeno 1888. godine. U međuvremenu, priskočilo mu je u pomoć električno zvonce (neke informacije upućuju da je montirano 1929. godine). No, staro (mehaničko) zvono ostalo je i dalje na zidu, ne radi ukrasa, već radi upotrebe u slučaju nestanka struje. U samicama je bio slijedeći inventar: drveni stol, drvena stolica, drvena posuda za vodu sa poklopcom, umivaonik, čaša za vodu, dvije posude za jelo, drvena kašika, manji nož bez zaoštrenog vrha, pljuvaonica, kibla, peškir, sapun i željezni krevet na sklapanje, slamarica, dva čarsafa i dva čebeta. Zagrijavanje samica vršeno je cijevima bez radijatora. Inače, zagrijavanje je bilo dosta loše.³⁷

Čelija je bila duga tri metra, visoka dva metra, a široka metar i po. Oko čelije se nalazio prostor za kontrolu ulaza i izlaza iz čelije. U Zavodu postoje četvero vrata (dvoja u Prvom paviljonu, jedna u Četvrtom i jedna u Trećem), koja su stara koliko i sam zatvor. Postavljena su još daleke 1888. godine i

vrlo dobro su očuvana sve do danas. Pravljena su od kvalitetne hrastovine, vjerovatno posjećene u Lukovom Polju. Interesantno je da su na nekim od njih očuvane brave sa štekama i ključevima iz tog vremena. Na zgradi se nalazio stari sat (jedan je od prvih satova koji su stigli u Zenicu), koji je otkucavao vrijeme svakih 15 minuta. Smješten je u kupoli tavana Prvog paviljona, a star je koliko i sama zgrada. Proizведен je u Beču, i priča se da je ovamo dopremljen konjskom zapregom.³⁸

Pretpostavlja se da ga je prvi upravitelj Zavoda u Zenici, Emil Taufer, lično održavao. Postoje informacije kako je sat stao prilikom bombardiranja Zenice 13. aprila 1943. godine, i da je sam proradio u aprilu 1945., pred završetak NOB-a. Inače, ovaj sat ima izuzetnu muzejsku vrijednost i spada u red najstarijih satova u Bosni i Hercegovini.

U lijevom krilu zgrade Prvog paviljona, na tavanu, nedaleko od vrata okrenutih prema Četvrtom paviljonu, nalazi se drveni čekrk za luk. To je jednostavna naprava koja je svojevremeno služila za "mehaničko" podizanje luka na tavan, a stara je koliko i zatvor i odlično je očuvana.³⁹

b.) Bolnica zavoda

U vremenskom intervalu od 1888. do 1910. godine izgrađena je kaznionička bolnica sa devet prostorija i sa pedeset kreveta. Prvi poznati liječnik zaposlen u Zavodu je dr. Leopold Gluck, čiji prvi izvještaj potječe iz 1888. godine.⁴⁰ U izvještaju kućnog ljekara dr. Glucka spomenute su nabavke lijekova, ali i obavezno inspiciranje bolnice, apote-

³⁷ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

³⁸ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

³⁹ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁴⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada

ke i kompletne sanitetske prilike u Zavodu u Zenici. Zanimljivi su podaci o isplati honorara vojnom ljekaru dr. Emanuelu Rothu, koji je asistirao pri operacijama zatvorenika.

Prema nepotpunim podacima, u bolnici se nalazio odsjek za duševne bolesnike, očne bolesti, apoteka, laboratorijski i tri sobe za razne bolesti, kao i prostorije kuhinje, kupatila i zahoda. U sastavu bolnice bila je i mrtvačnica. Iz tog vremena datira i stol za mrtvace, koji se nalazio u podrumu. Na bolnici je postojao samo jedan ulaz, što znači da su svih ostalih poslje dograđeni.⁴¹

c.) Ekonomat zavoda

Prvi važniji privredni objekat u Zavodu bila je poljoprivredna ekonomija, koja je već početkom 1888. godine imala prijedlog budžeta, kojeg je odobrila Zemaljska vlada. Sačinjen je cijeli program podizanja poljoprivrednih objekata, uz koje je planirana izgradnja niza industrijskih pogona, a, uz to, završena je i izgradnja kolosijeka do zeničkog Zavoda 1888. godine.⁴² U isto vrijeme podignuta je zgrada u kojoj se nalazila parna kuhinja sa deset kazana, u kojima se kuhalila hrana za kažnjenike. Pored ove, postojala je kuhinja u kojoj se pripremala posebna hrana za bolesne kažnjenike i stražare. Pekara sa dvije peći napravljena je 1894. godine, i u njoj se klasičnim načinom (zagrijavanjem komora žarom od drvena, a zatim ubacivanjem tijesta u njih) pekao hljeb.⁴³ Interesantno je da je za vrijeme Austro-Ugarske, kao i Kralje-

vine Jugoslavije, u pekari pečen hljeb za zaposleno osoblje Zavoda, kao i za građanstvo Zenice. Naime, vršene su usluge pečenja, jer su zainteresirani donosili pripremljeno tjesto a uzimali pečen hljeb.

Za ovu pekaru vezane su mnoge priče iz historije Zavoda, a jedna od njih je da je Zavod "mirisao na hljeb". Ili, za onog ko se loše ponaša kaže se: "Izgleda da ti je zamirisao zatvorski hljeb".⁴⁴ U istoj zgradi nalazilo se i kupatilo za osuđenike, sa osam kada, dva tuša i praonicom za ruke. Na spratu su bile tri prostorije. Dvije prostorije služile su za smještaj odjeće i obuće.

5. ZANIMANJA U ZAVODU

Osuđenici su se bavili proizvodnjom. U Zavodu je radila manja livnica željeza, a izučavalо se desetine zanata.⁴⁵ Pravili su se čílimi, čijalo perje, pravila stolarija (posebno rezbareni namještaj), obavlјani su kovački, kolarski, krojački i knjigovezački poslovi, kao i šnajderske i šusterske aktivnosti.⁴⁶ Roba proizvedena u Zavodu prodavala se u gradu. Zapamćeni su mnogi majstori, kao npr.: šuster-majstor Igler (Austrijanac); zanat pletenja prućem vodio je Škrtek (Čeh); majstor knjigovezac bio je Mihalek (Čeh); kovači Hadžić i Mrđa; kolar-majstor Lubura; krojač Selnik i Mestrović,⁴⁷ te tišler-majstor Niko Stojanović.

Najveći broj kažnjenika radio je na njivama Zavoda pored sela Bilimišća, za potrebe same institucije, ali ponekad i za grad.⁴⁸ Zavod je držao i pčele. Go-

⁴¹ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁴² Sjećanje - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁴³ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁴⁴ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁴⁵ Miloš Bjelovitić, *Zenica i njena okolina*, str. 115.

⁴⁶ M. Bjelovitić, op. cit., str. 109.

⁴⁷ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁴⁸ Miloš Bjelovitić, str. 92-93

dine 1931. na poljoprivrednom sajmu u Novom Sadu dobio je zlatnu medalju za med. Na brdu Vučjak, iznad Zavoda, bio je hladnjak u vlasništvu Zavoda, gdje je u toplim ljetnim danima izlazila zenička gospoda. Do hladnjaka se dolazilo drvenim stepenicama. Hladnjak je bio sav zarastao u nekakvu čudnu lozu. Odozgo su je ljudi donosili i pre-sađivali, dok se nije pronijela vijest da, pošto je zatvorska, donosi zlo u kući.⁴⁹

6. BOGOMOLJE

Za vrijeme Austro-Ugarske, ali i Kraljevine Jugoslavije, kažnjenici su bili zakonski obavezni posjećivati bogomolje i moliti se Bogu, tj. prisustvovati Božjoj službi, kako je u tadašnjoj pravnoj terminologiji bilo formulirano. U krugu Zavoda jedna veća prostorija služila je kao bogomolja za kažnjenike pravoslavne, katoličke i islamske vjere. Tako, prema jednoj obavijesti, saznaje se o razmatranju provođenja posta u Zavodu.⁵⁰ Za vjerske potrebe vršila se nabavka potrebnih knjiga za bogosluženje u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi u Zavodu.

7. OBRAZOVANJE U ZAVODU

Od osnivanja Zavoda, formirana je osnovna škola i organizirani sa analfabetski kursevi, a prvi poznati podaci o završnim ispitima u školi Centralne kaznionice Zenica održani su 1. jula 1889.godine.⁵¹ Tako, već 1888. godine Zemaljska vlada donosi odluku o nabavci knjiga, namještaja i drugih stvari za potrebe škole u Zavodu. Nabavlje-

no je 20 komada "Prve čitanke" u cirilskom pismu, za potrebe obučavanja zatvorenika u Zavodu.⁵²

8. PRIRODNE RIJETKOSTI U ZAVODU

Park u Zavodu, koji se nalazi sa lijeve strane ulazne kapije, ima, pored ostalog, drveće i nekoliko dragocjenih botaničkih rariteta, čija ljepota fascinira ljubitelje hortikulture. Sva ta stabla su pod zaštitom i uglavnom su zasađena prije sto godina, izuzimajući jedno stablo sofore koje je znatno mlađe, a poniklo je iz sjemena jednog od dva stabla starih sofora. Pored sofora (japanskog bagrema, čiji prekrasni ljubičasti cvjetovi obiluju medom), u parku raste i tisovina (tisa, koja može živjeti preko 2000 godina). U parku raste i bijela bukva (koju je neko, valjda iz šale, nazvao gradskom bukvom) i koja ima osobeno crveno lišće. Tu se mogu vidjeti i platani i još nekoliko vrsta za koje nismo mogli utvrditi tačno ime.⁵³

Po podacima kojima se raspolaze, park je oformljen dok je Zavod još bio u izgradnji, a vremenom je dopunjavan. Njegovom obogaćivanju botaničkim raritetima najviše je doprinio Franjo Štel, koji je bio direktor Zavoda oko 20 godina (1891.-1910.).⁵⁴

9. JOZEFININA FONTANA

U parku Zavoda nalaze se ostaci nekadašnje fontane, koja je napravljena po naređenju upravnika Franje Štela, a nju je majstorski napravio neki osuđenik Dalmatinac. Za fontanu se vezuje priča da je pravljena za Jozefinu,

⁴⁹ Sjećanje - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁵⁰ Arhiv BiH, Izvještaji (kopije kod autora)

⁵¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Izvještaji (kopije kod autora)

⁵² Arhiv BiH, Izvještaji (kopije kod autora)

⁵³ Arhiv Zavoda u Zenici, nerегистrirana grada

⁵⁴ Arhiv Zavoda u Zenici, neregistrirana grada

suprugu upravnika Štela. Pretpostavlja se da je Oto Vaisz (jedan od dvojice braće, bogatih zeničkih Jevreja), dok je slikao otmjenu i lijepu barunicu, uočio čudnovatu sličnost te žene i tek napravljene fontane.⁵⁵ Predložio je Štelu da se fontana nazove "Jozefina", na što se pukovnik naljutio, vjerovatno ne shvatajući pravo značenje tog prijedloga. Ali, ubrzo je fontana ipak nazvana "Jozefinina fontana", bez obzira što to upravniku nikada nije bilo drago.

U hladu platana, pored fontane zauštavljali su se vozovi kojim su iz Beča carski veledostojnici dolazili na sjednice Zemaljske vlade u Sarajevu. Ovdje su se, uz žubor fontane, krijeplili, a poslije atentata u Sarajevu i "strijepili hoće li živu glavu donijeti do Beča, iz te strašne i njima nikada jasne Bosne".⁵⁶

10. OSUĐENIK-OSNIVAČ METEOROLOGIJE

Osnivač meteorologije u Bosni i Hercegovini bio je osuđenik Zavoda u Zenici, izvjesni Ober Miler, Austrijanac, osuđen na doživotnu robiju. Daleke 1892. godine uslišena mu je molba da svoju kaznu robija na planini Bjelašnica (kod Sarajeva) i bavi se svojom strukom, meteorologijom, tj. da vrši meteorološka mjerjenja. Ta godina se računa godinom osnivanja meteorologije u Bosni i Hercegovini. Miler je od 1892. godine pa do kraja života ostao na Bjelašnici, gdje je i umro. U neposrednoj blizini meteorološke stанице podignut mu je skroman spomenik.

11. GRAĐEVINAR S MINĐUŠOM

Objekti Zavoda izgrađeni su s obje strane željezničke pruge i susjedne ulice, dok su ostali prateći objekti Zavoda izgrađeni između pruge i kasabe.⁵⁷ Jedan od projektanata bio je građevinски tehničar Plohović. Bio je rastom omanji, debeo, po prirodi veseo i šaljiv čovjek, rodom iz Istre. Na jednom uhu nosio je veliku minđušu, po čemu je bio neobičan.⁵⁸

Vrlo je često govorio poznanicima: "Ne zaboravite da sam ja prvi ovamo došao." Stalno je nešto oko zida mjerio. Po njegovom projektu, i pod njegovim nadzorom, sagrađene su i kolonije Zavoda. Bile su dvije kolonije. Jedna je podignuta na Mokošnicama i imala je devet kuća, a druga je izgrađena neposredno pred kapijom Zavoda, sa pet zgrada u kojima su stanovali isključivo službenici Zavoda (stražari nisu imali status službenika).⁵⁹

12. SISTEM KAZNI

U Zavodu u Zenici od samog osnivanja primjenjivao se irski progresivni sistem.⁶⁰ Suština tog sistema, koji je vrlo sličan progresivnom engleskom sistemu, temelji se na principu stepenovanog izdržavanja kazne. Pogodnost irskog progresivnog sistema je u tome da zatvorenik bude aktivran radnik. Osuđenik u toku izdržavanja kazne prolazi kroz četiri faze. Prva faza je čelijski zatvor. To je apsolutna izolacija

⁵⁵ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁵⁶ Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁵⁷ Salih Jalimam, op. cit., str. 57.

⁵⁸ Naredba zajedničkog ministarstva glede provedbe građanskog parbenoga postupka za Bosnu i Hercegovinu, str. 231-232

⁵⁹ Građanski parnički postupak za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1904., str. 284 (Naredba zajedničkog ministarstva glede provedbe građanskog parbenoga postupka za Bosnu i Hercegovinu, str. 231-232)

⁶⁰ To potvrđuje i Naredba "Kućnog i službenog reda za Centralnu kaznionu u Zenici iz 1887.godine"

od spoljnog svijeta. Kažnjenik mora prvo provesti osam nedjelja u ćeliji, a tek potom će biti premješten u zajednički zatvor. Zavisno od njegovog ponašanja, osuđenik je mogao boraviti i do godinu dana (teške tamnice). Druga faza je zajednički zatvor. Osuđenik je u toku dana radio sa drugim osuđenicima, a noću je bio strogo izoliran. Treća faza je odlazak osuđenika van zida, gdje je dobivao status slobodnjaka (da radi na vanjskom radilištu).

Osuđenici s tim statusom su van zida i noćivali, u zatvorskim zgradama ili kod civilnih lica. Četvrta faza je uslovnji otpust, kao najveća pogodnost ovog sistema izdržavanja kazne.⁶¹

U dugoj historiji Zavoda evidentirani su brojni načini mučenja i fizičkog zlostavljanja. U tu svrhu služile su ćelije-isusovače i Isusove halke koje je, još u toku gradnje Zavoda, izmislio građevinar Plobović. Mada nije imao nikakvih ovlaštenja, on je otpočeo skiciranje i projektiranje brojnih sprava i naprava za mučenje kažnjenika.⁶²

Mučenje na Isusovoj halci je na prvi pogled bilo jednostavno i bezazleno. Sastojalo se iz toga da osuđenik čučne, proturi ruke između nogu i uhvatiti se prstima za petu sa unutrašnje strane. U takvom položaju ruke i noge privežu mu se za halke. Prvih pet do šest minuta gotovo da se ne osjećaju nikakvi bolovi, a onda počinju prvi blaži bolovi u laktovima, kao da se laktovi lagano lome, a zatim postaju sve jači, pa im se onda pridružuju bolovi u zglobovima

članaka, bolovi u stomaku, vratu, jak pritisak krvi u licu (očima, nosu, ustima), tako da dode “duša u nos” i jaki bolovi u glavu. Poslije bolova u glavi javlja se strahovit bol u kičmi, kao da čovjeku čupaju kičmu. Od toga se gubi svijest. Rijetki su bili oni kažnjenici koji su mogli da pri svijesti ostanu na halci duže od dvadesetak minuta.

Postupak mučenja na Isusovoj halci nazivan je još i “vješanje na podu”. Izvršavanju ove kazne, po važećim propisima, obavezno je trebao prisustvovati ljekar, jer je moglo prouzrokovati smrt. Međutim, nisu bili rijetki slučajevi da svojeglavi stražari, kada su u posljepodnevnim satima ostajali sami u Zavodu, privežu po nekog osuđeniku za Isusovu halku da bi ga na taj način kaznili.⁶³

U tradiciji Zavoda prenosi se iskušto Franca Šifta, kažnjenika divovske snage, inače akrobate, osuđenog na 20 godina robije što je u zvaničnom hrvaćkom takmičenju zvјerski zadavio svog rivala.⁶⁴

Zbog drskog ponašanja, jednom prilikom, stražar upozori Šifta i zaprijeti mu da će ga poslati na halku. Na to se Šift, koji je priželjkivao halku, glasno nasmije stražaru i priupita ga: ”Imaš li, gospodine, šta teže od alke?” Pošto je, inače, bio jedan od onih osuđenika koji ignoriraju sve što je zatvorsko, a posebno stražu, Šifta je direktor Dragomatić kaznio mučenjem na halci. Poslije pola sata čučanja na halci Šift nije izgubio svijest. U jednom trenutku

⁶¹ U Pravilniku o izvršenju kazni lišenja slobode, izdatom 1888. godine, u Bosni i Hercegovini je prihvaćen irski sistem, koji je u Hrvatskoj zaveden već deset godina ranije, Naredbom Hrvatske zemaljske vlade od 28. februara 1878. godine godine. Kazneni zakon o zločinstvima i prestupnicima više puta je noveliran. Smrtna kazna je predviđena za pet zločinstava, od kojih za tri alternativno sa kaznom lišenja slobode /paragraf 150, 174, 211, 216 I 243/. U Bosni i Hercegovini na snazi je ovaj Kazneni zakon sve do 1. januara 1930. godine. Krivični zakonik Kraljevine Jugoslavije od 27. januara 1929. godine dobio je obaveznu snagu na području čitave države 1. januara 1930. godine.

⁶² Sjećanja - u Arhivu Zavoda u Zenici

⁶³ Sjećanja Jura Keroševića u Arhivu Zavoda u Zenici

⁶⁴ Po Glavnom indeksu, izdržavao je kaznu od 1913. do 1931. godine

se trgao i, na zaprepaštenje svih prisutnih, iščupao je halku. Poslije ovog događaja, dugo godina u Zavodu u Zenici sa divljenjem se među kažnjenicima i službenicima pričalo o njegovoj divovskoj snazi i neukrotivosti, i važio je za najjačeg osuđenika u zatvoru gotovo dvadesetak godina. Te godine Isusove halke su ištemane i postavljene u novi beton, jer je stari vremenom bio struhnuo. Naredne (1925.) godine, po dolasku novog direktora, kazna mučenja na halci je ukinuta.⁶⁵

Godina	Broj kažnjenika	Godina	Broj kažnjenika
1888.	519	1908.	990
1898.	667	1909.	988
1902.	635	1910.	970
1903.	910	1913.	978
1904.	997	1914.	981
1905.	1.009	1915.	848
1906.	1.023	1916.	667
1907.	971		

13. PODACI O KAŽNJENICIMA U PERIODU 1888.-1916. god.

Originalna evidencija osuđenih iz perioda Austro-Ugarske monarhije nije sačuvana, kao i za jedan period Kraljevine Jugoslavije. Ipak, prema naknadnim istraživanjima, do kraja 1918. godine u Zavodu Zenica kaznu je izdržavalo ukupno 7.478 osuđenih osoba. Prvi na izdržavanju kazne bio je Mehmed Salinović, koji je negdje izdržavao kaznu od deset godina, i to od 8. oktobra 1878. godine. Matični broj jedan imao je Arif Hodžić, koji je počeo izdržavati kaznu od sedam godina od 7. maja 1881.; zatim Pavao Hasagić - kaznu od deset godina, od 2. februara 1881., i Jovo Dirganović - kaznu od osam godina, od 3. aprila 1880. godine.⁶⁶

Do kraja XIX stoljeća u Zavodu u Zenici radilo je i nekoliko djelatnika koji su ostavili dubljeg traga ne samo u Zenici nego i mnogo šire. Tako je, kao ljekar, ovdje radio dr. Leopold Gluk, koji je, pored redovnih obaveza, u periodici uspio objaviti nekoliko studija i rasprava iz zdravstvene nauke. Tu je i poznati franjevac fra Daniel Ban, koji je objavio nekoliko studija i knjiga iz prošlosti franjevačkog reda.⁶⁷ U periodu od 1890.-1897. godine djelovao je u Zavodu kao duhovnik, i posebno se isticao svojim djelovanjem na humanizaciji odnosa prema zatvorenicima. Početkom XX stoljeća kao zatvorski imam djelovao je Muhamed Seid ef. Serdarević, koji je za potrebe vjerskog života napisao "Upute u islam". U isto vrijeme, kao učitelj djeluje Dragutin Karlo Hofbauer, kulturni i javni radnik koji je više godina radio i djelovao u Zenici. Jedan je od utemeljivača društva „Zvečaj“. Poznat je kao sakupljač kulturnog blaga, ali i kao pjesnik.⁶⁸

⁶⁵ Sjećanje - Jura Kerošević

⁶⁶ M.Bjelovitić, op. cit., str. 46. Podatke prikupio: Slavko Marić

⁶⁷ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 56.

⁶⁸ Salih Jalimam, op. cit., str. 57.

O Zavodu u Zenici nastalo je dosta neobičnih priča, zapisa, često i neralnih, i teško ih je provjeriti. Ipak, ovom prilikom doslovno prenosimo dva zanimljiva putopisna viđenja, koja na svoj način govore o životu unutar Zavoda: „Kroz jaka debelim gvožđem okovana vrata dolazi se u dugi hodnik, koji je nad prvim bojem lijevo i desno poređanih samotnih zatvora, stakлом natkriven i prema tomu posve svijetao. U sredini su tog hodnika stube na zavoj kud se ide u prvi sprat, a odатle pokrajnim hodnicima u pojedine samotne zatvore. Svaki samotni zatvor ima debela okovana vrata i mali prozorčić gvozdenom rešetkom zakovan. U svakom je samotnom zatvoru sam samcat kažnjenik, pa tek šije, plete, kako je i što je koji naučio u kaznionici. Čim se otvore vrata od samotna zatvora, kažnjenik mora skočiti na noge do svoga stolca, pa tamo skinuv kapu, mora jednakonogledati u oči, koji ga što pita. Na kratka pitanja imade svakako kratki odgovori slijediti. Neki tkalac iz Prnjavora u Bosni, koji je još danas u Zenici, prilično me je upoznao s tkalačkim izrazima svoga Prnjavora.

Skupne radionice, gdje imade po 10-30 i više kažnjenika zajedno, straže među njima dva ili više stražara s nabijenim i bodom naperenim puškama. Svaki se zanat posebice tjera, pa tako su za sebe tkalci, za sebe opet krojači, kovači, kolari, bačvari, užari itd. Prigodom obroka idu sve jedan po jedan u red, te bude svaki pregledan, da ne nosi nikakvo oruđe uza se, i stupa u skupnu prostoriju (noseći sebi jelo u limenoj šalici i drvenu žlicu) gdje se nalaze dva reda kaveza, u koje se samo sprjeda vidi, pa tako kažnjenik nikad ne može svoga lijevoga ili desnoga druga u kavezu vidjeti, niti s njima razgovar-

rati. Postavivši se svaki u svoj kavez, pojede svoju porciju, te čeka dok mu se ne reče da izade na posao. Sretnim se cijene ti ljudi kad imaju vanjskog rada, ali kad nestane poljskoga ili u opće vanjskog posla, pa nastane ružno vrijeme ili bilo na blagdane, onda moraju probaviti veći dio dana u tjesnom kavezu.

U kavezu i spava kažnjenik, pa je cijeli prostor samo tolik, da mu stane u kavez krevet te mali stolić i još jedva toliko prostora preostaje, da može uz krevet stojati. Škola je u kaznionici poput najbolje opskrbljene pučke škole. Uz učitelja stoji vazda jedan stražar, koji pazi na svaku riječ i na svaki mig kažnjenika u klupama, pa prema tome i bilješke ponašanja pravi i javlja je pretpostavljenomu. Prekršaji se kazne ustegnućem kruha, ustegnućem kruha i jela, te sve strožije za svaku malenkost. Učitelju je u kaznioničkoj školi u pogledu vođenja poretka i mira najlakša služba, dočim je opet dosta naporno, što učitelj ima posjećivati i one, koji su u samotnom teškom zatvoru. U ono nekoliko sati, što sam proboravio u školi među kažnjenicima u Zenici i već priješnjih godina u Gospiću i Lepoglavi opazih, da se tu u tim nesretnicima krije veliki kapital narodnog blaga; valjalo bi samo vremena i volje imati onima, koji se u prilici, da sve ispitaju i pobilježe.

Bolnica je zeničke kaznionice strogo uređena na čovjekoljubivim načelima, a ona velika kuhinja, gdje se sve samo parom kuha bilo jelo, bilo ruho pari; tako je uređena, da muhamedanci za sebe, grčko-istočni za sebe kao i rimokatolici za sebe kuhaju, držeći se tačno propisanih crkvenih postava i drugih vjerskih propisanih ustanova, pogledom na pripravljenje hrane. Pri

kaznionicama postoje i posredovališta, u koje dolaze samo oni uzniči (osuđenici), koji su se po vremenu sasvim popravili; zato su oni kroz cijeli dan izvan kaznionice u posredovalištu i oko njega zabavljeni bilo obrtničkim, bilo gospodarskim, poljskim radnjama. Na cijelom posredovalištu nadzire sve te ljude po jedan, najviše dva stražara, i to bez puške. Popravljenici se razlikuju i odijelom od kažnjenika, koji su još među zidinama, a u crkvi opet je samo popravljenim mjesto blizu svećenika. Od uznika, koj imadu okajati svoje tatbine u kaznionici, malo koji dođe u posredovalište, jer im se ne vjeruje.”⁶⁹

U drugom putopisu se kaže: „(...) Od škole se uputismo da razgledamo Centralnu kaznionicu za Bosnu i Hercegovinu. Velika i visokim zidom ograđena zgrada, obojena modro zelenom bojom. Pred glavnim ulazom u kaznionu, velik je, engleski park. Na lijevo i izvan zavoda vide se manje gospodarske zgrade, velik vrt, kovanluk i voćnjak, a još bolje oranice. Čini ti se, stupićeš u kakvu moderno uređenu tvornicu, jedino što ne vidiš nigdje dimnjaka ni dim. Učitelj kaznionice, Hofbauer Prvoj grupi vođom je upravnik ađunkt zavoda g. Ladislav Choholoušek koji je obavljao dužnost kao Pristav direkcije. Pošto smo unišli u zavod, zastadosmo pred staklenom kućom, dok nam je ađunkt ponešto ispričao o uređenju zavoda. Kaznionica je određena za muške prestupnike, da tu izdržavaju zatvor, ako su osuđeni na godinu i više dana, a podignuta je u režiji i troškom zemaljske vlade god. 1887. Zanati, kojima se uče, veoma su različiti i mnogobrojni. Neki su stolarci, drugi knjigovesci, krojači, obućari, tokari, bojadžije, kolari, bačvari, kova-

či, bravari, mlinari, kuhanici, pletikorpe; neki Peru rublje, peku hljebove i najposlije, koji se ne uče ni jednom od ovih zanata, moraju raditi težačke poslove oko stoke, u polju i bašti.

Svaki uznik, koji je ispod 30 godina, mora ići u školu što je u zavodu, u kojoj se uči pisati, računati i crtati, osobito crtarije, što zasijecaju u dotični zanat, kome se odao. Oni apšenici, što su prešli 30 godina, polaze školu jedino po vlastitoj želji, a nije im pod moranjem. Mesta u kaznionici ima za 600 uznika a ima ih poprečno do 500, što iz raznih krajeva zemlje tu izdržavaju do suđenu im kaznu. Ženske pristupnice opremaju se u Hrvatsku u Lepoglavu, da tamo odleže zatvor.

Irski je sistem osnovan dalje na podjeli uznika na četiri kategorije. Osuđenici I stepena, što su osuđeni radi teškog prestupa na više od godinu dana zatvora, prvo izvršavaju tzv. samotni zatvor, u zgradbi sa izoliranim celijama, što je na lijevo od glavnog ulaza, kamo smo se prvo uputili, uljegavši u zavod. Uzniči je zovu ‘Staklenom kućom’. Na spratu je i dobija svjetlost ozgor. Sredinom cijele zgrade udaren je krov od stakla, za to je uzniči i okrstio tako laskavim terminom ‘Staklena kuća’. S jedne i s druge strane širokog trijema numerisane celijice, a između njih sredinom trijema ogromni kaktusi i drugo egzotično cvijeće u velikim loncima. Viš svake celije smještena je tablica, na kojoj piše broj uzniči i vrijeme na koje je osuđen.

U svemu ima u Staklenoj kući do 60 celijica za samotni zatvor. Od atle se uputismo na desno, u glavnu zgradu, što je zovu Velikom kućom, jer je najveća među svim zgradama, što su podignute za ovaj zavod. Prizemna je, ali

⁶⁹ Salih Jalimam, Putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju, str. -

visoka i ozidana na podobu vojničkih kasarni. Tu su smješteni uzniči II stepena ili kategorije, koji su besprjekorno izdržali prvi i samotni zatvor. U velikoj kući ima mjesta za 450 uzniča, koji izdržavaju zajednički zatvor. Preko dana su po radionicama na poslu, a u noći spavaju u odjeljenim čelijicama, koje su ograđene gvozdenim rešetkama, i zatvaraju se spolja na katanac. Slične goleme gvozdenim kafezima, što se viđaju po menažerijama. Ali ovu jednu analogiju, koja ti se u prvi mah po nuždi nameće, ublažuje velika čistoća, što tu vlada. Mogao bi, što no u riječi, s poda liznuti! I osim toga na malenim stolovima pored postelje vide se naslagane knjige, svakidašnja lektira uzniča, pa se po tome dovijaš, da im život ipak ne će biti onako kukavan, kako si ga inače zamišljao. Razgledao sam ih nekoliko, da vidim, što im se daje na čitanje. Nauka vjere, Stari i Novi zavjet, Hofmanove pripovijetke, Čovjekova tragedija od Madača, Robinzon, eto što sam našao da čitaju.

Iza Velike kuće prešli smo treću zgradu, što je odmah iza nje. Određena je za domazluk. Tu su kuhinje, pekarnice, kupke i sobe za moderno pranje i sušenje rublja parom. Svugdje rade uzniči pod nadzorom dotičnih zanatlija i po nekog stražara. Okušali smo im hljeb, što se baš tada vadio iz peći. Ukusan je imaju ga u dovoljnom obroku. Razgledali smo i šta im se kuha za ručak. Okušali smo im čorbu i žganjce što će toga dana ručati. Obišli smo iz toga sve glavnije zgrade, u kojima su smještene razne zanatljske radionice. Krasnim radovima od svake ruke divili smo se na svakom koraku! Gdjekoji su zbilja umjetnički, a svi solidno izrađeni. Uzniči nas gledaju otvoreno, gotovo bih rekao i veselim očima i dodaju nam

svoj posao, da ga razgledamo. Jednom sam prišao i upitao ga povjerljivo, da mi kaže pravo, kako mu je tu u zatvoru:
- Pa da vidiš, gospodine, nije mi ni loše. Da mi je još privesti ženu i djecu svoju, pa ma ostao i za uvijek ovdje. Da ih nijesam na svoje vlastite oči takve video, drugome mučno da bih povjerovao. Rade većinom po narudžbenici, ali imaju dosta izrađenih predmeta, osobito pletarskih i stolarskih, i na prodaju. Neki smo i kupili po nešto za uspomenu. Cijene su sasvim umjerene.

Zavirili smo i u nekoliko stovarišta sirove građe za razne obrte, kao i za izrađenu robu, vidjeli im bolnicu sa 60 postelja i upravnu zgradu. U Zenici, koji su časno izdržali prva dva stupnja zatvora, prelaze iza toga u još lakši zatvor tzv. III kategorije. Takvi ne stanuju više u zavodu između četiri zida, nego su im kuće za stanovanje izvan zavoda, ali u neposrednoj blizini. Dvije su zgrade određene za njih. U jednoj su kažnjenici, što se bave težačkim, a u drugoj zanatljskim poslovima. U obje zgrade mogu se smjestiti do 70 njih. Hodaju slobodno i mogli bi lasno uteći, kad bi im se prohtjelo. Voda nam kazivaše, da su od toliko godina jedan jedini slučaj imali, da je kažnjenik III stupnja utekao, nemogavši sačekati zakoniti kraj svome zatvoru, pa je i taj brzo uhvaćen i povraćen kao repetenat.

Izvan zavoda su još nekoje zgrade, kuće za stanovanje 12 čuvara, nekoje ekonomске zgrade i štale, pa velika bašta i voćnjak, zimska bašta, pčelinjak i dalje od zavoda na desnoj strani rijeke Bosne prostrane oranice. Kažnjenike IV kategorije računaju se oni, što su pušteni sasvim na slobodu, ali još neko vrijeme, prema prilikama, stoje pod policijskim nadzorom onoga mesta, u kome su se nastanili. Eto dakle u čemu

stoji taj progresivni ili irski sistem primjenjivanja kazne. Kažnjenici se uče i navikavaju, da poštju slobodu i povjerenje, do koga su radom došli, polazeći postupno iz zatvora od I-IV stupnja. Kakva golema razlika od takve moderne kazne i zatvora do kazne i tamnice srednjega vijeka i nekulturnih zemalja po narodnoj pjesmi:

*"Tamnica je kuća neobična:
U tamnici voda do koljena
Hoće zmije oči da popiju,
A jakrepi lice da nigrde,
Od junaka kosti do pojasa;
Da otpalu noge do koljena
Tude idu zemlje i jakrepi,
i junaku ruke do ramena."*

Srdačno smo zahvalili g. činovnicima na predusretljivosti, kojom su nam tumačili uređenje zavoda, pa se onda otpustimo dalje, do Rudokopa kamenog uglja, što je iza ugljenika u Kreki najbogatiji u zemlji...”⁷⁰

14. VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA

U periodu Prvog svjetskog rata Zavod u Zenici je bio mjesto u kojem su boravili protivnici Austro-Ugarske monarhije. Tu su smješteni mnogi već tada deklarirani politički protivnici osuđeni na brojnim procesima (Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Travnik). Već 11. decembra 1914. godine, samo nekoliko mjeseci nakon Sarajevskog atentata, u Zavod u Zenicu smješteni su u Staklenu kuću: Ivan Kranjčević, Cvijan Stjepanović i Branko Zagorac. U Zavodu

su bili do 24. marta 1915. godine, kada su prebačeni na drugo odredište.

Odmah po izricanju presude na suđenju u Tuzli, uz jako osiguranje, osuđeni su premješteni iz Bihaća 18. septembra 1916. godine u Zavod u Zenicu, gdje je, kako je ostalo u bilješci jednog od osuđenih, „tek počelo pravo tamnovanje. Nabačeni su im teški okovi (10 kg) i smješteni su na obavezni boravak u samice Staklene kuće. Hrana je bila toliko loša i neukusna da je prvih dana nisu mogli ni uzimati, a kasnije ih je na jelo primorala ljuta glad.“⁷¹

U Zavodu su bile: „Memljive samice, hladnoća, glad i šutnja ubrzo su počeli nagrizati zdravlje zatočenih mladih buntovnika. Prvih dana boravka u Staklenoj kući osuđenici su bili obvezni da po čitav dan prebiraju i trijebe pasulj. A poslije desetak dana prelazili su na poslove tkača. Norme su bile velike, a ko nije mogao da otka predviđenu dužinu bio je surovo kažnen. Kanonski strog režim samice naročito je teško podnosio Mladen Stojanović. Bio je fizički propao, upalih obraza i očiju jer je vrlo teško podnosio samicu i šutnju. Više puta je snažno krištao u samici, zbog čega je kažnjavan. Depresija koja je uveliko bila vladala njegovim ‘duhom’ ubrzo je nestala kada je premješten u zajedničku radionicu radi izučavanja obućarskog zanata. Todor Ilić, koji je proveo preko sedam mjeseci u samici, bio je dobrog zdravlja, kao i Mladenov brat Sreten. Po izdržanoj samici, Ilić je izuzeo bačvarski zanat, a Sreten rezbarski.“⁷²

⁷⁰ Dr. Đorđe M. Bugarski: Ekskurzija bugarskih daka iz Ćustendila u Bosni (Boravili u Zavodu u Zenici 26. aprila navečer i 27. aprila 1900. godine); Salih Jalimam, *Putopisne bilješke i zapisi iz zeničkog kraja*, str. -.

⁷¹ Rade Bašić, Doktor Mladen, str. 118 Vladimir Dedijer, Sarajevo, 1914., str. 62.; Čedomir A. Popović, *Banjalučki proces*, Nova Evropa, XX, Zagreb, 1929., str. 364.-375.; Leon Bilinski: *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, Sarajevo, 2004., str. 34

⁷² R. Bašić, op. cit., str. 122.; Sreten Stojanović, ugledni vajar i profesor Likovne akademije, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 4, Zagreb, 1966., str. 130

Dr Kosta Krsmanović, direktor Gimnazije u Banjoj Luci, izdržavao je kaznu od osam mjeseci u zeničkom Zavodu. Naime, bio je osuđen na ponovljennom suđenju u Travniku 29-erici banjalučkih đaka koji su održali tajni sastanak radi osnivanja društva "Jugoslavija".⁷³

Prve godine svima je bilo zabranjeno čitanje knjiga i bilo kakvo pisanje. Upornim insistiranjem i pritiskom na upravu Zavoda, u drugoj godini izdržavanja kazne ipak su se izborili da im bude odobreno čitanje jednog broja knjiga ("Biblijia", "Francuski rječnik", "Reprezentanti ljudskog roda" od Emersona).⁷⁴

Smrt austrijskog cara Franje Josipa, 21. novembra 1916. godine, dovela je do izvjesnog ublažavanja teških uvjeta u kojima su živjeli politički zatvorenici. U svemu tome značajnu ulogu imao je Danilo Dimović, potpredsjednik bosanskohercegovačkog Sabora, koji je iskoristio priliku da bude primljen kod novog cara Karla 19. juna 1917. godine, i koji je zatražio tom prilikom i bolje uvjete za političke osuđenike u Zenici.⁷⁵

Nešto poslije toga, 13. septembra 1917. godine, odlučeno je da se preživjeli iz oba austrijska vojna zatvora (Princip, Kranjčević, Stjepanović, Popović, Čubrilović i Zagorac) pošalju natrag u Bosnu, u zenički Zavod, što je i izvršeno. Svi zatvorenici, izuzev Principa, bili su premješteni. Njih su pratila osmerica vojnika njemačke narodnosti iz Beča. Prilikom premještanja u Zeni-

cu dogodio se incident. Izgleda da su se vojnici na izvjestan način bratski ophodili prema zatvorenicima, i jedan od njih pisao je kući o tom događaju. Vojnici su bili uhapšeni i zbog toga im je suđeno pred vojnim sudom.⁷⁶

U oktobru 1917. godine svi zatvorenici iz tuzlanske grupe, osim Todora Ilića, bili su amnestirani. Ilić je prebačen iz Zenice u Travnik, u Kustodiju Konesta (časni zatvor), gdje će dočekati stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U Zavodu u Zenici izdržavali su kaznu: Vaso Čubrilović, Cvjetko Popović, Lazar Đukić, Mitar Kerović, Ivo Kranjčević, Branko Zagorac, Cviljan Stjepanović, Nedjo Kerović, Jakov (V.) Milović zv. Ero, Mićo (Đ.) Mičić, Branko Kebeljić, Sreten Stojanović, Mladen Stojanović, Stevan Botić, Vojko Vasiljević, Božidar Tomić zv. Božo, Marko Ilić, Vid Gaković, Jezdimir Dangić, Veljko Vujsinović, Borivoje Jevtić (književnik), Kamenko Milošević, Đuro Banjac, Milan Prica, Maksim Protić, Radoslav Semiz.⁷⁷ Među osuđenicima u zeničkom zatvoru nalazila se i kasnija ugledna slikarka Adele Ber.⁷⁸

U februaru 1917. godine u Zavodu u Zenici bio je Vojislav Kecmanović i, kako je kasnije zapisano: "Poslije 3 mjeseca provedena u mraku hladne ćelige, mučen glađu, a povremeno i tučen od nervozne straže, koja je zbog ratnih uslova morala da radi prekovremeno, Kecmanović se teško razbolio, te je otpušten iz ćelige da umre kod kuće."

⁷³ B. Tomić, *Sa banjalučkog "veleizdajničkog " sastanka,* "Narodna odbrana", 1933., broj 42; M. Popović, *Iz tamnice. Uspomene iz Banjalučkog veleizdajničkog procesa 1914-1918.*, Tuzla, 1926., 32-33.; U. Krulj, *Uspomeni na Vasilja Grdića,* "Narodna odbrana", 1935., str. 278. U ponedjeljak 2. aprila 1917. godine pomilovani osuđenici su opet povezani. Dr. Nikola Stojanović, *Bosanska križa 1908-1914.*, Sarajevo, 1958., str. 112

⁷⁴ Gavril Subotić, *Prosvjetni radnici na Veleizdajničkom procesu*, str. 234.; Borivoje Jevtić, *Naš učitelj naručeniji...,* Politika, XXXV, 10912, 14. X 1939., Beograd, str.359-360.

⁷⁵ V. Dedijer, Sarajevo, 1914., str. 62.; Ivan Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu,* Sarajevo, 1954., 141.-153.

⁷⁶ V. Dedijer, op. cit., 64.

⁷⁷ V. Dedijer, op. cit., 66,

⁷⁸ Katalog: *Zenica u djelu slikara*, Tekst: Miloš Radić, Zenica, 1984., str. 2.

“U Zenici su ih izmešali sa najokorelijim kriminalcima, ubicama, provalnicima, potpuno deklasiranim robijašima kojima su zatvorske vlasti poverile sve poslove u tamničkoj bolnici, dok su profesionalni i afirmisani lekari dr. Risto Jeremić i dr. Vojislav Kecmanović morali praviti korpe za smeće. Akademski obrazovani Vasilj Grdić i Stevan Žakula bili su šegrti krojačima, predsednik “Prosvete” Sima Mirković je povezivao knjige, dr. Vladimir Ćorović rezbario, a Atanasije Šola korpario. Odnos ‘čuvara reda’ prema ljudima u zatvorskim čelijama zahteva poseban pristup i osvetljavanje.”⁷⁹

Pred kraj rata vodi se i dalja politička akcija oko statusa kažnenika. Tako u Sarajevu, 29. marta 1918. godine, Saraktić izlaže Burijanu svoj stav o daljim prijedlozima o pomilovanju političkih kažnenika u Zavodu.⁸⁰ Narodno vijeće Bosne i Hercegovine 1. novembra 1918. godine oslobođilo je osuđenike iz Zavoda u Zenici i iz banjalučke Crne kuće.⁸¹ Među odlukama Narodnog vijeća spominje se prijeki sud, ali i krvnik.⁸² Među podacima ima potvrda i o ubistvima i krivičnim sankcijama.⁸³

II. RAZDOBLJE 1918.-1941. GODINA

Do završetka Prvog svjetskog rata i u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca primjenjuju se zakoni i propisi Austro-Ugarske monarhije, i to je trajalo sve do 1930. godine, kada je

stupio na snagu Krivični zakonik i Zakon o izvršenju kazne lišenja slobode. Od 1930. godine postojao je jedinstven zakon za cijelu Kraljevinu Jugoslaviju, koji je bio na snazi sve do kapitulacije, 1941. godine. Krivični zakonik predviđa slijedeće kazne lišenja slobode: robija, zatočenje, strogi zatvor i zatvor. Robija je mogla biti vječita ili vremenska, ali nije mogla biti kraća od jedne niti duža do 20 godina. Zatočenje se moglo izreći u trajanju od jedne do dvadeset godina, a strogi zatvor u trajanju od 5 do 7 godina. U Zavodu u Zenici i dalje se u potpunosti prihvatao irski sistem izvršenja kazni.⁸⁴

Osuđenici su imali besplatnu hranu, odijelo i zdravstvenu zaštitu. Postojala je i škola za starije maloljetnike, radi obučavanja u elementarnim naukama i religiji, a za odrasle analfabetski tečajevi. Osuđenima su se mogle izreći disciplinske kazne: ukor, teži rad, oduzimanje pogodnosti koje je uživao, tvrda postelja do 8 dana, ograničenje hrane u pojedinim ili svim obrocima, i to svakog drugog dana za vrijeme od 14 dana, zatvor u čeliji do 6 nedjelja i “vezivanje do 4 nedjelje, i to ili samo ruku, lisičinama, ili samo nogu, negvama, ili i jednim i drugim ali tako da se osuđeniku ne sprečava kretanje”.⁸⁵ Ako se ove kazne ne pokažu efikasnim, upravnik je mogao narediti vezivanje okovima u čeliji do tri mjeseca. Rad osuđenih je bio obavezan i morao je biti tako organiziran da proizvodnja osuđenih

⁷⁹ Veleizdajnički process u Banjaluci (“Prosveta” na banjalučkom procesu), str.219.

⁸⁰ Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987., str. 281-289.

⁸¹ Dr. Vojislav Kecmanović-Đedo: *Zabilješke iz ratnih dana*, Sarajevo, 1980., str. 76.

⁸² Dr. Hamdija Kapidžić, *Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.*, str. 154., 163.

⁸³ H.Kapidžić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme Prvog svjetskog rata./Držanje austrougarskih vlasti prema jugoslovenskom pitanju i stvaranje jugoslovenske države/*, str. 195-355., Glasnik arhiva, VI, Sarajevo, 1966., str. 307.

⁸⁴ Dr. Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srbija, Hrvatske i Slovenaca*, Sarajevo, 1999., str. 37

⁸⁵ Paragraf 53.7. Uporedi: Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1999., str. 376.

ne bi konkurirala slobodnim radnjama i zanatlijama. Sva zarada osuđenih priпадala je državi i oni nisu imali pravo na naknadu za rad, ali im se ona mogla odobriti, prema vrsti posla i kvalitetu rada.⁸⁶

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1920. godine ustanovljen je Sud za zaštitu države, koji je uglavnom sudio članovima i simpatizerima Komunističke partije Jugoslavije, pa je režim prema tim licima u kaznionicama bio strožiji. Ova kategorija osuđenih lica stavljana je pod posebnu kontrolu pojačanog osiguranja, i bila im je smanjena mogućnost međusobnog, kao i kontakta sa spoljnjim svijetom. Njima nisu davane nikakve pogodnosti, a vrlo rijetko je neki od ovih osuđenika boravio u odjeljenju za slobodnjake, ili bio pušten na uvjetni otpust. Sve je to bilo u skladu sa općim stavom režima koji je u Komunističkoj partiji vidio svog glavnog neprijatelja.⁸⁷ Tako je Kotarski ured u Zenici 23. aprila 1919. godine, uz dosta uznemirenosti, obavijestio Zemaljsku vladu da je u magacinima rudnika u Zenici izvršena krađa eksplozivnog materijala, te da bi na području Zenice, Žepča i Jajca trebalo proglašiti prijike sudove, jer socijalistima "dodatašnje kazne ne imponiraju te bi time se lahko dali zavesti na izgred".

Kotarski ured Zenica 1919. godine dostavio je spisak na kome je evidentirano pet prognanih radnika - dva Čeha, dva Hrvata i jedan Slovenac. (Izvještaj Direkcije Zavoda u Zenici Zemaljskoj vlasti BiH, od 6. maja 1919. godine)⁸⁸ Sredinom jula 1919. godine u Zenici je održana protestna skupština zbog

držanja radnika i njihovog protjerivanja. (Izvještaj Kotorskog ureda iz Zenice Zemaljskoj vlasti BiH, od 18. jula 1919. godine) Zatvoreno je oko 100 radnika.

Iz Zenice je 1921. godine prognano 300 radničkih porodica.⁸⁹ Hapšenje i progoni radnika počeli su uoči prvomajske proslave (30. aprila 1921. godine). Po naređenju Kotorskog ureda i Komande mjesta, "pohapšeni radnici su internirani u Centralnu kaznionicu za Bosnu i Hercegovinu u Zenici". Neki su pušteni, a za njih 67 vlasti su smatrane da su "najglavniji agitatori, osvjedočeni komunisti i boljševici te organizatori i začetnici pasivne rezistencije i štrajka.

Legendarni rudar, učesnik Husinske bune (1920.), Jura Kerošević, proveo je na robiji više od 17 godina, od toga u Zavodu u Zenici 15 godina. Inače, Kerošević je rekorder po dužini izdržane kazne u Zavodu u Zenici. "Odmah su me bacili u samicu. Tijesna i memljiva sobica, a i u duši tijesno, sve tješnje od bola što pobjedi nepravdu. Neuredno okrećena prostorija, tri sa metar i po, gvozdeni krevet na rasklapanje, slamarica i dva izlizana čebeta, mala drvena nadkasna, stolica bez naslona i sto, posuda za vodu, metla, đubrovnik i kibla. Već prvog dana robije robijaš počinje da čija perje. Norma je bila da se isčija 15 deka. Pipav posao da bog sačuva, više bih volio čitav dan kopati u jami. Sitna, fina prašina nesnosno škaklji po glavi, a ako te prevari da kihneš, isčešljano perje se razleti po samici, pa ga ni đavo ne bi sakupio. Hrana isposnička. Suh krompir, riža, bob, kisela repa,

⁸⁶ Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo, 1998., str. 356

⁸⁷ Nusret Šehić, Bosna i Hercegovina 1918-1925, Sarajevo, 1991., str. 85., 86.

⁸⁸ Glas slobode, br. 99 I 137, 1919.; B. Jokanović, isto, str. 145.

⁸⁹ Božo Jokanović, Radnički pokret Zenice do 1941. godine, Zenica, 1986., str. 144.-145.

kupus, pasulj, ali skroz narijetko, razne kaše od kukuruza i sedamdeset deka hljeba dnevno. U samici nema doručka. Ujutru po jedan sat šetnje. Tada vidiš žive ljude. Pojede samoća iznutra. Ne smiješ ništa govoriti, smijati se, glasnije kašljati. Onda studen, ne grijunam samice, kosti trunu.

Meni se nadovezao u samici neki Savo Čupović, bio učitelj, svaki dan dolazi i traži od mene da priznam da sam ubio Reljića. Bio mi je, ljudi, toliko dosadio da sam opet razmišljao o samoubistvu. U samici sam tamnovoao tri mjeseca, sve zimski mjeseci. Mnogo sam propatio i naglo propao. Negdje pred izlazak iz samice reče mi Lojza Stipo (komandir samice) - Obrijti meni ovu bradu pa je baci u lavor ako te za mjesec ne puste. Nisam vjerovao u to iako sam znao da mi radnički pokret pruža veliku podršku.

U proljeće sam prebačen u Glavnu kuću u čeliju. Čelije su bile od lima, sa rešetkom naprijed i odozgo, sa istim namještajem kao i u samici. Čini mi se da je bila tješnja od samice. Odavde se moglo izlaziti u krug zatvora na rad. Ali, i dalje se nije smjelo razgovarati sa drugim osuđenicima. Mene poslje dvije godine boravka u čeliji spopade teška bolest. Mislio sam da je gotovo, robijaši su često umirali. Prebacise me u zatvorsku bolnicu. Kad jednog dana, to je bilo 1924. godine, dok sam ležao u bolnici, uđe u bolnicu nadstražar Risto Burđžija. Bio opasan, šamarao stražare. Veli: - Jure, tvoja te partija kandidovala za poslanika, evo ti lista, potpiši. Ja mu na to kažem: Nemoj me prevariti, imam tamo kod vas novca za pet metaka, ubijte me o mom trošku. I nisam ništa potpisao.”⁹⁰ (Keroševića je stvarno neka

radnička partija iz Zagreba kandidovala kao svog poslanika prilikom parlamentarnih izbora 1924. godine.)

1. UPRAVLJAČKA STRUKTURA 1918.-1945.

Krajem 1918. godine za direktora Zavoda u Zenici imenovan je Dragan Matić, koji je, prema sjećanju Jura Keroševića, “ljudima dušu vadio i vadio je... Nije imao taj čovjek duše. On je išao sistematski da me ubije.” I da ga ne smijeni Veselin Srdić 1924. godine, “ja bi u ilovaču, ljudi, živu vam istinu kažem, taj mi je čovjek život spasio, bio i otac i majka, brat i sestra.” Poslije, kao upravitelji Zavoda spominju se: Jovanović, Maksimiljan Bohaček, Rade Pašić, Milorad Semiz i Abdulah Hadžiavdić.⁹¹

Kerošević se dalje sjeća: „Primio me Matić, do zla boga opak, onda je došao Veselin Srdić, mnogo dobar čovjek, poslije Srdića Maksimiljan Bohaček. Bio je oficir, strog i krajnje služben, na disciplinskom raportu nemilosrdan, a davao je dosta pogodnosti. Vršio je molbeni raport svaki radni dan. Prvo je primao službena lica, a onda osuđenike. Ali, ako mu se javiš bez debela razloga, povukao si mačka za rep. Pričalo se da je bio i solunac. Bio je rodom iz Zagorja i prohrvatski nastrojen. Bohačeka je zamijenio Radomir Pašić, poslije Pašića, čini mi se, ali nisam siguran, došao je neki Volgemunt, bio je kratko, pa onda Đorđe Jovanović. Mene je otpustio jedan direktor, Travničanin. Bio je dobar. Nikada nije skidao fes sa glave. Mislim da je to bio prvi Musliman direktor ovog Zavoda. Ne mogu da mu se imena sjetim jer je bio tek došao (Esad Softić).“

⁹⁰ Sjećanja Jura Keroševića u Arhivu Zavoda u Zenici

⁹¹ Sjećanja Jura Kerošević u arhivu Zavoda u Zenici.

Veselin Srdić je, ukazom od 26. januara 1925. godine, naimenovan za direktora Zavoda u Zenici. Ovu funkciju obavljao je do 7. augusta 1927. godine, kada je ukazom imenovan za direktora kaznionice u Lepoglavi. Bila je to, ustvari, neka vrsta "razmjene" direktora, jer je na njegovo mjesto postavljen direktor kaznionice u Lepoglavi, dr. Maksimilijan Bohaček. Došao je u kaznionicu u vrijeme kada su pri izvršenju kazne lišenja slobode još uvijek važili austrougarski zakoni (preuzeli ih Kraljevina Jugoslavija). Naslijedio je surovog direktora Matića, čovjeka vojničke discipline, starog kova, kanonski službenog, za koga je osuđenik bio "ološ i marva, nečist narodni kome treba pokazati njegovog boga". Srdić je odmah po preuzimanju dužnosti direktora, u okviru svojih ovlaštenja (a ona su bila prilično velika) pristupio, korak po korak, maloj ali značajnoj reformi izvršenja kazne u zatvorskim uvjetima.

"Sve izmjene koje je uvodio, kako nam je pričao Jure Kerošević, dolazile su kao melem na ranu nesretnim robi-jašima." Prvo je ukinuo kažnjavanje isusovačama. Zatim je uveo niz raznih pogodnosti i olakšice za osuđene. Dozvoljavao je porodicama češće posjeće, što je do tada bilo rijetkost. On je dozvolio da se vrše tromjesečno. Odrobravao je i znatno češće dopisivanje osuđenih sa porodicama. Također, dao je pravo osuđenima da mogu kupovati (poručivati po strazi iz grada) neke od artikala kao što su šećer, sapun, veš i duhan. Povećao je naknade za rad, koje su bile do tada smiješno simbolične, ubrzao je prelazak iz stepena u stepen (progresivni sistem), uključio veći broj osuđenika na zanate, poboljšao hranu,

naročito za bolesne, uredio kupatilo, te osuđenicima dozvolio pušenje, koje im je do tada bilo potpuno zabranjeno.

Prema podacima iz matične knjige iz 1926. godine, u Zavodu je bilo 195 osuđenih, a struktura krivičnih djela je bila sljedeća: ubistva - 89, krađa - 44, vojna djela (bjekstvo iz vojske, odbijanje oružja, krađa u vojsci i slično) - 39, razbojništva - 12, prevare - 7, pronevjere - 5, tjelesne ozljede - 4, silovanja - 3, otmice - 3, bludničenje - 2, i čedomorstvo - 1. Slijedeće, 1927. godine, na izdržavanju kazne bilo je 220 osuđenih.

Početkom 1928. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca kazneni zavodi imali su ukupno 6.355 muških i 895 ženskih osuđenika. Zenički ih je imao 709, a Zavod je bio uređen po irskom progresivnom sistemu, tj. tako da izvršenje kazne postepeno opada.⁹² Dragocjena je i jedna od najpotpunijih upravljačkih struktura Zavoda u Zenici: upravnik - Radomir Najd Pašić, kućni ljekar - dr. Fišl Rosencvajg, srpski pravoslavni sveštenik - Velimir Grigurević, imam - Abdulah Serdarević, računovođa - Špiro Ivković, kancelista - Rudolf Maršanić, šef industrije - Ilija Kalinić, ekonom - Vladimir Vučković, mašinista - Oto Cipra, poslovođe - Bartol Škrtek, Nikola Stojanović, Rade Mrđa, Milan Lubura, Mihajlo Marinović, Panto Vuković, v.d. zapovjednika čuvara - Risto Burđija, načelnik odjeljenja za kaznene zavode - Miodrag Zarić, izvršilac smrtne kazne - Dragutin Hart. Prema kontrolniku osoblja iz 1931. godine, u Zavodu u Zenici bilo je ukupno 106 zaposlenih osoba: zanatskih učitelja - 4, viših stražara - 12, običnih stražara - 77, poslovođa - 1, i jedan baščovan.⁹³

⁹²Jubilarni zbornik života i rada SHS I., XII 1918-1929., Beograd, 1929., str. 379.

⁹³Ilustrovani zvanični almanah - Kalendar Drinske banovine za 1932. godinu, godina treća, Sarajevo, 1931., str. 451.

Na osnovu Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, državni Okružni sud u Travniku osudio je grupu uhapšenih zeničkih komunista (Stjepan Mostić, Čedomir Poldrugovac, Abdurahman Šukalić i Smajo Fazlić) kao i komuniste Mustafu Gluhića iz Sarajeva i Midhata Hadžalića iz Travnika na kaznu robije od po dvije godine.⁹⁴ Vrhovni sud u Sarajevu preinacijo je ovu presudu, odnosno povisio kazne Mostiću i Poldrugovcu na po dvije i po godine robije. Kaznu zatvora osuđeni su izdržavali u Zavodu u Zenici.

U Zavodu tada su se nalazili: Zlatko Šnajder, politički sekretar SKOJ-a, Nikola Petrović, osuđen u grupi komunista-atentatora na regenta Aleksandra Karađorđevića, Jura Kerošević, osuđen u sudsakom procesu tuzlanskim rudarima 1922. godine. Zlatko Šnajder bio je zatvoren u hladnoj betonskoj samici, tzv. Staklenoj kući, koju su osuđenici nazivali "Isusova soba". U njoj je postepeno fizički uništavan. Prkosno izdržavši sva mučenja, umro je u Zagrebu 1931. godine. I ostali komunisti koji su se nalazili na izdržavanju kazne bili su izloženi raznim metodama mučenja.⁹⁵

Jedan novinar posjetio je ovaj zatvor i, pored ostalog, napisao je: "Težak je bio život kažnjnika u celijama zeničke Kaznionice, jer su često kažnjavani boravkom u mračnim prostorijama, tvrdim ležajem i postom. Šetalište osuđenika predstavlja jedna uzana staza iza kuće, kojom može prolaziti samo jedan čovek. U šetnji idu jedan za drugim u lancu, bez ijedne reči, bez pogleda na stranu i naviše. Prolazeći na odstojanju od tri koraka jedan od drugog, vraćaju

se ponovo u celiju na rad. Tako je Zenica robija šutnje, jer ako se samo stražaru učini da neko nekoga pogleda odmah se taj robijaš disciplinski kažnjava."⁹⁶

U Zenici je 1937. godine uslijedila nova antikomunistička aktivnost osnivanjem Sreskog antikomunističkog komiteta. Njegov predsjednik bio je direktor Željezare, a članovi: direktor Rudnika, sreski veterinar, prototip, advokat, učitelj, šef ložionice, direktor Građanske škole, gradonačelnik, upravnik Kaznenog zavoda i šef željezničke stanice.⁹⁷

2. FINI ČOVJEK - VESELIN SRDIĆ

"On tek došao, a mene izvedoše njeni na disciplinski. Opasno me optužio neki Vidak Stanojević, bio suđen za ubistvo bega, ubio ga pa mu opljačkao zlato, a inače je bio žandar, ovdje ga namjestili da radi kao bolničar. Tužio me gore nego javni tužioc, da širim komunizam u zatvoru, da govorim da se mene boje stražari jer sam komunista. Kaže mi Srđić na disciplinskom:
- Vidim da su ovo sve sprtljali i neću te kazniti, ali mi se čuvaj ovakvih rječi. I, umjesto da dobijem kaznu, dade mi bolničku hranu, koja je bila dobra. Inače, pored bolničke, bila je i dijetalna ili srednja i zdrava hrana koju je uzimao najveći broj osuđenika. Zatim mi je Srđić odobrio da se sunčam (ondje ispred mrtvare). Tako ja ozdravih i oporavih se. Pa me onda Srđić prebací i u skupno odjeljenje. Izučim ja za vrijeme Srđića i stolarsko-rezbarski zanat. Bio sam dobar rezbar. Bio je taj Srđić zaista dobar čovjek. Ukinuo je muku

⁹⁴ Optužnica br. 1114/1928, str.8

⁹⁵ Dragan Marković - Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, Beograd, 1959., str. 173.-176., 22. decembra 1922., Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1922.(fotografija: Kazneni zavod u Zenici, str. 40.)

⁹⁶ Jugoslovenska pošta, 4. oktobar 1930., str. 5.

⁹⁷ Arhiv BiH, KBUDB, Pov. DZ, br. 332/1937., str. 217.

u zatvoru, nastojao je izbaciti sve austrohungarske metode koje su do tada primjenjivane. Ukinuo je isusovače. To su bile prostorije u podrumu, samice za mučenje. U njima su robijaše vezali lancima za noge i ruke pa lance razvlačili, tako da su se zglobovi rasklapali. To su bile Isusove muke. Niko na tim 'čengelama' nije mogao da ostane od bola pri svijesti duže od 20 minuta.

Ljekar je obavezno prisustvovao ovoj golgoti. Kao teže kazne još su primjenjivani okovi, tvrdo ležanje i post. Srđić nije dao stražarima da se izjavljuju nad osuđenicima, da ih tuku. Počeo je odobravati posjete porodicama, pušenje, koje je do tada bilo zabranjeno, pakete i slično. Data je tada mogućnost osuđeniku da može kupiti namirnica, uglavnom hrane i duhana, za novac koji je dobivao kao neku simboličnu naknadu za rad. I Srđića za njegovu dobrotu kazniše. Premjestiše ga po kazni u Lepoglavu za direktora. Sve su mu to namjestili radikali, a naročito zavodski pop Veljko Grgurović.⁹⁸

3. ZLATKO ŠNAJDER

O Zlatku Šnjajderu, jednom od sedam sekretara SKOJ-a, Kerošević govori sa dubokim uzdahom. "Zlatko je bio zlatan čovjek, veliki komunista. U Zenicu je doveden jako bolestan. Čuli smo za njega kada je u ćeliji ispisao Internacionalu. Ali nije bio kažnen. Spasio ga doktor Marko Hohman, bio je Jevrej. Inače dobar, i njegovo mišljenje u zatvoru bilo je svetinja. Što doktor predloži osuđeniku, moralo se provesti taman da je državu zapalio. Zlatko je

smješten u bolnicu i тамо су га лијећили. Осуђеници су били обавезни да иду на вјеронак. Stražar ih построји па води. Поп обавезно преkontroliše ко је дошао ако није. Тако једном вељачни Juraj Veselčić, прозива нас, када нема Zlatka. Вели вељачни stražaru:

- Nož na pušku i dovedi ga! I stražar ga убрзо дovedе, а Veselčić га кори:

- A gospodine Šnjajder, зашто ви не долазите на вјеронак?

- To nije за мene, то је за малу дјечу, вељачни - вели му Šnjajder.

- За мene од 65 година јесте, а за тебе и твог Lenjina nije. Е мој гospodine Šnjajder, кад Isus Hrist с помоћи бога nije mogao da ustanovi komunu, neće ni vaš Lenjin - ljutito reče Veselčić, али му Šnjajder на то одговори: - Vidite, Isus nije mogao, a Lenjin je то već uradio. Šnjajder je на insistiranje Komunističke partije из Zenice prebačen u Lepoglavu, zbog teškog zdravstvenog stanja. Sprovodili су га два stražara, Avdaga Numanagić (bio težak 143 kg) и још један stražar. Članovi Komunističke partije из Zagreba успјeli су да га зениčka sprovodna služba ostavi у Zagrebu u bolnici.

Međutim, када се Numanagić и његов колега вратише у Zenicu, па обавијестише direktora zavoda где су оставили Zlatka, direktor одmah нaredi да се о свом трошку врате у Zagreb и Šnjajdera из bolnice sprovedu u Lepoglavu. Наредење је било уредно izvršeno. Numanagić, који је inače važio за најboljeg stražara u Zavodu у njegovo vrijeme, то је толико nasekiralо, да је izgubio oko deset kilograma težine.⁹⁹

⁹⁸ Sjećanje Jura Kerošević u Arhivu Zavoda u Zenici

⁹⁹ Sjećanja Jura Kerošević, zabilježio: M. Lučić

4. SJEĆANJA NA BRANKA BUJIĆA

Zavod u Zenici nije bio namijenjen da u njemu izdržavaju kaznu komunisti i drugi politički osuđenici. Ali, kada su se pojavljivale neke posebne okolnosti, onda su i "crvenjaši" (tako su zvali komuniste) dovođeni ovamo. "Mi, rođaši, nismo mogli brzo saznati kada dovedu komunistu u Zavod, jer je bio onemogućen svaki kontakt i 'crveni' je bio, bar za prvo vrijeme, najstrožije kontrolisan, nije mogao zucnuti ni jedne. Mi smo ih, naime, prepoznivali. Kao po pravilu, bili su dotjerani i uredni, sa prduhovljenim izgledom lica, zamišljeni. Tako je negdje i 1930. ili 1931. godine doveden u Zavod Branko Buljić – Sedmak. Krajišnik. Saznam ja da je komunista... a čujem, pričaju stražari, da je učen i pametan i da zna ekonomiju bolje nego kraljev ministar za ekonomiju. Gledamo se kradomice na šetnji, pričamo očima i vjerujte mi (nauči se čovjek na takav način sporazumijevanja), ja tačno 'isculum' šta mi kaže, šta misli. Kasnije je radio u stolariji, pa smo mogli i po koju riječ da razumijemo. Bujić je, ustvari, došao u zavod u Zenicu 'preko veze'. Neki Nešić Živko, bio je funkcijer, čini mi se i nekakav mu rod, poslao Sedmaka iz Sremske Mitrovice ovamo, navodno, da ga komunisti, više, ne 'pokvare' u mitrovačkoj kaznioni. Bujić je stalno nešto piskarao po nekim papirićima, pa i onim od duhana, fišeka... Bio je sav preokupiran razmišljanjima o društveno-ekonomskoj krizi i o krizi uopšte.

Ne znam gdje je napisao svoju knjigu 'Teorija krize', ali sam ubijeđen da je jedan dio, ili bar neke fragmente, napisao robijajući u Zenici. Zamoli on mene jedanput, kad je već bio izdržao

pola kazne, da mu napravim i izrezbam ukrasnu kutiju za cigarete, koju je želio da pokloni vjerenicu, Zorislavi Kovačević. Ja sam mu je napravio, ali on je nažalost nikada nije uručio Zorislavi. Trebali smo da je pošaljemo iz kruga preko jednog stražara. Ja sam prije šest godina bio kod Zorislave i predao joj jednu ukrasnu kutiju, koja je bila identična onoj koju sam radio 1933. ili 1934. godine. Ja sam Branka, kao čovjeka i borca, mnogo volio i cijenio. Bilo mi je jako teško i žao kada sam čuo da su ga ustaše ubile 1941. godine. Po njemu sam jednom sinu dao ime - Branko.

Dok sam ja bio u Zenici na izdržavanju kazne, od komunista, pored Šnajdera i Bujića, bio je i Stjepan Mostić. Nisam imao mogućnost da sa njim kontaktiram. Takođe, bio je još jedan komunista Talijan, ne mogu da mu se sjetim imena."¹⁰⁰

5. GALERIJA NEVJEROVATNIH LIKOVA

"Meni je najviše ostao u sjećanju rođaš Leopold Florčak. Bio je suđen sedam godina zbog falsifikovanja novca. Bio je to dobar umjetnik. Slikar o čije su se slike otimali. Što oko vidi, to mu ruka naslika. Ma slike su mu govorile. Voljeli su ga svi direktori i davali mu uslove da slika. A on nije cijenio svoje slike... Danas je poznata njegova slika 'Čežnja', gobleni se po njoj rade.

Mnogo mi je pomogao Florčak. Naučio me dobro rezbarskom zanatu. Bio sam dobar rezbar. Kao takvom, povjerio meni Bedenjić (direktor maš. privrede) da mu izrezbam ram za ženske radove veličine 120 x 90 cm. Radio sam na njemu puna četiri mjeseca. Uradio sam tako divne narodne musliman-

¹⁰⁰ Sjećanja Jura Kerošević u Arhivu Zavoda u Zenici

ske motive, da ti oči stanu. Bedenić je bio prezadovoljan, dade on meni sto dinara, bila to golema para.”

Florčak je bio neobičan po tome što je bio sakat i u ruke i u noge. Hodao je čudno, sa štakama zapetljavajući noge, a prsti ruku su mu bili spleteni, ispreturani... Bio je veseo i nemiran. Našalio bi se taman da bi ga glave koštalo. Zbog toga, ponekad je na kraće nosio okove. A isto tako, neki Nikola Gegula, bio je osuđen oko 12 godina, toliko je bio neozbiljan da je pregonio svaku mjeru. Nije prezao ni od čega kada je u pitanju zavitlavanje i šala. Govorio je, ‘šala skraćuje robiju’, a njemu je sigurno nije skratila. Taj nije skidao okova. Idemo na molitvu a on u okovima. Zveckaju okovi pred oltarom a velečasni mu kaže: ‘Kakav je to način da stalno okovan dolaziš pred oltar?’

‘Neka čuje bog, da je došao Gegula!’ - odgovori mu on.

Spadalo živo. Taj živa čovjeka ne ostavlja na miru, takvi mogu da dosade u zatvoru.

Ali, nasuprot ovim veseljacima, u zatvoru je najstravičniji tip bio profesionalni izvršitelj smrte kazne, dželat Dragutin Hart. Često se muvao oko zatvora koji ga je plaćao. Bio je kao Sotona, češki cigанин, u crnom odijelu, crnim cipelama, sa crnom leptir mašnom i, kao kreč, bijelim rukavicama. Nisu se njega lično robijaši plašili, ali je vladalo neko uvjerenje, praznovjerje, ako se on vidi negdje, da će neko od robijaša umrijeti. Plašili smo ga se kao što se u narodu plaše zloslutnog gavrana. Pričalo se, čuo sam to od stražara, da je obavezno uoči izvršenja kazne razgovarao sa osuđenim na smrt.

Kaznu je izvršavao u krugu zatvora, kod mrtvačnice, gdje su se nalazi-

la montažna vješala. Kad izvrši kaznu skidao je rukavice i ostavljao ih na mrtvacu. U lošem sjećanju kao mučitelj i zao čovjek, ostao mi je i Savo Petrović, radio u osuđeničkoj kuhinji, civil. Uvjek je bio nasmijan, ali cinično, pakostan, uživao je da ljudi muči glađu. Ne da robijašima da jedu, a ljudi gladni, rade se teški poslovi. Ne da hljeba, a ima hljeba. Zatvor imao svoje žito, čovjek da umre od gladi... Neka mu bog oprost, ja mu ne mogu oprostiti. Za moje robije u Zenici se promjenilo 12 ili 13 direktora Zavoda. Ne mogu više sviju da se sjetim, kažu da čovjek, ono što ne voli, brzo zaboravlja.

Ja sam otpušten 1. 2. 1937. godine. Došla mi žena u posjetu a ja ne znam da idem kući. Pomilovali me oko četiri godine. Bila je nedjelja, hladno, vedro, ono zubato februarsko sunce, a meni od nekakvog čudnog osjećaja vruće ko u po ljeta. Nije tog dana radilo Nadleštvo, jer nedjeljom inače nije radilo, i zamalo me pustiše. A nešto sam ranije razmišljao, u koliko me ne pomiluju, da napravim takav karambol i rusvaj u Zavodu da se pamti dok je onih zidova. Ja sam ustvari bio primjeran i disciplinovan robijaš, nisam pravio nikakve naročite probleme i imali su osnove da me puste.”¹⁰¹

6. DŽELAT - DRAGUTIN KARLO HART

“U Zavodu u Zenici postojala je i institucija dželata koji je vršio smrte presude. Neki od njih mogu se samo poimenično identifikovati, kao npr. Alojz Sajfrid ili Mauzner, dok najviše ima podataka o Dragutinu Karlu Hartu. Prvo asistiranje izvršenja vješanja trebao je Hart da obavi u jesen 1922. godine u Tuzli. Osuđeni na smrt bio

¹⁰¹ Sjećanja zabilježio: F. Lipničević i M. Lučić

je Jura Kerošević, legendarni husinski rudar. Uzalud su Mauzner i njegov pomoćnik doputovali u Tuzlu, jer je Kerošević uoči izvršenja smrtne kazne izvršio samopovredu. Uzalud će ova dva dželata doći u Tuzlu radi Keroševića i drugi put, za mjesec dana, jer će ga kralj pomilovati od smrtne kazne. Prvo asistiranje vješanja obavio je polupijani Hart u Mariboru. Zatim će do 1925. godine pomoći Mauzneru da objesi 25 nesretnika, raznih zlikovaca i krvnika, ali i onih koji su se ozbiljnije drznuli da postojeći sistem promijene.

Te 1925. godine, u svojoj 43. godini, položio je Hart državni ispit za službenog izvršitelja smrtne kazne. U svojoj sedamnaestogodišnjoj dželatskoj karijeri, kako je izjavio povodom svoga 60-tog rođendana novinaru, objesio je sto osam osuđenika. Inače, za tih sedamnaest godina Hart se više puta pojavljivao sa kraćim intervjima u tadašnjim novinama. "Molim vas, da se razumijemo, ja sam službeni izvršitelj smrtne kazne i službenik sam Kaznenog Zavoda u Zenici. I kao takav, na traženje suda, odlazim tamo gdje sam potreban, jer drugog izvršitelja smrtne kazne u državi nema. Ne podnosim riječ 'krvnik', jer mi smeta i vrijeda me. Krvnik, šta je to krvnik?

To je onaj, koji na svoju ruku ubija, to je katil, kako se to u Bosni kaže. A ja, ja sam nešto sasvim drugo. Ja sam organ vlasti, koji na osnovu pravomoćne presude nadležnog sudskog foruma vrši svoju dužnost. Je li vam jasno? I što ste ono još htjeli da čujete. A da, zanima vas kako vršim svoju dužnost. Pa evo, reći ću vam. Nema tu nikakve tajne, od toga ne treba praviti nikakvo čudo. Prvo, tu je moj kalendar. Tu su upisana imena osuđenih. Ovi koji su precrctani, ti su u međuvremenu pomilo-

vani. Ovi sa crvenim križićima ispred, ti su već justificirani, a ovi sa plavim, oni još čekaju.

Kada dobijem službenu obavijest o danu i mjestu justifikacije spremam se i krećem. Sa mnom putuje i moj pomoćnik. U koferu nosim garderobu koju obavezno oblačim pri izvršenju. To su crno odijelo, cilindar šešir i bijele rukavice. Rukavice mijenjam pri svakom izvršenju. Tu su još štrik, maska za osuđenika i drugo. Samo izvršenje obavlja se po tačno utvrđenom redu. U zakazano vrijeme osuđeni se dovodi na mjesto izvršenja, na kome je već podignut stup (vješala). Predsjednik sudskog vijeća, državni tužilac, branitelj osuđenog, lječnik, zapisničar i ostali koji službeno prisustvuju izvršenju kazne, već se nalaze na licu mjesta. Da, tu je još, po želji osuđenog, i svećenik.

Straža zatim dovodi osuđenog iz čelije u kojoj je proveo svoju posljednju noć a predsjedavajući utvrđuje njegov identitet i ponovo mu čita presudu. Nakon toga ga pita, ima li još šta da izjavi. Neki se kaju, neki opet odsutno gledaju ili se skrušeno obraćaju prisutnom svećeniku i ljube križ, a neki, bogami, znaju i da kunu. Prpić Mali je proklinjao Čarugu, da je on za sve krv. Predsjednik se onda obraća meni i kaže: - Izvšioče smrtne kazne, predajem vam osuđenog, vršite svoju dužnost. Toga časa ja i moj pomoćnik pristupamo osuđenom, preuzimamo ga od straže i vodimo pod stup. Tu mu otraga vežemo ruke, jer dok stoji pred sudskim vijećem odvezan je. Pomoćnik mu zatim pomaže da se uspne na stolac. Ja se za to vrijeme uspinjem na male lotre ili na stolac prislonjen uz stup. Lijevom rukom prihvataćam osuđenog a desnom rukom mu stavljam omču na vrat i odmah zatim nabacujem masku preko glave.

Svi prisutni čutke stoje i skidaju šešire. Istog časa moj pomoćnik izbjiga stolić ispod nogu osuđenog, hvata ga rukama ispod koljena i jednim trzajem povlači zemlji, dok mu ja zakrećem šiju... Za nekoliko sekundi gubi svijest.

Onda silazim dolje, prilazim pogubljeniku i uzimam ga za ruku. Osluškujem mu puls i kada ustanovim da više ne kuca, skidam rukavice i bacam ih pod noge justificiranog i kažem:

- Ja nisam kriv za tvoju smrt.

Onda prilazim sudskom senatu, naklonim se i kažem:

- Slavni sude, pravdi je udovoljeno.

Eto, to je sve, ne znam šta da vam više pričam.

- A ako pukne konopac, ma ni govor. To je posebna vrsta konopca ispredena od svile i konoplje. Taj ne puca, a za svako izvršenje uzmem novi konopac. Stari isiječem. Vjeruje se da komadić takvog konopa donosi sreću. Evo vam ako hoćete jedan komad. Ja sam takvih konopaca imao mnogo u rukama. Čuvam komadić konopca kojim je obješen zloglasni Čaruga, ali mi nije donio sreću.

- Nije li groteskno što se za izvršenje svečano oblačite?

- Hoćete da kažete, posprdno. Nipošto. Smrt je, ma kako i odakle dolazila, nešto veliko, i sveto, i svi koji joj prisustvuju dočekaju je s osjećajem poštovanja i pijeteta."

III. RAZDOBLJE 1941.-1945. GODINA

Njemačka je, zajedno sa svojim saveznicima, 6. aprila 1941. godine napala već razjedinjenu Kraljevinu Jugoslaviju. U Zavodu u Zenici vladala je neizvjesnost. Službeno osoblje je u dilemi, kako postupati prema osuđenicima,

prije svega pripadnicima "Kulturbunda", koji su osuđeni kao petokolonaši i njemački špijuni u periodu 1939.-1941. godine, a inače su upućeni su iz Kaznenog zavoda Sremska Mitrovica da budu što dalje od fronta. Neki službenici zahtijevaju da ti osuđenici budu u povlaštenom položaju, a većina traži da zadrže isti status kao i drugi osuđenici. Kulturbundovci i proustaški elementi smješteni su u prostorije bolnice -četvrti paviljon. Poslije bombardiranja Zenice, 13. aprila 1941. godine, oni su već dobili izrazito povoljan tretman, tj. razne povlastice. Upravnik Zavoda Milorad Semiz, zbunjen okupacijom, ne zna kako da postupa i zauzme stav. Stražari se počinju dijeliti pod utjecajem nastale situacije. Jedni se pridržavaju Zakona i Kućnog reda, a drugi, manji broj njih, čine ustupke osuđenim za njemačku špijunažu i proustašku djelatnost.

U Zenicu 15. aprila 1941. godine ulaze njemačke motorizirane jedinice, makadamskim putem iz pravca Doboja. Njemačka špijunaža već je ranije prikupila podatke o otpremanju kulturbundovaca u Zavod Zenica s namjerom da ih oslobole i jedan dio motoriziranih jedinica uputio se prema Zavodu. Dolaze pred glavnu kapiju s tenkovima i drugim motornim vozilima i odlaze na razgovor kod upravnika Milorada Semiza. Osim upravnika, ovom razgovoru nije niko prisustvovao od službenika Zavoda. Rezultat je da su istog dana pušteni na slobodu kulturbundovci i ustaški elementi.

U Zavodu u Zenici, kao i u drugim ustanovama na području NDH, odmah je zabranjena upotreba svih jezika izuzev čistog hrvatskog. Vlada iz Zagreba uputila je Zavodu Zenica "Akt o čistoti hrvatskog jezika",¹⁰² kojim se zbra-

¹⁰² "Politika" /1939. god./, Zabilježio: M. Lučić a Taj akt uveden je u "Indeks Kaznione 1941. godine" pod brojem 5669.

njuje dalja upotreba čirilice. Svi službenici koji su ostali u službi morali su koristiti latinično pismo, što je stvaralo probleme budući da su stražari bili polupismeni (inače je bio uvjet za prijem u službu da se zna čitati i pisati bar na jednom pismu). Oni stražari koji su znali samo čirilicu nisu bili u mogućnosti da za kratko vrijeme savladaju latinicu, pa su bili izvrgnuti ismijavanju i različitim provokacijama, pritiscima i prijetnjama da će biti otpušteni. Tako su bili u situaciji da moraju moliti druge stražare da pišu za njih ono što im je posao nalagao da pišu.

U sačuvanoj dokumentaciji Zavoda iz perioda NDH, vidljivo je da se 10. aprila (Dan NDH) prešlo sa čiriličnog na latinično pismo, tako da se rubrike "Indeksa 1941." pola ispisane čirilicom a pola latinicom.

1. SJECANJA NA 1941. GODINU

U arhivu Zavoda sačuvano je sjećanje Vinka Dragovića koji piše: "Sjećam se da smo 10. ili 11. juna 1941. godine ja i Đuro Medan dovedeni u Zavod Zenica. Kao politički osuđenici (komunisti) poslati smo ovamo po Pavelićevom rješenju, jer je njegova namjera bila da ovdje formira 'Logor nepočudnih političkih elemenata'. Kao takve, odmah su nas smjestili u metalne kaveze, koji su bili odvojeni jedni od drugih limom debelim milimetar-dva, a sa strane su imali rešetke.

SVAKI kontakt sa drugim osuđenicima bio nam je onemogućen. Prvi dani su bili dosta mučni i teški. Neizvjesnost je grizla. Mi smo ustvari ovamo poslati bez ikakvih dokumenata, kao pod neku istragu, a rečeno nam je da će optužbe naknadno stići. Junački smo se držali, nismo jadikovali ni cmizdrili, ali nismo ni isticali da smo komunisti, jer za to je

letila glava, a mi smo znali da će biti borbe i da će biti pametnije izgubiti je na nekom drugom mjestu.

Ja i Đuro imali smo sreću da budemo u Zavodu jedan do drugoga (u jedinici i dvadeset četvorci), tako da smo mogli povremeno pričati kroz lim. Obično smo koristili buku voza koji je prolazio pored Doma i razmjerenjivali po nekoliko rečenica. Već prvih dana smo primjetili da nam se dva stražara nešto srdačnije obraćaju. Bili smo rezervisani, jer stražari su pokušavali na lijep način ili provokacijom da izvuku od nas izvjesne podatke. Ubrzo smo saznali da se ti stražari zovu Ilija i Aleksa (ne znam im ni jednom prezime).

Na šetnji su počeli sa nama sasvim neposredno da razgovaraju (šetnja je obavljana na malom elipsičnom prostoru iza Staklare). Ne sjećam se tačno, ali jedan od ove dvojice stražara nas je preporučio ljekaru Zavoda na pregled. Znam da je taj ljekar bio iz Ljubuškog, po narodnosti Musliman, ali ne znam kako se zvao. Mnogo nam je pomogao. Ja i Đuro smo bili iznenadeni kako je bio pažljiv prema nama, a još više kad je naređeno da nas premjeste u samicu, u kojoj smo imali tretman bolesnika i bili zajedno. Posumnjali smo da hoće na lijep način da nešto izvuku od nas. Ubrzo, ljekar Zavoda je nestao, Ilija i Aleksa su nas obavijestili da su ga odveli Nijemci, a njih dva (pravoslavci) su se pokatoličili.

Tih dana je počelo opšte klanje između službenika u Zavodu. Sjećam se da su jednog stražara, zvao se Jovo, zaklali na očigled nas, pri predaji smjene. Dežurao je do ponoći a onda su ga zaklali. Inače, tih dana po našem računu (a mi smo uglavnom vodili neku evidenciju i pokušavali na sve moguće načine da dokučimo sve interesantne podatke) poklato je i pobijено oko 30-tak stra-

žara. Dovodili su nove stražare, one što su bili penzionisani. U krugu se uselio nemir, osjećao se zadah krvi, čuli su se tupi pucnji u noći, stražari su naličili na krvожedno zvjerinje. Klali su se između sebe, a nas, bar političke osuđenike, nisu još dirali. Nismo mogli jesti ni spavati.

Stražari su se noću svakih 15 minuta dozivali pištaljkama. To je bila najjezivija zvučna prozivka. U noći su nekud odvozili osuđenike ‘maricom’. Bilježili smo svaki odlazak ‘marice’. Također, udaranje rampe za voz, po čitavu noć, kidalo nam je nerve. Đuro više nije htio da izlazi na šetnju. Ja sam izlazio i šetao sam. Dok sam šetao mogao sam da čujem razgovor stražara. Pričali su o klanju naroda, psovali, pominjali su ubistvo nekog popa u obližnjem selu i bacanje 17 žicom povezanih leševa u Bosnu.

Istog dana kada je Hitler napao SSSR bili smo o tome obaviješteni od Ilijе i Alekse, a vidjeli smo to i u novinama. Obradovali smo se. Mislili smo da će SSSR brzo pobijediti Njemačku, da je mnogo moćnija zemљa. Odmah smo i mi počeli da krojimo planove za podizanje ustanka (ta ideja o dizanju ustanka bila je prisutna u svim partijskim organizacijama i zemljji odmah po okupaciji). Prvo smo pokušali da dobijemo informaciju o vrsti i količini oružja u Zavodu, zatim da saznamo mjesto gdje je oružje uskladišteno i ko sve može doći do ključeva od tih prostorija, zatim, kakvi su službenici u Zavodu, na koje bi mogli računati, koje bi trebalo likvidirati... Počeli smo utvrđivati raznim kamanlima i spiskove osuđenika (kriminalaca na koje bi se mogli osloniti). U planu

smo predvidjeli sebe kao vođe.

U punom jeku rada na ovom planu, mene i Đuru iznenada stražari izvedoše na raport predstojniku Zavoda (Esad Softić). On nam je kratko saopštio da nema naše dokumentacije, da nije po zakonu da nas više drži (iznenadio nas je svojom “paragrafitnošću”) i da će nas poslati preko granice. I zaista, na naše šokantno zaprepašćenje, bili smo sprovedeni do Sarajeva, a od Sarajeva preko Ivan-sedla u Hercegovinu (na području Bradine bila je granica NDH). Negdje oko Konjica odvezani smo iz lanaca i stražar nas je napustio... Ukrzo smo se našli u partizanima.”¹⁰³

2. OTPUŠTANJE I HAPŠENJE STRAŽARA

Za nekoliko dana uslijedilo je naređenje da stražari srpske nacionalnosti predaju puške, a ubrzo i naređenje da predaju sablje i opasače. Pošto su potpuno razoružani, počeli su ih otpuštati iz službe. Otpuštanje je izvršeno u periodu od 27. jula do 25. augusta 1941. godine.¹⁰⁴

Poslije otpuštanja prve grupe, otpušten je iz državne službe pravoslavni sveštenik Veljko Grgurević, i imenovan je upravnik Ragib Hadžiabdić,¹⁰⁵ a nešto kasnije otpušten je iz državne službe direktor Zavoda u Zenici Milorad Semiz.¹⁰⁶

Od 27. juna 1941. godine u Zavodu Zenica nastalo je užasno stanje: vlast NDH lišava slobode stražare srpske nacionalnosti,¹⁰⁷ vrši se otpust iz državne službe svih stražara i službenika srpske nacionalnosti, vrši se premještaj straža-

¹⁰³ Sjećanje zabilježio: M. Lučić

¹⁰⁴ Podaci o otpuštanju su pedantno evidentirani u protokol Kaznione Zenica (od 1941. godine). Otpuštanje je izvršeno u devet grupa. Upravnik Milorad Semiz i pravoslavni sveštenik Veljko Grgurević posebno su otpušteni. Prva grupa otpuštenih stražara: Svetozar Mašić, Vidosav Petrović, Vladimir Urošević, Dragan Cebanović, Milorad Kovačević, Nikola Petrović, Ljubomir Stanković, Vojislav Đurović, Bogdan Popović, Radosav Gudurević.

¹⁰⁵ broj dekreta postavljenja 3782,

¹⁰⁶ broj dekreta 4383

ra iz Kaznenog zavoda u Staru Gradišku i Lepoglavu, vanredno se unapređuju stražari. Izgone se porodice stražara srpske nacionalnosti iz državnih stanova.

Prema kazivanju porodice stražara lišenih slobode, ustaše su ovo izvršile u tri grupe. Prva grupa lišena je slobode 27. juna, druga 11. augusta, i treća 25. augusta 1941. godine. Od 5. septembra 1941. godine svi uhapšeni stražari nalazili su se u Zavodu u Zenici u samicama, gdje su ostali do decembra 1941. godine. U to vrijeme familije uhapšenih stražara dobivale su različita obavještenja od prijatelja i poznanika. Jedni su govorili kako su saznali da su ih poslali vozom u zatvor u Gradišku, a drugi da su ih vidjeli u zavodu Stara Gradiška, dok su neki tvrdili da su ih Nijemci i ustaše strijeljali u Sarajevu i Kruščici. Posljednje obavještenje porodice su dobile poslije oslobođenja zemlje, da su likvidirani u Jasenovcu 1942. godine.¹⁰⁸

3. ZAVOD U RATNOM RASULU

Po okupaciji zemlje, svi zaposleni stražari u Zavodu u Zenici nastavili su i dalje raditi svoje poslove. Bili su to, uglavnom, ljudi, sa četiri razreda osnovne škole, ili samouki, polupismeni. Služba straže bila je preopterećena poslovima i organizacija rada bila je

vrlo loša, tako da su neki stražari radi po 12 ili 16 sati dnevno. Stražari Zavoda su vaspitavani, kao, uostalom, i drugi službenici Kraljevine Jugoslavije, u duhu postojećeg režima - slijepa pokornost starjem: kralju, ministru, upravniku, zapovjedniku, podnaredniku, blagajniku i svima onima koje su oslovjavali sa "gospodine". Navikli da rade po naređenjima, počeli su da izvršavaju i zadatke vlasti NDH.¹⁰⁹

4. IZUZECI

Istina, bilo je pojedinačnih slučajeva gdje se pružao izvjestan blaži otpor. Tako je, naprimjer, stražar Ibrahim Šestić odnio da odmah stavi oznaku NDH na uniformu. Zatim, Rudolf Jurišić, usprotivio se da se zatvaraju pošteni ljudi i da to nije dobro, niti će na dobro izaći.

Najenergičniji otpor nedoličnom poнаšanju Nijemaca i ustaša pružio je Hussein Kulenović. On je radio kao blagajnik u Zavodu, a obavljao je i neke druge funkcije u gradu. Zbog bojkota neprijatelja više puta je premještan sa jednog na drugo radno mjesto, a naročito 1941. godine. Vjerovatno je ocijenjeno da je simpatizer ili saradnik NOP-a, pa ga kao neloyalnog građanina i službenika šalju u logor, gdje je zvјerski likvidiran.¹¹⁰

¹⁰⁷ Druga grupa otpuštenih stražara: Dragoljub Šutović, Bogdan Novaković, Jovo Adamović. Treća grupa otpuštenih stražara: Simo Petrović, Nikola Stojanović, Đuro Peić, Savo Petrović. Četvrtu grupu uhapšenih stražara: Pavle Vuković, Ignat Petrović i Bogdan Savatović. Već je prije provjeravalo Ministarstvo pravosuda i bogoštovlj Zagreb pod brojem 4209, da li je otpušten iz službe Panto Vuković, Bogdan Mirković, Mihajlo Marinković i Mehmed Čuhurija. Peta grupa otpuštenih stražara: Bogdan Zekanović 449, Dušan Pikupa, Vasilije Sekzlić, Jusuf Zakija, Branko Sandić, Radosav Šimić, Mihailo Vasić i Dragomir Milovanović. Šesta grupa otpuštenih stražara: Jovo Predojević, Mihajlo Samardžić. Sedma grupa otpuštenih stražara: Aleksandar Raskić i Mihajlo Tešulić. Osma grupa otpuštenih stražara: Marko Cvijanović, Ilija Mijatović, Milorad Marjanović, Dušan Zelenović, Đorđe Stevanović i Stanko Mišura. Deveta grupa otpuštenih stražara: Mladen Aleksić, Pero Josipović, Risto Stanković, Marko Mitrović, Bogdan Mitrović i Đuro Antić. Stražari za koje je utvrđeno da su lišeni slobode i likvidirani u februaru 1942. godine: Marko Cvijanović, Aleksa Pejić, Branko Sandić, Jovo Vuković, Dušan Pikulić, Jefto Seherević, Stevan Bencun, Ilija Mijatović, Đorđe Stepanović, Bogdan Mirković, Radosav Šimić, Cvijan Stevanović, Ignat Petrović, Bogdan Savić, Đuro Antić i Mladen Aleksić.

¹⁰⁸ Zabilježio: Smajo Bićo

¹⁰⁹ Arhiv Zavoda u Zenici (sjećanja)

¹¹⁰ Arhiv u Zavodu u Zenici (sjećanja)

5. PARTIZANSKI NAPAD

Prva zenička partizanska četa, kojom je rukovodio komandir Todor Butina, 13. decembra 1941. godine izvršila je napad na Zenicu i napala je i ekonomiju Zavoda koja se nalazila u Radakovu i bila je poznata u gradu kao Kaznioničko polje.¹¹¹ Partizani su na ekonomiji zarobili tri stražara i nekoliko osuđenika koji su se nalazili tu. Osuđenike su oslobodili i dozvolili im da mogu ići kuda hoće. Oni su se podijelili u dvije grupe: jedni su otišli u svoje krajeve i time se oslobodili izdržavanja kazne, a drugi su se ponovo vratili u Zavod. Stražarima koji su tom prilikom zarobljeni ponuđene su dvije mogućnosti: da se priključe partizanskim jedinicama ili da idu kuda žele. Oni su se odlučili da se vrate svojim kućama i poslike u Zavod. Prije puštanja da odu oduzeto im je oružje i ostala oružana sprema.¹¹²

Čim su se vratili u Zenicu, stražari su otišli u Zavod i obavijestili upravu šta im se desilo. U upravi su već znali da je izvršen napad na ekonomiju i da su stražari i osuđenici zarobljeni, ali su sada bili iznenadeni da su partizani pušteli zarobljene. Iznenadenje je bilo još veće kada su saznali da su se partizani prema njima krajnje ljudski odnosili i da su im dozvolili da se sami opredijele kuda žele. Ovaj događaj je među stražarima Zavoda bio povod za razne komentare i nagađanja o partizanima. Bilo je to vrijeme kada su sve vojske postupale surovo i neljudski, zbog čega ih narod nije ni volio.

Rijetki su opisi boravka u Zavodu u Zenici iz perioda 1941.-1945. godine. U jednom od njih piše: "Robijaški ži-

vot bio je vrlo podnošljiv. Hrana je bila očajna, ali imali ste pravo na pakete i na posjete. U Zenici nije bilo neke posebne tučnjave zatvorenika, osim kada sam bio premješten u Mitrovicu. Ali u Zenici sam bio siguran za svoj život. Upravitelj kaznionice bio je neki Hadžiavdić, затim neki dr. Muminović ili Muminagić, koji je bio doktor medicine, jedan vrlo fini čovjek. Kad sam prebačen tamo, umro je stražar koji je bio fotograf, i oni su trebali fotografa, međutim, nisu htjeli nikog da zaposle nego su pitali robijaše da li znaju da fotografiraju. Pošto sam se malo bavio fotografijom iz hobija javio sam se i postao fotograf u Zenici.

U Zenici je bilo vrlo civilizirano, ja ne znam da li se uopće nekad nekog istuklo, ili je neki stražar možda nekog udario, dok je tučnjava u Mitrovici bila redovita stvar, često su tukli i zlostavljadi robijaše."¹¹³

6. RASELJAVANJE ZAVODA

Početkom 1942. godine Zavod su sa svim preuzele oružane njemačke jedinice. U roku od dva dana, a vjerovatno po ranije utvrđenom planu, svi osuđenici su otpremljeni u Kaznionicu Sremska Mitrovica. U zeničkom Zavodu Nijemci su ostavili samo pet osudenika: brijač, krojač, kotlovnicičar i dva čistača kruga. Sa ekonomije Zavoda, koja je bila prilično bogata, otpremljene su krave, konji, svinje i bikovi u Kaznionicu Lepoglava. Stražari su, isto tako, premješteni u Sremsku Mitrovicu i Lepoglavu, jedan je broj premješten u Sarajevo, neki u Dubrovnik i u Bosansku Gradišku, gdje je bio logor, vjerovatno da u njemu rade.¹¹⁴

¹¹¹ Arhiv u Zavodu u Zenici (sjećanja)

¹¹² Arhiv u Zavodu (sjećanja)

¹¹³ Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi i sjećanja*, Sarajevo, 2005., str. 35.-36.

¹¹⁴ Sjećanja u Arhivu u Zavodu

Krajem 1942. i tokom 1943. godine veći broj stražara vraćen je iz tih kaznionica i penzioniran. To su bili uglavnom stariji stražari i oni koji su imali puno djece. Po raseljavanju Zavoda, u njemu je ostalo i nekoliko službenika čiji je zadatko bio da čuvaju alat i inventar ekonomije. To su bili: upravnik Ragib Hadžiabdić, blagajnik Hussein Kulenović, stražari Ismet Kaknjo i Derviš Husović. Oni su smješteni u zgradu Zavoda. Sa njima u ovoj zgradi boravili su osuđenici: Đorđe Radivojević i Martin Jeličić. U toku rata, kao upravnici u Kaznionici, radili su još i Šaćir Konjhodžić i Nurudin Arapčić.¹¹⁵

7. MISTERIJA RADIVOJŠA

Zanimljiva je priča o Đorđu Radivojeviću, čovjeku koji je tokom čitavog Drugog svjetskog rata boravio u Zavodu Zenica i koji je, u vrijeme kada su otpuštani, zatvarani, odvođeni u logore ili likvidirani svi službenici i čuvari srpske nacionalnosti, od robijaša "unaprijeden" u službenika, iako je i sam bio srpske nacionalnosti. On je jedan od one dvojice osuđenika koji je tokom čitavog Drugog svjetskog rata boravio u zeničkom Zavodu, i sticajem raznih nesretnih i sretnih okolnosti sačuvao glavu. Bolest mu je odnijela djecu, žena se objesila, otac poludio.¹¹⁶

A onda je uslijedio i njegov zločin. Ubio je čovjeka, knjigovođu u uredu u kome je i sam radio. Povod ubistva bila je optužnica da je Radivojević izvršio pronevjeru pomažući se falsifikatom. U 1939. godini osuđen je na 10 godina robije. I za trenutak utihla je njegova životna drama u monotonim tokovima

robijaške svakodnevnicu zavoda u Zenici. Stiže rat i njegove strahote uvlače se u zidine Zavoda.

Za Đorđa Radivojevića, po nacionalnosti Srbina, lično se kod uprave Zavoda i njemačkih vlasti interesira novoimenovani ministar finansija NDH, čovjek koji je bio na dužnosti šefa ureda u kome je Radivojević izvršio ubistvo. Ministar službenim dopisom, koji potpisuje Pavelić, naređuje da se Đuri Radivojši (sada promijenjenog imena i prezimena) povjere poslovi i računovodstva Zavoda, da ne boravi sa ostalim hapšenicima, te da se nigdje ne premješta iz Zenice.¹¹⁷

Dolaskom Čerkeza u osiguranje Zavoda, Radivojša postaje i sam predmetom iživljavanja i zlostavljanja. Tražili su da im Radivojša donosi rakiju, i to u većim količinama, po deset litara dnevno.¹¹⁸ A kada nije mogao pribaviti dovoljno rakije, onda su ga Čerkezi prislanjali uz zid, stavljajući mu prazne flaše na glavu, jednu po jednu, i pucali u njih. Srećom, nijedan metak ga nije pogodio.¹¹⁹

Dolaskom Čerkeza osiguranje Zavoda je oslabilo. U narodu se brzo pročulo da se Čerkezi opijaju i da se lahko podmičuju dobrom rakijom. Tako je neka posjeta, preko Radivojše, dala pletenku od 10 litara ljute prepečenice i nešto meze za vojниke te su se Čerkezi opili. To je iskoristila jedna grupa osuđenika simpatizera NOP-a i organizirala bjekstvo. Među bjeguncima bio je i Đorđe Krsmanović, koji se sa bjeguncima priključio partizanima.

Ovo bjekstvo prikriveno je i u samom Zavodu, čuvalo se kao najstro-

¹¹⁵ Arhiv u Zavodu (sjećanja)

¹¹⁶ Arhiv u Zavodu (sjećanja)

¹¹⁷ Arhiv u Zavodu (sjećanja)

¹¹⁸ Arhiv u Zavodu u Zenici (sjećanja)

¹¹⁹ Arhiv u Zavodu u Zenici (sjećanja)

žija tajna. Ni svi službenici nisu znali za njega. Radivojša je znao te je rekao onom istom gradaninu kome se povjeroio da se osjeća da je u službi zločina: "Vraćam im dugove, vrijeme je osvete."¹²⁰

U Zavodu je kao službeno lice radio i Husein Kulenović. Bio je izvjesno vrijeme blagajnik. Za Kulenovića se pouzdano zna da je bio simpatizer NOP-a i da je kontaktirao sa partizanima. Povremeno su zajedno išli u grad, doduše službeno.¹²¹

8. JAČI OD SMRTI

Samo u januaru i početkom februara 1943. godine sa ove teritorije uhapšeno je oko 500 ljudi i žena, i svi su bili zatvoreni u Zavod u Zenici, koji je za tu priliku nazvan sabirni logor. Ovdje su oficiri njemačke komande, uz ispitivanje i mučenja uhapšenih, vršili i selekciju za otpremanje u koncentracione logore i za strijeljanje.¹²² Uglavnom, riječ je o članovima tetovske partijske čelije koje su lišili slobode (sekretar Nazif Bajramović, član Rifet Čolaković, i Salih Skomorac, saradnik NOR-a od 1941. godine).¹²³

9. BEZUSPJEŠNA SASLUŠAVANJA

Svi pohapšeni bili su smješteni u Glavnu kuću, blok „C”, prizemno. Tu su se nalazile samice i oni su bili razdvojeni. Nisu znali jedan za drugoga jer su privođeni pojedinačno. Samice su osiguravali njemački vojnici naoružani automatima. Na saslušanje su odvođeni tiho, tako da oni koji su bili po

samicama nisu mogli čuti kretanje hodnikom. Saslušavanje je vršio njemački oficir uz pomoć prevodioca, Ota Cipra (radio u Zavodu kao mašinista). Prilikom saslušavanja nastojao je biti taktičan. Nudio im je da sjednu, davao im cigarete, pitao koga imaju od bliže rodbine. Zatim je *glumio* zabrinutost što su zlostavljeni i grdio ustaše što su to radili. Usput je veličao Firera, njemački narod i njegov "human" odnos.¹²⁴

Oficiru se žurilo da dođe do važnih podataka o komunistima u Zenici, ali, pošto saslušanje nije ništa otkrivalo, mijenjao je takтику. Svi uhapšeni su izvedeni iz samica, podijeljeni u dvije grupe i strpani u dvije samice (drugu i četvrtu od Trećeg paviljona, a treća je ostavljena prazna). Zatim, iz svake samice vojnici su izveli po pet ilegalaca i odveli ih na vrata prema Trećem paviljonu, doveli ih do zida (tu je bila transformatorica i korparska radnja). Tu su ih čekali krampe i lopate. Naređeno im je da kopaju. Bilo im je jasno da kopaju svoju grobnicu. Kada su završili kopanje vraćeni su, pod jakim osiguranjem, u samicu. Odmah su saopćili drugovima da su kopali grobnicu i da će ih Nijemci strijeljati. Njemački vojnici ih nisu više sprečavali da razgovaraju, jer je, upravo, cilj Gestapo-a i bio da strijeljanjem zaplaše zatočenike kako bi saopćili podatke o aktivnostima komunista.¹²⁵

I sutradan, 24. januara 1943. godine, odnosno, 24 sata poslije kopanja grobniča, njemački vojnici upadaju u samice. Izdvajaju Bajramovića, Čolakovića i Skomorca, skidaju im odjeću do pojasa i vežu im ruke bodljikavom žicom.

¹²⁰ Arhiv u Zavodu (sjećanja, zabilježio: M. Lučić)

¹²¹ Arhiv u Zavodu (sjećanja zabilježio M. Lučić)

¹²² Ćamil Kazazović, Zenica, str. 78; S. Uzunović, *Stopa u vremenu*, Zenica, 2001., str. 112

¹²³ Ć. Kazazović, isto, str. 78.

¹²⁴ Ć. Kazazović, isto, str. 79.

¹²⁵ Ć. Kazazović, isto, str. 79.

Zatim ih po komandi odvode, polunage, po januarskom mrazu, do iskopane grobnice i strijeljaju. Prilikom odvođenja na strijeljanje Nijemci nisu spriječili druge ilegalce da to gledaju. Pošto se iz samice nije mogla dobro vidjeti jama iznad koje su dovedeni i strijeljani, pucnji pušaka bili su siguran znak da je strijeljanje izvršeno.

Strijeljanje te deveterice izvršeno je 26. januara 1943. godine, a leševe su pokopala službena lica Zavoda na mjestu gdje su strijeljanja izvršena. Tako je Zenica izgubila dvadeset opredijeljenih boraca¹²⁶ u danima kada su joj bili najpotrebniji. Držali su se junački, i po cijenu života nisu htjeli izdati svoje drugeove komuniste i saradnike NOR-a.¹²⁷

10.POGAČE S MIRISOM POBJEDE

Avgust Matošević iz Osijeka, učesnik NOB-e od aprila 1943. godine, borac iz XVII Slavonske brigade, kao vojni zarobljenik, 1944. godine, oko mjesec dana boravio je u sabirno-prolaznom logoru Zenica, koji je bio lociran u krugu Zavoda u Zenici. "Bio sam u pratećoj četi XVII Slavonske brigade i kada smo krajem ljeta 1944. godine prelazili Bosnu kod Maglaja zarobiše Nijemci mene i još dvojicu drugova. Bili smo u vodi kada su nas zasuli mitraljесkom vatrom, tako da su nekoliko partizana ubili, a nas povhvataše žive. Iz Maglaja su nas odmah sproveli u Zenicu u prolazni-sabirni logor. Prvo veče, i gotovo čitav naredni

dan, proveli smo u podrumu jedne veće zgrade (Staklara) gdje je bila voda gotovo do koljena. Naime, voda je stalno curila iz jedne napukle cijevi. Podrum je bio prostran, djelimično ispregradijan, sa dugim centralnim hodnikom, a u jednoj njegovoj polovini bilo je mnogo arhive. Zaudaralo je na mem, a i ustajala prljava vodurina je smrdila, a noge su nam trnile. Pokušavali smo se propinjati uz zid i kroz rešetke gledati šta se događa vani. Znali smo da smo u logoru, ali nismo znali šta će uraditi od nas.

Iz podrumske bare, kroz koju su prolazili svi novoprdošli, premješteni smo u prljave i tjesne limene čelije. Poslijе nekoliko dana počeli su nas izvoditi van čelije i obavljali smo određene fizičke poslove. U logoru je bilo civila koji su radili u šnajderaju. Šnajderaj je bio u baraci. Mi bi unosili u radionice materijal za krojenje i iznosili skrojene proizvode, kao i gurali kola sa smećem i izmetom van kruga, naravno sve pod vojnim obezbjeđenjem. U krugu je bilo u njemačkoj službi, kao obezbjeđenje logora, dosta folksdobjera, uglavnom Banačana, jedan od njih, crn sa brčićima, bio je komandant logora. Imali smo dosta slobodnog vremena i dozvoljavano nam je da se duže zadržavamo ispred zgrade, kao i u sabirnoj sobi. Ali, čim zapuca negdje u okolini Zenice, a često je pucalo, odmah su nas povlačili u čelije. Slobodno vrijeme smo počeli da koristimo za ilegalno stupanje u međusobne kontakte i otpočinjemo aktivnost."¹²⁸

¹²⁶ Ahmet Alić, zemljoradnik iz Tetova, saradnik NOR-a od 1941. godine, Nazif Bajramović, radnik Željezare, sekretar partiske organizacije Tetovo, Hasan Bajramović, radnik rudnika, član part. organizacije Tetovo, Rifet Čolaković, tehničar u Željezari, član SKOJ-a od 1939. god. i član partiske organizacije Tetovo, Meho Ismić, radnik rudnika, saradnik NOR-a od 1941. godine, Mulo Kovač, radnik Željezare, saradnik NOR-a od 1941. godine, Zulfo Okan, penzioner iz Tetova, saradnik NOR-a od 1941. godine, Avdo Skomorac, radnik rudnika, saradnik NOR-a od 1941. godine, Salih Skomorac, radnik rudnika, saradnik NOR-a od 1941. godine, Sejfo Skomorac, radnik rudnika, saradnik NOR-a od 1941. godine, Fehim Selimović, zemljoradnik iz Tetova, saradnik NOR-a od 1941. godine, Hasan Šišić, radnik rudnika, član partiske organizacije Tetovo. Ć. Kazazović, isto, str. 179.

¹²⁷ Arhiv u Zavodu (sjećanja zabilježio: Smajo Bićo)

¹²⁸ Ć. Kazazović, isto, str. 82.

11. VEZA SA PARTIZANIMA

„Za bjekstvo nije bilo ama baš nikavih izgleda. Počeli smo sa vođenjem dnevnika i svakodnevnom analizom situacije i događaja. Dnevnik je vodio Ilija Aćimović, zarobljeni partizan (i on je bio odnekud iz Banata). Ispisivao ga je u svesci sa tvrdim omotom uzećoj iz arhive u podrumu one prostorije gdje smo noćili prvo veče. U svesci su bila upisana imena oko pedeset i dva zarobljenika, uglavnom partizana. Sveštu smo krili ispod jelove daske u uglu sabirne sobe u šljaku. Tu je i ostala po našem odvođenju u zarobljeništvo. Za dnevnik sam znao ja, Ilija, Sveti Nikolić i neki Šaco (ne sjećam mu se prezimena, bio je po struci krojač).

Postavili smo sebi za cilj da stupimo u vezu sa partizanima u okolini Zenice. I to nam je ubrzo pošlo za rukom. Kada smo nosili robu u civilne radionice zapazio sam da me jedna mlada i lijepa djevojka gleda ljubazno i toplo. Bio sam i ja prilično privlačnog izgleda. Nešto mislim, zagledala se u mene. I ja odlučim da to iskoristim. Zapnem jedanput kao slučajno nogom za nju, pa joj se izvinim i tako stupimo u kontakt. Zatim, ona poslije kao poslom dođe u podrum ili magazin dok smo radili, koristeći, uglavnom, vrijeme kada su folkadojčeri odlazili da jedu, i tako se ja sa njom povežem. Zvala se Seka Marčinković. Odlučim i da je pitam za partizane, a ona veli da je u vezi sa njima. Konsultujem se sa Ilijom i drugovima i dogovorimo se da pokušamo poslati poruku preko nje.

Napišemo pismo preko stakla (Tehnika se sastoji u sljedećem: ovlaži se komad papira, stavi na staklo, preko njega drugi suvi papir po kome se piše. Ispisani papir se uništi, a vlažni osuši.

Kada se ponovo stavi u vodu sa njega se može čitati pisani tekst). Seka je uručivala našu poštu nekoj Ruži i mi smo počeli da dobivamo poruke od zeničkih partizana. Seka nam ih je prenosila usmeno. Poručivali su nam da će uskoro sloboda, da se Nijemci povlače, da će Zenica biti oslobođena. U logor su svakim danom dovodili nove zarobljenike, kao i civilno stanovništvo iz Zenice i okoline. Nama je bio omogućen svaki kontakt sa zarobljenicima iz drugih zgrada, a u našoj zgradi nas je bilo najmanje.“¹²⁹

12. JELI PRIJESAN DROB

“Uslovi pod kojima smo živjeli u logoru bili su vrlo teški. Hrana je bila krajnje loša. Pravili su nam nešto kao čorbu, supu od oguljine krompira. Jeli smo iz konzervi, bez kašike. Pored gladi, mučeni smo i žeđi. Bilo je dana kada nam nisu dali ni kapi vode. Živeći u takvim uslovima brzo smo oslabili, spali na kost i kožu. Ja sam imao samo oko 40 kilograma. Nisu nas saslušavali niti tukli. Doduše, dobijali smo po neki udarac jednom kraćom letvom, crne boje, koju je držao kod sebe folksdojer što nam je dijelio hranu. Uglavnom bi udarao one koji su narušavali red pri obroku. I mene je jedanput mlatnuo, ali nije me zabolilo, umalo ne prebi letvu od moja izmršala leđa.

U krugu logora, kod gornjeg zida, ispred naše zgrade, bila je klaonica. Gotovo svakodnevno stoka se klala za potrebe službenika logora. Meso bi odnijeli, a otpad, drob i drugo ostalo bi da mi počistimo. Glad je primoravala zarobljenike da jedu taj prijesan i neopran drob. Te slike, kako razvlačimo i kidamo crijeva, najdublje su mi se urezale u sje-

¹²⁹ Arhiv u Zavodu u Zenici (sjećanja)

ćanje. Naročito se sjećam jednog Bugarina, koji je u tim situacijama, mislim prijedenju crijeva, redovno bio zamazan oko usta zelenom stočnom fekalijom iz crijeva. Sjećanje na to i danas mi izaziva godenje. Ja sam, koliko sam se mogao obuzdati, izbjegavao da jedem taj otpad.

Ishrana se nešto malo popravila pri kraju našeg boravka u logoru zbog neke inspekcije. Poslije su nam davali kuhanu konjsku krv, to je jedna masa spužvastog oblika, ali i to je bilo vrlo oskudno. U ovako ogavnoj i teškoj situaciji, opterećeni neizvjesnošću šta će od nas uraditi, zatim, mučeni glađu i žeđu, doživljavali smo u logoru i ljeđi, nezaboravnih trenutaka, za što dugujemo veliku zahvalnost građanima Zenice. Naime, svako jutro jedna grupa nas zarobljenika pod obezbjeđenjem, naravno, gurala je kola sa smećem i izmetom do septičke Jame iza zida. Oko puta kojim smo gurali kola, kroz baštu, redovno su osvitale bijele, friške, još tople pogače (lepine) kao velike pečurke. Nama izglađnjelim tako krasno jelo rasuto po travi izgledalo je nestvarno.

Folksdjojeri nam uglavnom nisu branili da pokupimo te pogače, koje smo stavljadi pod bluzu i kasnije dijelili sa drugovima u krugu. To nam je pomoglo da preživimo. Ulivalo je to u nas ogromnu snagu jer je to svjedočilo da su građani uz nas. Te pogače su mirisale na našu pobjedu. Ne može se izraziti zahvalnost nepoznatim građanima Zenice koji su u tim teškim danima pružali dragocjenu pomoć. Pa to je zaista bilo nestvarno, jesti pogače u logoru. Sve sam mislio, ako nas sve logoraše pobiju, hoće li se ikad saznati koliko su nam pomogli građani Zenice.

Ne mogu da ne pomenem da je i među folksdjojerima, koji su nas obezbjeđivali, bio poneki dobar čovjek.

Tako jedanput oni se nešto uznemirše, uvrtili, nešto su tražili, i započe pretres cijelog logora. U našoj skupnoj sobi bila je slama i tu je neko bio sakrio nekoliko jabuka. Jedan iz grupe koja je vršila pretres razgrnu slamu i vidi jabuke, ali brzo ih zagrnu da drugi ne vide. A mogao je nekoga od nas zbog toga opasno kazniti, ili čak i strijetlati, jer su ispod nas bili neki magacini hrane, tu je bilo i jabuka, i ukrasti odatle (moglo se kroz prozor) bilo je opasno po život.“

13. BEBE I MAJKE NA PRUZI

„Svako moje sjećanje na zenički logor je nerazdvojno od sjećanja i na podvig koji su izvele zeničke majke u ljetu 1944. godine. Mislim da je taj podvig ravan herojstvu. One su, ustvari, odgodile vrijeme našeg transporta u zarobljenštvo. Naime, onog dana kada smo trebali biti transportovani za Njemačku, tj. kada je voz krenuo, one su iznijele i stavile na prugu svoju djecu, bebe u pelenama, i same stale na prugu. To što sam tada video i doživio toliko svježe živi u meni, kao da se juče desilo. Plać djece, zapomaganje majki, zvižduk lokomotive, cvilenje kočnica. To često sanjam. Voz sa zarobljenicima je stao i transport je vraćen. Ustvari sačekana je noć i u noći oko 23 sata opet su nas potrpali u voz i mašina je zahuktala. Ali, ubrzo smo čuli jaku eksploziju od čije detonacije se voz zatresao. Transport je stao. Čujemo od službene pratnje voza da je tu negdje most miniran, most preko koga prolazi pruga.

Nešto duže smo se ovdje zadržali, postavljeni su pontoni i mi smo pod jakim obezbjeđenjem prebačeni na drugu stranu rijeke, odakle smo dalje transportovani. Sa nama u transportu bio je neki hodža iz Zenice, fin čovjek, zatim,

predsjednik suda i direktor Željezare. Dok smo čekali prebacivanje preko rijeke hodža je saopštio da je ‘danas Bajram’ i pozvao Muslimane da se mole za spas. Poslije smo čuli da su zenički partizani minirali most jer je njihova ilegalna pratila naš utovar.

Od lica koja sam još zapamtio iz zeničkog logora još su mi u sjećanju i dvije mlade i vrlo lijepo učiteljice, čini mi se da su bile iz Novog Sada. I one su bile zarobljene u logoru i sa nama transportovane. Ja sam jednoj, krijući, kroz žicu, kada su nas sprovodili u transport dao kašiku. Vidio sam je kako šakom iz konzerve jede supu. Toliko sam zapamtio izgled njenog blijedog, ali prelijepog lica, prepoznao bih je i danas da je vidim.”¹³⁰

Posljednje zanimljivo sjećanje je dr. Vojislava Kecmanovića: “Uz put sam

svratio u zeničku kaznionicu. Od sudskih kažnjenika u njoj nema nikoga. Navodno, odvedeni su. U posljedne vrijeme u kaznionici su bili zatvoreni i taoci, a sad su u njoj zarobljenici - Nijemci i Italijani. Zatekao sam ih kako čiste i raskrčuju dvorište i zgrade. Robovi uvijek izgledaju bijedno, pa i u ovom slučaju. Obišao sam i tzv. Staklenu kuću i celiju u njoj, gdje sam 1917. provodio teške dane robije i gladi. Pogledao sam i čuvene sale sa po pedeset kaveza u koje su bili smješteni kažnjenici. Drugovima i danas ti kavezni izgledaju čudni, neobični i strašni. I meni to sve danas izgleda strašno, ali u ono doba bila mi je strašna jedino glad, od koje su se muke podnosile, pa i umiralo. Hronična glad je mnogo strašnija od totalne gladi.”¹³¹

Contributions to the History of Penitentiary in Zenica (1886.-1945.)

Salih Jalimam

Abstract:

The intention of this study is to show long history of the Penitentiary in Zenica and related rich documentation, which helps to understand the types of criminal acts, and also the historical circumstances in which everything pertaining them occurred.

Key words

History, Zenica, jail, penitentiary, punishment, management, criminal act, treatment, law, norm, Irish system, re - raising

Summary

In the study: History of Penitentiary in Zenica, given are basic parameters of functioning of this institution in the period of years 1886 – 1945. Enhancement is on historical happening, through which reflected are too all other elements: criminal, penology, politic, ideological and so on. Considering forming, activity and numerous other processes, this study shows that it is difficult to follow historical development of the penitentiary or jail, without explaining past of the city, the region or of Bosnia and Herzegovina. All the same, along with showing basic activity of the penitentiary it was necessary to demonstrate all legal, politic, ideological and other circumstances in which this still actual institution has functioned.

¹³⁰ Arhiv u Zenici (sjećanja zabilježio: M. Lučić)

¹³¹ Vojislav Kecmanović, str. 225.-226.; Boravio: 15. IV 1945.

UGOVORI ISLAMSKOG BANKARSTVA

Adnan Balihodžić

Sažetak

Islamske bankarske institucije - od kako su se pojavile, prvo u Egiptu i Maleziji - bilježe rapidan rast širom svijeta. Islamsko bankarstvo je u ekspanziji širom arapskih i muslimanskih zemalja. U Bosni i Hercegovini je 2000. godine osnovana Bosna Bank International d.d. Sarajevo (skraćeno: BBI), kao prva banka u regionu koja radi u skladu sa principima islamskoga bankarstva.

Najpoznatija karakteristika islamskoga bankarstva jeste zabrana kamate, tj. ono je ute-mljeno na principima islamskoga prava (Šerijata), koji u apsolutnom smislu zabranjuju svaku vrstu poslovanja koje uključuje bilo kakav vid kamate.

Islam ne negira privatno vlasništvo, tržišnu ekonomiju, niti motiv zarade, ali im postavlja određena ograničenja koja su, zbog svoga vjerskog karaktera, tj. jer potiču od samoga Boga, nepromjenjiva. U ovome i jeste temeljna razlika između islamske ekonomije i trenutno preovlađujuće - kapitalističke.

I – Osnovni principi islamskoga bankarstva

1. Ograničenja slobode ugovora:

d) Zabrana kamatonosnih transakcija, tj. apsolutna zabrana plaćanja i naplate kamate – riba’;

Svako unaprijed utvrđeno plaćanje preko ili iznad aktuelnog iznosa osnovice kapitala jeste riba’, i zabranjeno je.

e) Zabrana ekonomskih aktivnosti koje uključuju špekulaciju, neodređenost, hazard, pretjerani rizik, neizvjesnost, ili nesigurnost – garer;

f) Zabrana finansiranja, trgovine, ili rada sa proizvodima i uslugama koje su vjerom zabranjene – haram (kao npr. alkohol, svinjetina, kocka).

2. Princip podjele dobiti i gubitka:

a) Zajmodavac mora dijeliti dobit ili gubitak koji budu rezultat poduhvata za koji je novac pozajmljen;

b) Pravljenje novca od novca nije islamski prihvatljivo. U vezi s ovim, jedna od najvažnijih karakteristika islamskoga finansiranja je da je to finansiranje koje je uvijek pokriveno imovinom (asset-backed financing).

II - Vrste ugovora islamskoga bankarstva

1. Mušareka (partnerstvo, ortakluk)

Mušareka je ugovor o zajedničkom poslovnom poduhvatu, u kome svi učesnici dijele dobit ili gubitak zajedničkog ulaganja (joint venture). Dva ili više partnera ulažu i učestvuju u upravljanju projektom. Ostvareni profit dijele prema dogovorenom omjeru, a eventualni gubitak u skladu s visinom svog udjela.

2. Mudareba (partnerstvo kapitala i rada)

Mudareba je posebna vrsta partnerstva gdje jedan partner ulaže kapital (novac), a drugi rad. Onaj koji ulaže novac zove se rabbu'l-mal (vlasnik kapitala), a onaj koji ulaže svoj rad zove se mudarib. Dogovoraju se o podjeli profita koji bude ostvaren iz poslovnog poduhvata, a ako se dese gubici, gubitak kapitala snosi njegov vlasnik, a poduzetnik ostaje bez naknade za uloženi trud.

Finansiranje putem mušareke i mudarebe nikada ne znači samo davanje novca, nego znači

učešće u biznisu i, u slučaju mušareke, dijeljenje imovine biznisa u omjeru svoga udjela. Finansijer mora dijeliti eventualni gubitak biznisa u procentu s kojim je učestvovao. Gubitak koji snosi svaki partner mora tačno odgovarati njegovom udjelu u ulaganju.

3. Murabeha (nabavna cijena plus profit)

Najčešći oblik finansiranja koji koriste islamske banke je murabeha.

Murabeha je posebna vrsta kupoprodaje u kojoj se prodavač dogovara sa svojim kupcem da mu nabavi određenu robu uz dodavanje određene dobiti na nabavnu cijenu robe. Ova vrsta je danas prilagođena tako što se ustalilo plaćanje uz odgodu, što u osnovi nije bio slučaj.

Osnovni element murabehe je da prodavač otkriva stvarnu cijenu koju je platio za nabavku robe i onda na tu cijenu dodaje određen profit. Ta dobit može biti fiksna suma ili procenat.

4. Idžara (davanje u zakup /najam/, lizing)

Idžara je ugovor kojim vlasnik određene imovine prenosi pravo njenog korištenja na drugu osobu na određeni period, uz dogovorenu cijenu (rentu). Aranžmanom zvanim idžara waqtina' (lizing i prodaja) predmet ugovora po njegovom isteku biva prodat.

Murabeha i idžara nisu, originalno, nastali kao načini finansiranja. Međutim, da bi se odgovorilo na neke savremene potrebe i okolnosti, oni su dorađeni na takav način da mogu biti korišteni kao oblici finansiranja, uz strogo poštivanje određenih uvjeta, u onim sektorima u kojima prethodno navedeni instrumenti iz nekog razloga nisu primjenjivi.

5. Selem i istisna' (kupoprodaje sa specifičnom prirodom):

a) Selem (avans, plaćanje unaprijed)

Radi se o gotovinskom plaćanju za isporuku robe koja je odgođena.

Selem, u osnovi, predstavlja oblik finansiranja za male farmere (poljoprivredne proizvođače) i trgovce, kako bi se izašlo u susret njihovim potrebama.

b) Istisna' (ugovor o proizvodnji)

Istisna' je kupoprodaja u kojoj kupac naručuje od proizvođača da proizvede za njega određenu robu od svoga materijala.

Istisna' može poslužiti u finansiranju određenih transakcija, posebno u sektoru finansiranja stanogradnje.

Ključne riječi:

Šerijat, islam, islamsko bankarstvo i finansije, riba, garer, haram, al-qard al-hassan, Kur'an, Muhammed, a.s., Profit and Loss Sharing – PLS, asset-backed financing, utility, illiquid, real assets and inventories, mušareka, mudareba, murabeha, idžara, selem, istisna', joint venture, partnerstvo, rabbu'l-mal, mudarib, mušareka mutenakisa, bej' muedždžel, lizing, idžara waqtina', idžara muntehija bi't-temlik.

UVOD

U dvadesetom stoljeću, a naročito u nekoliko posljednjih decenija, nakon što su sve muslimanske zemlje stekle nezavisnost, ostavljajući iza sebe kolonijalni period, sve je više primjetno buđenje interesa muslimanskih naroda širom svijeta za obnovom i ponovnim potvrđivanjem vlastitog identiteta kroz čvršće slijedeće svoje vjere.

Ovo promeće u prvi plan Šerijat, islamski pravni sistem i kodeks ponašanja koji uređuje sve vidove ljudskoga djelovanja. Nastoji se oživjeti svoj islamski identitet i cjelokupan život urediti na takav način da bude u skladu sa normama Šerijata. Na ekonomskom planu to je značilo, na prvom mjestu, reformu finansijskih institucija u pravcu njihova usklađivanja sa tim normama.¹

Islamizacija finansijskog sektora u mnogim muslimanskim zemljama bila je prirodna posljedica ovoga buđenja, mada se stepen te islamizacije razlikovao. IR Iran i Pakistan primjeri su zemalja u kojima je cjelokupan finansijski sektor službeno uređen islamskim principima, u skladu s njihovim centralnim bankama.

Malezija, Saudijska Arabija, te neke druge arapske zemlje, razvile su hibridni finansijski sistem, u kojem islamske banke koegzistiraju sa konvencionalnim finansijskim institucijama, a monetarne vlasti tih zemalja reguliraju rad oba tipa finansijskih institucija.

U ostalim muslimanskim zemljama postoji tzv. popularni entuzijazam spram islamskog prava, iako su važeći

pravni sistemi u njima većinom izvedeni iz onih evropskih.²

Tokom kratkog perioda od oko samo četvrt stoljeća novi način finansiranja i investicijskoga menadžmenta zauzeo je značajan dio tržišta – između jedne četvrtine i jedne trećine – u svojoj glavnoj bazi, arapskim zemljama Perzijskoga zaljeva (Golfa).³

Islamske bankarske institucije, u ove tri dekade od kako su se pojavile, bilježe rapidan rast širom svijeta. Prema studiji Međunarodnog monetarnog fonda (IMF), broj islamskih finansijskih institucija skočio je od 75, u 1975. godini, na preko 300 u 2005. godini, u više od 75 zemalja. Njihova ukupna imovina na svjetskom nivou procjenjuje se na \$ 250 milijardi, i raste za oko 15 % godišnje. Islamsko bankarstvo je u ekspanziji širom arapskih i muslimanskih zemalja.

Visoka likvidnost u zemljama izvoznicama nafte, a naročito u šest zemalja koje sačinjavaju članstvo Zajlevskoga vijeća za saradnju (*Gulf Cooperation Council* – S. Arabija, UAE, Katar, Oman, Bahrejn i Kuvajt), privlači mnoštvo bankara i tragalaca za kreditom koji su spremni pridržavati se islamskih restrikcija u korištenju kapitala. U UAE, zemlji koja se smatra centrom islamskog bankarstva, broj islamskih banaka u šest godina povećao se sa jedne na šest banaka.⁴

U Sudanu, *Faisal Islamic Bank* prikupila je kao depozite 10 miliona dolaru na svoj prvi dan rada, a od svog osnivanja u 1977. godini, pa do 1984.,

¹ Muhammad Taqi Usmani, *Uvod u islamske finansije*, Seljebil, Živinice, 2003., str. 9.

² F.Karčić-E.Karić, *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, Pravni centar, Sarajevo, 1998., str. 141.

³ Muhammad Najatullah Siddiqi, *Islamic Banking and Finance*, UCLA a Fall, 2001., Seminar, str. 1.

⁴ Nimrod Raphaeli, *Islamic Banking – A Fast Growing Industry*. Prenoseći iz saudijskog lista Al-Bayan al-Iqtisadiya, od 7. 9. 2006., on navodi i ovo: "Adnan Jusuf, izvršni direktor Al-Baraka, najveće islamske bankarske grupacije, očekuje da se udio islamskih banaka u sljedećoj dekadi popne na 50% svih bankarskih aktivnosti u arapskome svijetu."

depoziti *Kuwait Finance House* udvostručavali su se skoro svake godine.⁵

Rast prakse islamskog bankarstva transformirao je islamsku ekonomsku teoriju od samo jedne podoblasti islamskoga prava u oblast koja aktivno saobraća sa glavnim tokom (*mainstream*) ekonomске teorije danas.⁶

Problem islamskog/beskamatnog bankarstva

Osnovna je karakteristika islamskog bankarstva da je ono utemeljeno na principima islamskoga prava, koji u apsolutnom smislu zabranjuju svaku vrstu poslovanja koje uključuje bilo kakav vid kamate. Pošto se čitav sistem (i sama ideja) bankarskog poslovanja temelji upravo na kamati kao ključnom sredstvu bankarskog profita, ovdje se odmah, jasno, nameće pitanje: Ako je plaćanje i naplaćivanje kamate zabranjeno, kako, onda, islamske banke rade?

Ako bi neko pitao koji je problem islamskog bankarstva, moglo bi se, znači, reći da je glavni problem islamskog bankarstva upravo to što je ono beskamatno.

Ovaj rad je pokušaj da, u najkraćim crtama, ponudi odgovor na gornje pitanje. Idući ka tom cilju, objasnit ćemo osnovne principe na kojima bi se trebalo temeljiti poslovanje islamskih finansijskih institucija ili banaka te, u skladu sa tim, osnovne vrste ugovora koje su im na raspolaganju za to poslovanje. Za svaki ugovor će, na prvom mjestu, biti izložena osnovna pravila koja ga uređuju u izvornom obliku, u kojem su ovi ugovori bili poznati u klasičnim djelima islamskoga prava, a zatim će

slijediti izlaganje o mogućnostima nje-gove primjene kao savremenog načina finansiranja.

Prije toga, navodimo kratak historijat razvoja islamskog bankarstva.

Historijat islamskog bankarstva

Islamsko bankarstvo i finansije, u modernom kontekstu, pojavljuju se prvo u Egiptu, 1963. godine, kada je osnovana prva "ekperimentalna" islamska banka - *Mit Ghāmr Saving Bank*, ali bila je utopija i nije dugo potrajala, zbog političke klime u Egiptu tokom tog perioda. Iste godine osnovan je *Tabung Haji* u Maleziji, koji profitabilno investira novac ušteđen za troškove obavljanja hadža, i dan-danas uspješno posluje. Otprilike u isto vrijeme, biva osnovana *Amanah Bank* na Filipinima, te jedna banka u Karačiju (Pakistan), koja, također, nije preživjela.⁷

Opet u Egiptu, 1972. godine, osnovana je *Nasser Social Bank*, ali ovaj put sa podrškom egipatske vlade, što je omogućilo njen opstanak.

Od tada, tema osnivanja islamskih banaka postala je stalna tačka dnevнog reda konferencija na kojima su učestvovali ministri finansija islamskih zemalja, kao što su: Konferencija ministara finansija islamskih zemalja, održana u Karačiju 1970., Islamski samit, održan u Lahoreu 1974., Prva međunarodna konferencija islamskih ekonomista, u Mekki, 1976., Međunarodna ekonomska konferencija u Londonu, 1977., i druge.

Organizacija islamske konferencije (OIC), 1975. godine, ustanovila je IDB - *Islamic Development Bank* (Islamska razvojna banka) - kao islamsku za-

⁵ Edhem Bakšić, *Islamsko bankarstvo*.

⁶ Issam Tlemsani-Robin Matthews, *Incentive Compatible Contracts: The Islamic View*, str. 2. (A Discussion Paper submitted for the special session on: "Issues in Islamic Economics", at the 76th annual conference of the WEAI, 2001.)

⁷ M.N.Siddiqi, *ibid.*, 8.

jmodavnu ustanovu za unapređivanje ekonomskog razvoja i trgovine između muslimanskih zemalja. Njen glavni ured nalazi se u Džeddi (S. Arabija).

Iste godine formirana je i prva privatna islamska banka - *Dubai Islamic Bank*.⁸

- Na državnom nivou

Pakistan je *islamizirao* bankarstvo između 1979. i 1985. godine, a sve veće banke bile su nacionalizirane još ranije. Vladine finansije su, ipak, ostale na konvencionalnim osnovama, opterećene golemim kamatonosnim stranim i domaćim dugovima. Privatna inicijativa imala je minimalnu ulogu u toj islamizaciji, a cijelokupan proces vođen je određenim tempom od strane birokracije koja se upravljala naređenjima sa vrha. Čak su i preporuke Vrhovnog islamskog vijeća (*Islamic Ideology Council*) prolazile neopaženo.

Iran je donio zakone o beskamtnom bankarstvu 1983. godine, i sve su banke bile nacionalizirane. U skladu sa školom islamskog prava koja se slijedi u Iranu, depozitorima je dozvoljeno da naplate „naknadu“ za svoju štednju, s tim da ona nije određena unaprijed. Finansiranje domaće i vanjske trgovine je na šerijatskim osnovama, a beskamatni državni krediti osigurani su za siromašne građane, za potrebe kao što je rješavanje stambenog pitanja.

Sudan je pokrenuo islamsko bankarstvo 1984. godine, a ono se proteglo na cijelokupan finansijski sektor 1989. godine. Nažalost, jadno stanje ekonomije stoji na putu tržištu da zaigra bilo kakvu značajniju ulogu u procesu. Međutim, skoriji fenomen naftne kao rastućeg izvora državnog dohotka mogao bi promijeniti stvari.

Malezija je dobila svoju prvu službeno sponzoriranu islamsku banku 1983. godine. Sve ostale malezijske banke nude islamske finansijske proizvode. Superviziju nad svima njima obavlja centralna banka (*Bank Negara Malaysia*), koju savjetuje vijeće šerijatskih učenjaka. Vlada izdaje obveznice uskladene sa islamskim zahtjevima (*Malaysian Goverment Investment Certificates*, ili *MGICs*), a zemlja ima aktivno islamsko tržište novca, koje posluje s obveznicama pokrivenim realnom imovinom.

U Indoneziji je, 1994. godine, pod patronatom države, osnovana *Bank Muamalat*. Ima oko 400 filijala širom zemlje, i u svojim finansijskim operacijama slijedi malezijski model. Postoje i druge manje islamske banke, kao što je *Sharia Bank*.

U Turskoj, iako ona ne prakticira islamsko bankarstvo na državnom nivou, osnovano je nekoliko islamskih banaka pod posebnom dozvolom, u kasnim 1980-tim i ranim '90-tim. One i danas funkcioniraju zajedno sa drugim nebanskarskim islamskim finansijskim institucijama.⁹

- Na Zapadu

Islamski bankarski pokret nije bio ograničen na islamske institucije samo u muslimanskim zemljama. U Luksemburgu je 1978. godine osnovana banka pod nazivom *Islamic Banking System* (sada se zove *Islamic Finance House*) i ona se smatra prvom islamskom finansijskom institucijom u Evropi. Ubrzo poslije nje osnovane su i *Islamic Bank International of Denmark*, u Kopenhadenu, te *Islamic Investment Company* u Melbournu (Australija). Neki od naj-

⁸ E. Bakšić, ibid.

⁹ M.N.Siddiqi, ibid., 8-9.

aktivnijih „zapadnih učesnika“ dosad su bili *Citibank*, *Union Bank of Switzerland*, itd., koje imaju svoje odjele (i šaltere) za beskamatno poslovanje.¹⁰

Sa toliko mnogo biznis-potencijala i visoke likvidnosti u zemljama Zajljeva, uz sve veću potražnju za islamskim bankarskim instrumentima od strane rastuće muslimanske populacije u Evropi, razumljivo je da se mnoge zapadne zemlje natječu da osiguraju i ponude odgovarajuće proizvode novoj klijenteli. Evo nekoliko najsvježijih primjera.

- *Lloyds TSD* (U.K.) objavila je u junu 2006. da će ponuditi islamske finansijske usluge u svim svojim filijalama, njih 2000, širom V. Britanije.
- U 2006. godini, *Deutsche Bank* otvorila je „islamski šalter“ („*Islamic Window*“), tj. određenu svoltu novca za svoj *islamski* biznis, sa sjedištem u Londonu, i, kako je prenio *The Financial Times*, „striktno odvojenim i zaštićenim od ostatka banke“.
- U junu 2005., *Dow Jones Indexes*, *New York*, i *RHB Securities*, *Kuala Lumpur* (Malezija), oformili su tim za osnivanje novog *Islamic Malaysia Indexa*, sa kolekcijom od 45 dionica, koja će predstavljati malezijske kompanije u skladu sa različitim kriterijima zasnovanim na Šerijatu.
- U aprilu 2006., *Dow Jones* i *Citigroup Corporate and Investment Bank* otvorili su *Dow Jones Citigroup Sukuk Index*, koji nastoji uskladiti svoje globalno učešće sa islamskim investicijskim smjerokazima.

- U septembru 2006., *Islamic Bank of Britain*, prva islamska banka u V. Britaniji, trebala je otpočeti sa radom u gradu Birminghamu.¹¹

- U Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini je 2000. godine osnovana Bosna Bank International d.d. Sarajevo (skraćeno: BBI), kao prva banka u regionu koja radi u skladu sa principima islamskoga bankarstva, te zakonima i propisima Bosne i Hercegovine i nadležnih institucija, prvenstveno Agencije za bankarstvo FBiH. Osnivači BBI-a spadaju među najjače islamske i svjetske finansijske institucije, a to su: Islamska banka za razvoj iz Džedde (KSA), Abu Dhabi Islamic Bank (UAE) i Dhubai Islamic Bank (UAE).¹²

1. OSNOVNI PRINCIPI ISLAMSKOGA BANKARSTVA

Islamsko bankarstvo se bazira na islamskoj vjeri, i, prema tome, mora se kretati u granicama koje su zacrtane islamskim pravom, Šerijatom, u svim svojim aktivnostima i operacijama.

Islam priznaje privatno vlasništvo, ne negira tržišne snage niti tržišnu ekonomiju. Prihvata i motiv zarade, do razumne granice, ali postavlja određena ograničenja na ekonomske aktivnosti. Zabrana kamate, kockanja, pravljenja zaliha radi enormnog profitiranja u nestašici, trgovina nedozvoljenim robama i uslugama, prodaja onoga što se nema u vlasništvu i posjedu (*short sales*) i spekulativne transakcije, neki su od primjera ovih restrikcija. Sve ove

¹⁰ Edhem Bakšić, *ibid.*

¹¹ N. Raphaely, *ibid.*

¹² <http://www.bbi.ba>; Prezentacija na konferenciji «Islamsko bankarstvo i Hadžddž fond BiH» na IPA u Zenici, 2005.

zabrane imaju kumulativni efekat održavanja ravnoteže, stvaranja distributivne pravde i jednakosti prilika.¹³

1.1. Ograničenja slobode ugovora

Osiguravši čvrste osnove za produkciju i razmjenu dobara, islam, onda, definira okvir unutar kojeg bi se ove aktivnosti trebale odvijati, kako bi pravda i pravednost bili osigurani za sve kojih se to tiče. Ovaj okvir sadržava i naloge i zabrane. Za ovaj dio razmatranja zabrane su mnogo relevantnije.

Tako, islamske finansije respektiraju slijedeća osnovna ograničenja:

- a) Zabrana kamatonosnih transakcija, tj. apsolutna zabrana plaćanja i naplate kamate – *riba*;
- b) Zabrana ekonomskih aktivnosti koje uključuju spekulaciju, neodređenost, hazard, pretjeran rizik, neizvjesnost ili nesigurnost – *garer*;
- c) Zabrana finansiranja, trgovine ili rada sa proizvodima i uslugama koje su vjerom zabranjene – *haram*.

a) Riba - kamata

Najpoznatija karakteristika islamskog bankarstva jeste zabrana kamate. *Riba* je arapski termin koji označava ovaj veoma širok islamski koncept.

Terminološki, *riba* označava dodatak na iznos glavnice zajma, određen vremenom na koje je dat i visinom iznosa zajma.

Tako, jedna od definicija koja se nalazi u djelima klasičnih muslimanskih pravnika kaže da je *riba* “višak za kojeg nema protunaknade, uslovljen pri kupoprodaji”.¹⁴

Također, pod *riba* spada razmjena nejednakih količina istih vrsta (određenih klasificiranih vrijednosti i roba koje su predmet kamate, kao što su: zlato, srebro, pšenica itd.).¹⁵ Tako, zlato ili srebro, ili određena papirna mone te, moraju biti mijenjani u jednakim količinama ili iznosima. Kada se zlato, srebro, ili različite papirne monete, razmjenjuju, mogu biti nejednakih količina, ali razmjena mora biti istovremena (simultana).¹⁶

Kur'an striktno забранјује наплаćivanje kamate na novčanu posudbu ili zajam. Danas postoji opći konsenzus među muslimanskim učenjacima i ekonomistima da se *riba* ne svodi samo na lihvarstvo (kao uzimanje nesrazmjerne visokih procenata u odnosu na glavnicu kapitala), nego obuhvata sve vrste kamate ili interesa u bilo kojem iznosu ili formi.

Muslimanski učenjaci su usvojili da se riječ *riba* odnosi na svaki fiksni ili zajamčeni iznos koji se plaća na gotovinske pozajmice ili na depozite.

Svako unaprijed utvrđeno plaćanje preko ili iznad aktuelnog iznosa osnove kapitala jeste *riba*, i zabranjeno je.

Islam dozvoljava samo jednu vrstu zajma, a to je *al-qard al-hassan* (doslovice: *dobri zajam*), u kojem zajmodavac ne naplaćuje bilo kakav interes ili dodatni iznos iznad novca koji je pozajmio. Tradicionalni muslimanski pravnici konstruirali su ovaj princip tako striktno da, prema jednom od njih, “ova zabrana se odnosi na bilo kakvu prednost ili korist koje bi zajmodavac mogao izvući iz (davanja) zajma, kao što je jahanje zajmoprimaločeve mazge,

¹³ M.T.Usmani, ibid., 15-16.

¹⁴ Grupa profesora Šerijatsko-pravnog fakulteta, *Qadaja fiqhiyya mu'asira*, Al-Azhar, Cairo, 2001., str. 242., prema: As-Sarahsi, *Al-Mabsut*, 12/109.

¹⁵ Dr. Šukrija Ramić, *Kupoprodaja, kamata i načini investiranja*, 2005., str. 4.

¹⁶ M. N. Siddiqi, ibid., 3.

objedovanje za njegovim stolom, ili, čak, korištenje prednosti za (sklanjanje u) hladovinu pod njegovim zidom.”¹⁷

Princip koji se izvodi iz citiranog nagašava da su pridružene (usputne) ili indirektne koristi zabranjene.

Riba, u osnovi, znači nezarađen ili neopravdan profit. Osuđuje se i na temelju pravila da je primanje nečega u zamjenu za ništa nemoralno.¹⁸

Zabranjujući *riba*, islam nastoji izgraditi društvo zasnovano na pravednosti i pravdi (Kur'an, 2/239). Mnogo je pravednije da se i profit i gubitak dijele. Pravednost u ovom kontekstu ima dvije dimenzije: onaj koji je osigurao kapital posjeduje pravo naknade, ali ova naknada treba biti uskladena sa rizikom i trudom koji je uložen, i tako određena prema povratu od pojedinačnog projekta radi kojeg su sredstva osigurana. Tako, ono što je zabranjeno u islamu jeste unaprijed određeni povrat. Podjela profita je legitimna i ta praksa je osigurala temelje islamskom bankarstvu.¹⁹

Ako se ima u vidu da je kamata zabranjena i u judaizmu i u kršćanstvu, onda ne treba djelovati iznenađujuće saznanje da je prva beskamatna banka u dokumentiranoj historiji bila osnovana još prije života poslanika Muhammeda (savs). Prva beskamatna (islamska?) banka, „*Agibi-banka*“, osnovana je otprilike 700. godine p.n.e. u Babilonu, i funkcionirala je isključivo na bazi pravednosti.²⁰

b) *Garer – hazard, spekulacija*

Garer je arapski termin koji označava bilo kakvu vrstu hazarda ili neodređenosti koji bi se mogli ticati robe, njeone cijene, vremena plaćanja, vremena isporuke, količine ili sličnih elemenata ugovora, što ga čini nevažećim.²¹

Trgovina s finansijskim rizikom zabranjena je, jer se smatra jednim vidom kockanja. Svaka transakcija u koju se ulazi mora biti čista od bilo kakve neodređenosti takve vrste. Ugovorne strane trebaju imati potpuno znanje o protuvrijednostima koje su predmet razmjene. Također, strane ne mogu unaprijed odrediti garantirani profit. Ovo se bazira na principu “neutvrđenih dobiti”, koji, po striknom tumačenju, ne dozvoljava, čak, ni da se od klijenta zahtjeva vraćanje pozajmljene glavnice plus iznos koji bi se uzeo u račun radi inflacije. Smisao zabrane je u želji da se slabiji zaštiti od eksploracije.²²

Pojam *garera* proteže se na to da zabrani bilo koju transakciju u kojoj dobit svake strane nije jasno određena u vrijeme kad je sačinjen ugovor. Po standardima Šerijata, mnoge moderne komercijalne transakcije sadrže elemente *ribaa* ili *garera*.²³

Jedan broj transakcija smatra se izuzecima od ovoga principa *garera*: kupoprodaja s plaćanjem unaprijed, ugovor o proizvodnji (*istisna'*) i ugovor o najmu (*idžara*). Međutim, postoje precizni pravni zahtjevi za zaključivanje ovih ugovora na način koji minimalizira rizik u ovome smislu.²⁴ O njima

¹⁷ *Principles of Islamic Banking*, 1995.

¹⁸ F.Karčić-E.Karić, *ibid.*, 143.

¹⁹ Nasser M. Suleiman, *Corporate Governance in Islamic Banks*

²⁰ I. Tlemsani, *ibid.*, 8.; prema: Baron, 1952.

²¹ M.N.Siddiqi, *ibid.*

²² *Principles of Islamic Banking*, 1995.

²³ F.Karčić-E.Karić, *ibid.*

²⁴ *Principles of Islamic Banking*, 1995.

se raspravlja u djelu ovoga rada koji se tiče ovih ugovora.

c) **Haram – zabranjeni proizvodi i usluge**

Šerijat zabranjuje investiranje u poslove koji se smatraju *haram* (vjerom zabranjeni), kao što su poslovi s prodajom alkohola ili svinjetine, ili poslovi koji su povezani s kockanjem ili proizvodnjom neislamskih medija (kao što je pornografija).

Investicije trebaju podupirati jedino one prakse ili proizvodi koji nisu zabranjeni – ili čak pokuđeni – u islamu. Tako, znači, trgovina alkoholom, npr., ne bi bila finansirana od islamske banke; zajam za nekretninu ne bi mogao biti odobren za izgradnju kockarnice; banka ne bi mogla posuditi novac drugim bankama uz interes (kamatu).

Radi se o striktnom kodu *etičkog investiranja*.

Čak štaviše, pošto ispunjenje materijalnih potreba osigurava religijsku slobodu muslimanima, od islamskih banaka se zahtijeva da daju prioritet proizvodnji osnovnih dobara koja zadovoljavaju potrebe većine muslimanske zajednice, dok se produkcija i marketing luksuznih aktivnosti (*israf we teref*) smatraju neprihvatljivim s vjerske tačke gledišta.

Da bi se osiguralo da praksa i aktivnosti islamskih banaka ne dođu u kontradikciju s islamskim etičkim standardima, od islamskih banaka se očekuje da osnuju šerijatski nadzorni odbor (*Sharia Supervisory Board*), kojeg sačinjavaju eksperti islamskog prava, a koji djeluju kao savjetnici bankama.²⁵

1. 2. **Princip podjele dobiti i gubitka**

Da bismo odgovorili na pitanje kako to islamske banke, kao beskamatne institucije, uopće rade, neophodno je, na prvom mjestu, znati razliku između dva izraza: *kamatna stopa* i *stopa povrata*. Dok islam jasno zabranjuje prvo, on ne samo da dozvoljava, nego, čak, ohrabruje ovo drugo - trgovinu. U beskamatnom sistemu koji zagovaraju oni koji slijede islamske principe, ljudi mogu zaraditi povrat na svoj novac jedino podvrgavajući sebe riziku koji je uključen u dijeljenje profita. Pošto je korištenje kamatnih stopa u finansijskim transakcijama spriječeno, od islamskih banaka se očekuje da preduzimaju operacije jedino na bazi aranžmana "podjele dobiti i gubitka" (*Profit and Loss Sharing - PLS*), ili drugih prihvatljivih modusa finansiranja.

Mudareba i *mušareka* su dva načina finansiranja zasnovana na podjeli dobiti, koji se preferiraju u islamskom pravu, a koji će biti objašnjeni malo kasnije.²⁶

Da bi se malo šire obrazložio ovaj princip i ono što se veže za njega, neka govor o njemu bude raščlanjen u dvije slijedeće teze.

a) **Zajmodavac mora dijeliti dobit ili gubitak koji budu rezultat poduhvata za koji je novac pozajmljen**

Umjesto da budu kreditori, islam ohrabruje muslimane da investiraju svoj novac i da budu partneri, kako bi dijelili i profit i rizik biznisa. Kako je to definirano u Šerijatu, islamske finansije su bazirane na uvjerenju da dobavljač kapitala i korisnik kapitala trebaju pojednako dijeliti rizik poslovnih podu-

²⁵ Nasser M. Suleiman, ibid.

²⁶ Nasser M. Suleiman, ibid.

hvata, bila to industrija, poljoprivreda, uslužne djelatnosti, ili obični trgovачki ugovori. Prevedeno u bankarske termine, depozitor, banka i primalac zajma - svi trebaju dijeliti rizik i nagradu finansiranja poslovnog poduhvata.

Ovo nije kao u komercijalnom bankarskom sistemu, zasnovanom na kamati, gdje je sav pritisak na primaocu zajma, kad on mora vratiti svoju pozajmicu, uz ugovoren interes, bez obzira na to da li je njegov poduhvat uspio ili propao.

Zaključak koji se na ovome mjestu nameće jeste da islam ohrabruje one investicije od kakvih bi zajednica mogla imati koristi. On ne ostavlja mjesta za izgovor onima koji ne žele investirati i preuzeti rizik, nego se, radije, zadovoljavaju nagomilavanjem novca ili njegovim deponiranjem u banku, u zamjenu za primanje viška na ova sredstva bez ikakvog rizika (osim da banka bankrotira).

Prema tome, u islamu, ljudi investiraju uz prihvatanje rizika, ili trpe gubitak kroz devalvaciju (zbog inflacije), ukoliko drže svoj novac *neuposlenim*. Islam podržava stanovište većeg rizika-veće dobiti i promovira ga, ne ostavljajući drugi raspoloživ prostor investorima. Cilj je da investicije visokog rizika osiguraju stimulans ekonomiji i ohrabre poduzetnike da maksimaliziraju svoja nastojanja.²⁷

b) *Pravljenje novca od novca nije islamski prihvatljivo*

Novac je samo sredstvo razmjene, način definiranja vrijednosti neke stvari. On sam po sebi nema nikakve vrijednosti, i zbog toga se ne smije dozvoliti da

stvara još više novca putem fiksнog plaćanja kamate (interesa), jednostavnim stavljanjem u banku ili pozajmljivanjem nekom drugom. Ljudski trud, inicijativa i rizik koji su uključeni u proizvodni poduhvat mnogo su važniji nego novac koji se koristi za njegovo finansiranje, ili su barem isto toliko važni.

Muslimanski pravnici na novac gledaju kao na potencijalni kapital, prije nego kapital u smislu da novac postaje kapital jedino kada je investiran u biznis. Prema tome, novac unesen u biznis kao pozajmica smatra se dugom biznisa, a ne kapitalom, i, kao takav, nije osnova za bilo kakav povrat, tj. interes ili kamatu.

Muslimanima se preporučuje da kupuju i trguju, a odvraćaju se od čuvanja novca *neuposlenog*, tako da se, npr., gomilanje novca smatra neprihvatljivim. U islamu novac predstavlja kupovnu moć, koja se smatra jedinim prikladnim načinom upotrebe novca. Ova kupovna moć (novac) ne može biti upotrijebljena da stvara više kupovne moći, tj. novca, bez prelaženja posrednoga koraka u tome, tj. korištenja novca za kupovinu dobara i usluga.²⁸

Finansiranje pokriveno imovinom

U vezi s ovim, M. T. Usmani ističe da je jedna od najvažnijih karakteristika islamskoga finansiranja ta da je to finansiranje koje je uvijek pokriveno imovinom (*asset-backed financing*). On objašnjava: "Konvencionalni/kapitalistički koncept finansiranja temelji se na tome da banke i finansijske institucije rade samo sa novcem i vrednosnim papirima (*monetary papers*). To je razlog što im je u većini zemalja

²⁷ *Principles of Islamic Banking*, 1995.

²⁸ Ibid.

zabranjemo trgovanje robom i stvaranje zaliha (*inventories*). Islam, s druge strane, ne priznaje novac kao predmet trgovine, osim u nekim specijalnim slučajevima. Novac po sebi nema upotrebnu vrijednost (*utility*). On je samo sredstvo razmjene. Svaka novčana jedinica je 100 % jednaka drugoj novčanici iste denominacije pa stoga nema mesta stvaranju dobiti kroz razmjenju ovih novčanica *inter se*. Profit se stvara kada nešto što ima upotrebnu vrijednost po sebi bude prodano za novac ili kada se razmjenjuju različite valute jedna za drugu. Profit zarađen radeći sa novcem (iste valute) ili papirima koji ga predstavljaju je kamata i, dakle, zabranjen. Zato je finansiranje u islamu, za razliku od onog u konvencionalnim finansijskim institucijama, uvijek zasnovano na nelikvidnim dobrima (*illiquid*), što kreira realna dobra i zalihe (*real assets and inventories*).²⁹

Ova karakteristika je osnovna nit koja se provlači kroz sve ugovore koji se koriste u islamskom bankarstvu kao instrumenti finansiranja. Rasprava o njima slijedi.

2. VRSTE UGOVORA

Zabrana kamate i spekulativnog trgovanja u islamu je imala za posljedicu da banke koje žele poslovati uz poštivanje šerijatskih propisa ne mogu svojim klijentima davati novac i zauzvrat očekivati novac uvećan za kamatu.

Takve banke pred sobom, u osnovi, imaju dva izbora:

I - da sa klijentom uđu u investiciju i dijele dobit i gubitak (*mušareka, mudareba*), ili

II - da zgrade, robu, opremu, ili neka druga dobra koja klijent traži kupe i onda ih daju klijentu u zakup (*leasing, idžara*), ili prodaju uz odgođeno plaćanje (*murabeha*).

U oba slučaja banke ne rade samo sa novcem već se bave i ulaganjima i trgovinom. Jedan od rezultata toga je nemogućnost dobijanja nemajenskog kredita od islamskih banaka.

Danas postoji veliki broj finansijskih instrumenata koje su izumile islamske banke i finansijske institucije da bi odgovorile različitim potrebama investitora i poduzetnika.³⁰ Međutim, svi ovi instrumenti izvedeni su iz nekoliko osnovnih formi ugovora koje su dobro dokumentovane u klasičnoj pravnoj literaturi, a čije objašnjenje slijedi.

I - Ulaganje po principu podjele dobiti i gubitka

Ideal islamskog bankarstva je da banke ulažu sredstva sa klijentima i sa njima dijele sudbinu investicije. U islamskom pravu postoje dvije vrste ugovora za ovu svrhu: *mušareka* (partnerstvo) i *mudareba*.

2. 1. Mušareka (partnerstvo, ortakluk)

*Mušareka*³¹ je ugovor o zajedničkom poslovnom poduhvatu u kome svi učesnici dijele dobit ili gubitak zajedničkog ulaganja (*joint venture*).

2.1.1. Osnovna pravila

Da bi takav ugovor bio valjan, on, pored pravne sposobnosti i slobodnog

²⁹ M. T. Usmani, *ibid.*, 17.

³⁰ I. Tlemsani, *ibid.*, 5.

³¹ Riječ na arapskom doslovno znači *učestvovanje, dijeljenje*. M. T. Usmani, *ibid.*, 23.

- pristanka strana u ugovoru, mora ispuniti slijedeće uvjete:³²
1. Udjeli partnera u investiciji i dobiti moraju biti dogovoreni u vrijeme potpisivanja ugovora.
 2. Udio u dobiti mora biti izražen u procentima u odnosu na stvarnu dobit koju investicija ostvari, a ne u odnosu na uloženi novac ili u fiksnom iznosu.
 3. U principu, udio strana u dobiti može odstupati od njihovog udjela u investiciji. Međutim, u slučaju gubitka svaki partner će isti snositi u omjeru svog uloga.
 4. Uloženi kapital treba biti u novcu, ali može i u robi, uz određene uvjete. U slučaju ulaganja nenovčanih sredstava (mašine, roba) u partnerstvo, bit će izvršena procjena njihove tržišne vrijednosti na dan sklapanja ugovora i na osnovu toga određen udio dotičnog partnera u investiciji.
 5. Svaki partner ima pravo upravljanja zajedničkim poslom, ali se mogu dogоворити да će to raditi samo jedan od njih.
 6. Iako je okončanje *mušareke* pravo bilo kojeg partnera u svako doba, nakon što izvijesti druge, savremeni pravnici iz praktičnih razloga dopuštaju da se u ugovoru o *mušareki* stavi klauzula da *mušareka* neće biti okončana dok to ne bude željela većina partnera, ili svi oni. Ako neki od partnera, banka npr., želi napustiti projekat prije isteka ugovora, ona to može učiniti tako što će svoje dionice prodati ostalim partnerima. Na taj način banka

može dobiti nazad iznos koji je investirala zajedno sa dobiti, ako ju je biznis ostvario. Ostali partneri mogu nastaviti projekat ili sami ili prodajući bančin dio nekom drugom partneru. Ako je prodaja čitavog dijela odjednom neizvodiva zbog nedostatka likvidnosti u projektu, on se može podijeliti na manje jedinice (dionice) i svaka dionica može biti prodana kada se za to steknu uvjeti. Kada god neka jedinica bude prodana, udio banke u projektu se smanjuje u tom obimu, a kada sve dionice budu prodane, banka u potpunosti napušta projekat.³³

2. 2. *Mudareba* (partnerstvo kapitala i rada)

Mudareba je posebna vrsta partnerstva gdje jedan partner ulaže kapital (novac), a drugi rad. Onaj koji ulaže novac zove se *rabbu'l-mal* (vlasnik kapitala), a onaj koji ulaže svoj rad zove se *mudarib*.³⁴

I u *mudarebi* se partneri prilikom sklapanja ugovora moraju dogovoriti oko podjele dobiti na isti način kao i u *mušareki*. Pored udjela u dobiti, dogovorenog na prethodni način, *mudarib* ne može tražiti periodičnu plaću, ili naknadu, ili taksu za posao koji obavlja za *mudarebu*.

Uzimajući u obzir negativne posljedice naprasnog prekidanja ugovora, koji je inače dozvoljen u bilo koje vrijeme, savremeni pravnici dopuštaju sklapanje *mudarebe* na određeni minimalni vremenski rok bez prava jednostranog povlačenja.³⁵

³² M. T. Usmani, *ibid.*, 29-35.

³³ M. T. Usmani, *ibid.*, 36,37 i 49.

³⁴ Grupa autora, *Buhus fi fiqh al-hanafiyyah-Mu'amalat*, Al-Azhar, sa., 149-150.; M. T. Usmani, *ibid.*, 175-179.

³⁵ M. T. Usmani, *ibid.*, 41-44.

Razlika između *mušareke* i *mudarebe*

1. Ulaganje u *mušareki* dolazi od svih partnera, dok je u *mudarebi* ulaganje kapitala odgovornost samo jedne strane (tzv. *rabbu'l-mala*).
2. U *mušareki* svi partneri imaju pravo učestvovati u upravljanju biznisom i svi mogu raditi za njega, dok je u *mudarebi* to pravo i obaveza samo *mudariba*.
3. U *mušareki* svi partneri dijele gubitak u omjeru u kome su investirali, dok u *mudarebi* sav eventualni gubitak snosi isključivo *rabbu'l-mala*. Gubitak koji snosi *mudarib* je to što je sav njegov rad i trud propao i ostao bez rezultata. Ovo je pravilo u slučaju da je *mudarib* radio valjano, kako se, normalno, očekuje u toj vrsti biznisa. Ali, ako je bio nemaran ili je varao, onda snosi odgovornost za gubitak prouzrokovani time.
4. Odgovornost partnera u *mušareki* je, u principu, neograničena, osim kada se partneri drugačije ne dogovore. U *mudarebi*, međutim, odgovornost *rabbu'l-mala* je ograničena samo na njegov ulog, osim ako ne dopusti *mudaribu* da se zaduži u njegovo ime.
5. U *mušareki*, od momenta kada partneri izmiješaju svoj kapital na jednom mjestu/računu, sva imovina/kapital *mušareke* postaje suvlasništvo svih njih, u omjeru u kome su izvršili ulaganja. Prema tome, svaki od njih može imati koristi od porasta vrijednosti kapitala *mušareke*, makar dobit ne nastala putem prodaje. Slučaj *mudarebe* je razli-

čit. U njoj je sva roba/dobra koja *mudarib* kupi isključivo vlasništvo *rabbu'l-mala* i *mudarib* može zarađiti svoj udio u dobiti samo ako napravi dobit njihovom prodajom. Dakle, on nema pravo na udio u samom kapitalu, makar se njegova vrijednost povećala.³⁶

Osnovni principi *mušareke* i *mudarebe*

Koncept *mušareke* i *mudarebe* počiva na nekim osnovnim principima koji se moraju ispoštovati, a detalji njihove primjene se mogu razlikovati shodno vremenu i okolnostima. Ti principi su:

1. Finansiranje putem *mušareke* i *mudarebe* nikada ne znači samo davanje novca, nego znači učešće u biznisu i, u slučaju *mušareke*, dijeljenje imovine biznisa u omjeru svoga udjela.
2. Finansijer mora dijeliti eventualni gubitak biznisa u procentu s kojim je učestvovao.
3. Svoj udio u dobiti partneri mogu slobodno, uz uzajamni pristanak, odrediti u drugačijim omjerima od njihova udjela u ulaganju, osim partnera koji sam sebe isključi iz odgovornosti rada za biznis i koji, u tom slučaju, nema pravo na više od procenta svoga učešća u ulaganju.
4. Gubitak koji snosi svaki partner mora tačno odgovarati njegovom udjelu u ulaganju.³⁷

Mušareka i *mudareba* kao načini finansiranja

Ovi instrumenti danas se koriste za finansiranje novih, pokretanje ili proširivanje kapaciteta postojećih predu-

³⁶ Ibid., 39-40.

³⁷ Ibid., 47-48.

zeća, te za finansiranje uvoza, izvoza i obrtnog kapitala.

U slučaju finansiranja preduzeća ili projekata, ako finansijer želi finansirati cijeli projekat, bit će primijenjena *mudareba*, a ako ulaganje dolazi s obje strane, onda *mušareka*. U ovoj drugoj varijanti, u slučaju kada ulaganje dolazi od obiju strana, a upravljanje je isključiva odgovornost samo jedne strane, radi se o kombinaciji *mušareke* i *mudarebe*.³⁸

U tom slučaju, *mudarib* može sebi odrediti određen postotak dobiti na ime svoga uloga kao partnera, te drugi postotak na ime rada i upravljanja u svojstvu *mudariba*. O omjeru će se dogovoriti strane, a jedini je uvjet da pasivni partner ne može dobiti veći postotak dobiti negoli je njegov ulog u investiciji.³⁹

Umanjujuća *mušareka* (*mušareka mutenakisa*)

U ovom aranžmanu, koji je razvijen u nedavnoj prošlosti, finansijer i njegov klijent participiraju u zajedničkom vlasništvu nad imovinom ili opremom koja se daje u zakup klijentu. Udio finansijera se dijeli na nekoliko jedinica i podrazumijeva se da će klijent kupiti finansijerove dionice, jednu po jednu, tokom određenog vremena, povećavajući tako svoj udio, dok ne kupi sve finansijerove dionice i postane jedini vlasnik imovine ili preduzeća. Na ovaj način banke finansiraju kupovinu stanova, opreme ili inventara za uslužna preduzeća, kao i trgovinu i sl. Evo primjera kupovine stana.

Klijent želi kupiti stan koji košta 50.000 KM. On ima svega 10.000 KM.

Za ostatak se obraća islamskoj banci, koja udovoljava njegovom zahtjevu te zajednički kupuju dotični stan, koji, onda, u zakup uzima klijent i plaća rentu finansijeru zbog korištenja njegovog udjela u stanu. Uz rentu, on, istovremeno, svakog mjeseca ili kvartala, otkupljuje po određeni dio finansijerovog vlasništva u stanu, čime se smanjuje finansijerov udio u vlasništvu stana, ali i renta koju mu klijent mora plaćati. Ovaj proces se nastavlja dok klijent u potpunosti ne otkupi stan.

Predloženi aranžman se, dakle, sastoji od slijedećih transakcija:

1. stvaranje zajedničkog vlasništva u imovini (*širketu 'l-milk'*);
2. iznajmljivanje finansijerovog udjela klijentu;
3. obećanje klijenta da će kupiti jedinice finansijerovog udjela;
4. stvarna kupovina jedinica u različitim periodima razmjenom ponude i prihvatanje ponude uz cijenu dogovorenou u vrijeme prodaje ili kod davanja obećanja o kupovini;
5. prilagođavanje najamnine prema preostalom finansijerovom udjelu u imovini.⁴⁰

Neki prigovori na *mušareka* finansiranje

Iako ocijenjeni kao najbolji, ovi instrumenti su u mnogim slučajevima nepraktični. Osnovni prigovori na račun *mušareke* odnose se na to da ona banke izlaže velikom riziku gubitka. To donekle stoji. Međutim, istovremeno treba imati na umu da je taj rizik manji nego u slučaju ulaganja u dionice raznih preduzeća, što je raširena pojava u razvijenim ekonomijama. S druge strane, ri-

³⁸ Ibid, 48.

³⁹ Ibid., 45.

⁴⁰ Ibid., 71-74.

zik gubitka nadomješta se mogućnošću veće zarade. Mnogo veći problem za korištenje *mušareke* je nepoštenje i ne-prikazivanje stvarnih poslovnih rezultata, radi izbjegavanja visokih poreskih nameta na dobit u mnogim muslimanskim zemljama. To je, međutim, problem koji može riješiti država njihovim razumnijim reguliranjem.⁴¹

II – Specifične vrste kupoprodaja i najam

2. 3. *Murabeha* (nabavna cijena plus profit)

Najčešći oblik finansiranja koji koriste islamske banke je tzv. *murabeha*. Po jednoj statistici, njen udio u finansiranju projekata doseže 45 %, dok je udio *mudarebe* 9 %, *mušareke* 15%, *idżare* 10 %, a svih ostalih oblika 21 %. U nekim islamskim bankama udio *murabehe* je čak 90 %.⁴²

Murabeha je, međutim, posebna vrsta kupoprodaje u kojoj se prodavač dogovara sa svojim kupcem da mu nabavi određenu robu uz dodavanje određene dobiti na nabavnu cijenu robe.

Osnovni element *murabehe* je da prodavač otkriva stvarnu cijenu koju je platio za nabavku robe, i onda na tu cijenu dodaje određen profit. Ta dobit može biti fiksna suma, ili procenat.⁴³

Svi troškovi koje prodavač bude imao prilikom nabavke robe, kao što je transport, carinske takse, i slično, bit će uključene u nabavnu cijenu, a marža se može dodati na ukupnu cijenu. Međutim, stalni, tekući troškovi biznisa, kao što su: plaće radnika, zakupnina poslovnog prostora i drugo, ne mogu biti uračunati u cijenu jedne transakcije. Ustva-

ri, ovi troškovi su uračunati u dobit koja se zaračunava na nabavnu cijenu.⁴⁴

Plaćanje može biti gotovinsko ili odloženo, do datuma o kome se strane dogovore. Znači, ona nužno ne podrazumijeva odgođeno plaćanje, kakvo se vjerovanje može susresti kod nedovoljnog upućenih.

Ovoj vrsti prodaje islamske banke i finansijske institucije dodaju neke druge koncepte i koriste je kao način finansiranja. Valjanost takvih transakcija ovisi o cijelovitom poštivanju uvjeta njihove valjanosti.

Da bi se ispravno razumio ovaj aranžman, potrebno se podsjetiti na propise valjane kupoprodaje u islamskom pravu koji važe i za *murabehu*, kao samo jednu od vrsta kupoprodaje. Zatim će biti objašnjen primjer ispravne procedure za korištenje *murabehe* kao privatljivog načina finansiranja.

Neki temeljni propisi o kupoprodaji koji važe i za *murabehu*

1. Predmet prodaje mora postojati u trenutku sklapanja ugovora.
2. Predmet prodaje mora biti u vlasništvu, te u fizičkom ili konstruktivnom posjedu prodavca (finansijske) u vrijeme prodaje, u smislu da rizici za robu moraju biti njegovi, makar nakratko.
3. Prodaja mora biti trenutačna i apsolutna, tj. nevezana za datum ili događaj u budućnosti.
4. Predmet prodaje mora biti imovina od vrijednosti i ne smije biti stvar koja se koristi samo u zabranjene svrhe, kao što su: svinjsko meso, vino, itd.

⁴¹ Ibid, 64-70.

⁴² Grupa autora, *Buhus fi fiqh al-ibadat wa al-mu'amalat – dirasah muqaranah*, Al-Azhar, Cairo, 1998., str. 239.

⁴³ M. T. Usmani, ibid., 81. Vidi, tak.: Grupa autora, ibid., 241-249.

⁴⁴ M. T. Usmani, ibid., 88.

5. Predmet prodaje mora biti posebno poznat i identificiran kupcu (pokazivanjem ili detaljnom specifikacijom).
6. Isporuka prodane robe kupcu mora biti izvjesna i ne smije ovisiti o slučaju ili nekom uvjetu u budućnosti. Tako, naprimjer, ne možete prodavati auto koji vam je ukraden, nadajući se da će biti pronađen.
7. Izvjesnost cijene je nužni uvjet za valjanost prodaje. Ako je cijena neizvjesna, prodaja nije valjana.
8. Prodaja mora biti bezuvjetna. Izuzetak su uvjeti priznati u trgovачkoj praksi kao dio transakcije.
9. Prodaja uz odgođeno plaćanje (*bej' muedždžel*) valjana je ako je datum plaćanja precizno određen.
10. Odgođena cijena može biti veća nego cijena za gotovinsko plaćanje, ali ona mora biti određena u momentu prodaje.
11. Kada cijena jednom bude dogovorenata, ona ne može biti umanjena u slučaju ranije otplate (mada se prodavac može dobrovoljno odreći dijela duga), niti povećana u slučaju kašnjenja.
12. Kako bi se izvršio pritisak na kupca da blagovremeno uplaćuje rate, od njega se može tražiti da obeća kako će u slučaju kašnjenja donirati određeni iznos u dobrotvorne svrhe. U tom slučaju prodavač može primiti takav iznos od kupca, ne da bi ga uvrstio u svoj prihod već da bi ga upotrijebio u dobrotvorne svrhe u ime kupca.
13. U cilju osiguranja naplate, prodavač može od kupca tražiti da ponudi osiguranje u vidu hipoteke ili založnog prava na bilo koju njegovu imovinu.
14. Od kupca se, također, može tražiti da potpiše zadužnicu/promesu ili mjenicu, s tim da zadužnica ili mjenica ne mogu biti prodani trećoj strani po cijeni različitoj od one nominalne.⁴⁵

- **Murabeha kao način finansiranja:**

Murabeha, znači, originalno nije način finansiranja, nego je samo jedna od vrsta kupoprodaje. Međutim, odgovarajući na potrebe modernog ekonomskog okruženja, savremeni šerijatski stručnjaci dozvolili su upotrebu *murabeha* s odgođenim plaćanjem kao načina finansiranja, pod određenim uvjetima. Prema tome, ona je samo još jedan instrument, ili prijelazno rješenje, da se izbjegne kamata u trenutnim okolnostima poslovanja. Stoga je ključan značaj ispunjenja svih uvjeta za valjanost jedne savremene *murabeha* transakcije.

Osnovne napomene:

- a) *Murabeha* je kupoprodaja (uz odgodu plaćanja), a nikako nije zajam uz kamatu, pa mora ispunjavati sve uvjete valjane kupoprodaje.
- b) Zato, može biti korištena kao način finansiranja samo tamo gdje klijent treba sredstva za stvarnu kupovinu neke robe, nikako za neke druge svrhe, kao npr., isplatu plata uposlenim.
- c) Finansijer mora postati vlasnik robe prije nego je proda svome klijentu, i roba mora, barem za trenutak, doći u fizički ili konstruktivni posjed finansijera.
- d) Najbolji modus bi bio da sam finansijer kupi robu i drži je u svom posjedu, ili da je kupi preko treće strane, koju je imenovao za svo-

⁴⁵ M. T. Usmani, *ibid.*, 83-88.

- ga agenta, prije nego istu proda klijentu. U izuzetnim slučajevima, dozvoljeno je da finansijer za svoga agenta imenuje samoga klijenta, koji će robu kupiti najprije u ime svoga finansijera i preuzeti je u posjed u isto ime. Nakon toga on kupuje robu od finansijera uz odgođeno plaćanje, a dotle finansijer, kao vlasnik, snosi rizik za robu.
- e) Prodavac/finansijer može obećati da će robu prodati, čak i kada ona nije u njegovom posjedu.⁴⁶

U svjetlu gore kazanog, **islamske banke mogu prihvati sljedeću proceduru:**

- a) Klijent i banka potpisuju okvirni ugovor (predugovor), u kome klijent specifcira traženu robu i obećava da će je kupiti, a banka da će je postepeno prodavati, uz dogovoren procenat dobiti na nabavnu cijenu.
- b) Banka imenuje klijenta za svog agenta za kupovinu robe u njeno ime, i obje strane potpisuju ugovor o zastupanju.
- c) Klijent kupuje robu u ime banke i uzima je u posjed u svojstvu agenata. U tom svojstvu on je samo povjerenik, dok je roba u vlasništvu banke koja snosi rizik za robu.
- d) Klijent informira banku da je kupio robu u njeno ime i, istovremeno, daje ponudu za kupovinu te robe.
- e) Banka prihvata ponudu i prodaja se zaključuje tako da i vlasništvo i rizik za robu prelaze na klijenta.

Ako banka kupuje robu direktno od dobavljača (što je bolje), ona ne treba ugovor o zastupništvu. U tom slučaju, druga faza procedure se izostavlja, dok

će u trećoj fazi sama institucija kupiti robu od dobavljača, a četvrta faza će se svesti na ponudu klijenta za kupovinu robe.

Najvažniji element transakcije je da roba mora ostati u riziku institucije tokom perioda između 3. i 5. faze. To je jedino što pravi razliku između murabehe i transakcije utemeljene na kamati.

Jedan od nužnih uvjeta za valjanost *murabehe* je da roba bude kupljena od treće strane. Kupovina robe od samog klijenta po ugovoru o povratnoj kupovini (*buy back*), u kojem banka kupuje robu od klijenta za gotovinu i onda mu tu istu proda po većoj cijeni na otplatu, smatra se da uključuje kamatu, i samim tim nije dozvoljena u Šerijatu.⁴⁷

Gore spomenuta procedura *murabeha* finansiranja je kompleksna transakcija, gdje uključene strane nastupaju sa različitim svojstvima u različitim fazama:

- a) U prvoj fazi, institucija i klijent obećavaju da će prodati i kupiti neku robu u budućnosti. To nije stvarna prodaja. To je samo obećanje o prodaji u budućnosti na bazi *murabehe*. Dakle, u toj fazi odnos između institucije i klijenta je odnos onoga koji daje i onoga kome se daje obećanje.
- b) U drugoj fazi, strane imaju odnos zastupanog i zastupnika.
- c) U trećoj fazi, institucija i dobavljač imaju odnos kao između kupca i prodavča.
- d) U 4. i 5. fazi, odnos kupac-prodavac biva uspostavljen između institucije i klijenta, a budući da je kupoprodajni ugovor sklopljen uz odgođeno plaćanje, istovremeno

⁴⁶ Ibid., 90-92.

⁴⁷ Ibid., 92-93.

se između njih uspostavlja odnos dužnika i zajmodavca.

Svi ovi kapaciteti moraju se imati na umu i svi oni moraju biti provedeni u praksi, sa svim njihovim konsekvencama, svaki u svojoj fazi, i oni nikada ne smiju biti pomiješani ili zamijenjeni jedan sa drugim.⁴⁸

2. 4. *Idžara (davanje u zakup /najam/, lizing)*

Idžara je ugovor kojim vlasnik određene imovine prenosi pravo njenog korištenja na drugu osobu na određen period, uz dogovorenu cijenu (rentu).

Pravila *idžare/lizinga* analogna su pravilima kupoprodaje, jer, u oba slučaja, predmet transakcije prenosi se s jedne na drugu osobu uz određenu naknadu. Jedina je razlika ta da se kod kupoprodaje cijelokupan korpus datog predmeta prenosi na kupca, dok se kod *idžare/najma* prenosi samo pravo na korištenje istog, na najmoprimeca, dok korpus predmeta ostaje u vlasništvu prenositelja (zajmodavca).⁴⁹

Osnovna pravila:

1. Sve što ne može biti korišteno bez konzumiranja ne može biti predmet *idžare* (npr. novac, hrana, gorivo, municija itd.). *Idžara je*, međutim, vrlo praktična za finansiranje stanokupnje, nabavku opreme, mašina i sl.
2. Pošto imovina ostaje u vlasništvu zajmodavca, sve obaveze proistekle iz vlasništva (npr. carina, porez) snosi zajmodavac, dok obaveze proistekle iz upotrebe imovine snosi najmoprimec (npr. režije).
3. Najmoprimec može koristiti unajmljenu imovinu u sve normalne, uobičajene svrhe, inače mu je potrebna jasna dozvola zajmodavca.
4. Zakupljena imovina je vlasništvo zajmodavca, pa on snosi rizik uništenja ili oštećenja koji nisu rezultat zakupčevog nemara ili zloupotrebe. Zakupac je dužan zajmodavcu nadoknaditi samo one štete koje su nastale njegovim nehatom ili zloupotrebotom.
5. Period najma te predmet najma moraju biti jasno određeni i u potpunosti identificirani.
6. Visina najamnine mora biti određena za cijeli period zakupa. Ona može biti različita za različite periode zakupnog perioda, ili čak vezana (uz određene uvjete) za neko dobro poznato i precizno definirano mjerilo (kao što je stopa inflacije u slučaju dugoročnog najma, kod nekih savremenih učenjaka), ali ne može biti ostavljena nedorečenom ili data na volju zajmodavcu. Određivanje rente na osnovu ukupnih troškova zajmodavca nastalih tokom nabavke sredstva, kao što je uobičajeno u finansijskom lizingu, nije zabranjeno, uz uvjet slaganja obiju strana, te zadovoljenja svih ostalih šerijatskih propisa.
7. Period najma počinje od dana kada je unajmljeno sredstvo isporučeno zakupcu.
8. Ako imovina data u zakup bude uništena tako da je neupotrebljiva, ugovor o zakupu prestaje na dan kada se to desilo. Ako se tako što desilo nemarom zakupca, on je dužan vlasniku kompenzirati amortiziranu cijenu imovine.⁵⁰

⁴⁸ Ibid., 93-94.

⁴⁹ Ibid., 138.

⁵⁰ Ibid., 139-142.

Idžara/najam kao način finansiranja

Idžara, kao i *murabeha*, nije originalno oblik finansiranja. Međutim, finansijske institucije prihvatile su lizing kao oblik finansiranja koji zamjenjuje dugoročne kamatonosne kredite, općepoznat kao *finansijski lizing*.

Idžara, ili lizing, kakvu prakticiraju islamske banke, liči finansijskom lizingu konvencionalnih banaka, s određenim bitnim razlikama:

1. Ugovor o zakupu, za razliku od kupoprodajnog, može biti zaključen za neki budući datum, ali pod uvjetom da će renta biti plativa tek nakon što je izvršena primopredaja iznajmljenog sredstva. Praksa nekih konvencionalnih banaka je da se početak najma (te obaveza plaćanja rente) računa od dana kada je banka izvršila plaćanje za kupovinu sredstva (često preko samog najmoprimeca kao njenog zastupnika), bez obzira što najmoprimec još nije ušao u njegov posjed, što bi značilo naplaćivanje rente samo za dati novac, a to je, onda, kamatna, koja je zabranjena.
2. Najmodavac/banka, kao vlasnik sredstva, snosi sve troškove koje prizilaze iz vlasništva, npr. troškove nastale u procesu kupovine i uvoza (transport, carinske dažbine i sl.), koje, naravno, može uključiti u cijenu sredstva, te visinu rente. Ovaj se princip ne poštuje u slučaju konvencionalnog finansijskog lizinga.
3. Za bilo kakav gubitak sredstva koji je uzrokovani faktorima koji su izvan kontrole najmoprimeca, on ne može biti odgovoran po Šerijatu, što ugovori konvencionalnog finansijskog lizinga ne poštuju.
4. Najmodavac/banka ne može zaračunavati zatezne kamate kao penale zbog kašnjenja u otplati rente, ali se, kao rješenje, u ugovoru može zahtijevati od zakupca da se obaveže da će u takvim slučajevima uplaćivati određeni iznos u dobrotvorni fond kod banke (koji ni u kom slučaju ne ide u prihode banke).
5. Najmodavac ne može tražiti jednostrani prekid ugovora, osim kada zakupac prekrši neki od uvjeta iz ugovora, za razliku od nekih konvencionalnih ugovora koji daju neograničenu moć najmodavcu da jednostrano raskine ugovor kad god to poželi. Čak staviše, u slučaju i takvog raskida neki sadrže odredbu da sve pripadajuće rente ze preostali period ostaju obaveza najmoprimeca, što je u očiglednoj suprotnosti sa Šerijatom, kao i principima pravde i pravednosti. Sa danom prekida ugovora iznajmljeno sredstvo treba biti vraćeno najmodavcu, a sve obaveze zakupca prema najmodavcu prestaju, osim onih koje datiraju od ranije.
6. Troškove osiguranja imovine mora snositi vlasnik, a ne zakupac.
7. Ugovor o zakupu ne smije podrazumijevati ili sadržavati klauzulu o prijenosu vlasništva na zakupca po isteku zakupnog perioda (uz naknadu ili bez nje), što je, inače, običaj, ili se podrazumijeva u ugovorima savremenog finansijskog lizinga. Jer, to bi bilo nedopušteno spajanje dviju transakcija u jednu, odnosno postavljanje jedne (prijenos vlasništva) kao preuvjeta za drugu (najam). Najmodavac/banka se, međutim, (prema mišljenju većine savremenih učenjaka) može *odvojenim obećanjem* jednostrano

obavezati da će to učiniti. Takvo njegovo obećanje *obavezuje samo njega* (i štiti interes zakupca koji, obično, u zakupnom periodu isplati većinu vrijednosti zakupljene imovine), ali ne obavezuje i zakupca na kupovinu. Ovakav je aranžman poznat u islamskom pravu kao *idžara muntehija bi't-temlik*, ili *idžara wa'qtina*.

8. Ako zakupljenu imovinu različiti korisnici mogu različito koristiti, zakupac je može dati u podzakup samo ako za to ima dozvolu svog najmodavca.⁵¹

2. 5. *Selem i istisna'* (kupoprodaje sa specifičnom prirodom)

Jedan od osnovnih uvjeta za pravovaljanost kupoprodaje u Šerijatu jeste da predmet kupoprodaje mora biti u fizičkom ili konstruktivnom posjedu prodavca, što još podrazumijeva da mora postojati u trenutku kupoprodaje i da prodavač treba postati njegov vlasnik prije same kupoprodaje. Postoje samo dva izuzetka od ovoga osnovnog principa. Jedan je, upravo, *selem*, a drugi *istisna'*.

a) *Selem* (avans, plaćanje unaprijed)

Selem je kupoprodaja u kojoj prodavac preuzima obavezu da isporuči određenu robu kupcu na neki budući datum u zamjenu za unaprijed potpuno plaćenu naknadu, tj. cijenu. Znači, radi se o gotovinskom plaćanju za isporuku robe koja je odgođena.

Selem je koristan za prodavca (posebno pogodan za male zemljopradnike), jer on tako unaprijed dolazi do novča-

nih sredstava koja su mu potrebna za izvođenje proizvodnje ili trgovine (ili samoga održanja sebe i svoje porodice), a koristan je, također, i za kupca, jer u ovom slučaju cijena biva obično niža od one koja se formira pri običnoj kupoprodaji.⁵²

Pošto *selem* predstavlja izuzetak od generalnog pravila (koje zabranjuje prodaju unaprijed), za njegovu valjanost treba ispuniti striktne uvjete.

Uvjeti *selema*

1. Kupac, u momentu izvršenja kupoprodaje, prodavcu mora platiti cijenu u potpunosti. Jer, u slučaju nepotpune isplate to bi se svelo na prodaju duga za dug, što je zbrajanjeno.
2. Predmet *selema* mogu biti samo one robe čiji se kvalitet i količina mogu jasno precizirati i specifizirati, jer je neophodno da kvalitet robe bude u potpunosti, do u detalje, specificiran, kako ne bi bilo prostora za sporenja.
3. Predmet *selema* ne može biti određena roba ili proizvod sa određenog polja ili farme, jer to, onda, ostavlja prostora za nemogućnost njene isporuke, ako bi dотле bila uništена, a ovakav bi dogovor značio neizvjesnost isporuke.
Također, to ne može biti roba, u slučaju kada se mijenja za drugu robu, čija isporuka mora biti trenutačna, istovremena (npr. zlato za srebro, pšenica za ječam), da bi se izbjegao zabranjeni *riba/kamata*.
4. Količina robe mora biti precizno dogovorena, kao i precizan datum i mjesto isporuke.⁵³

⁵¹ Ibid., 142-157.

⁵² Ibid., 162-163. Vidi, tak.: Grupa autora, *Buhus fi fiqh al-hanafiyah-Mu'amalat*, Al-Azhar, sa., 107-111.

⁵³ Ibid., 163-164.; Grupa autora, ibid., 112-135.

Selem kao oblik finansiranja:

Selem, u osnovi, predstavlja oblik finansiranja za male farmere (poljoprivredne proizvođače) i trgovce, kako bi se izšlo u susret njihovim potrebama. Tako, ovaj oblik finansiranja mogu koristiti moderne banke i finansijske institucije, posebno u poljoprivrednom sektoru. Kao što je već spomenuto, cijena je u *selem* ugovoru obično niža (mada nije uvjet) od cijene za proizvode čija je isporuka trenutačna, pa bi tako ova razlika mogla predstavljati validnu dobit za banku ili finansijsku instituciju.

Dozvoljeno je i da se dogovore sredstva osiguranja za pravovremenu isporuku robe, koja mogu biti u obliku garancije (žiranta), ili hipoteke.

Jedini uvjet *selema* koji može predstavljati problem za poslovanje modernih banaka, kako to ističe Muhammed T. Usmani, jeste činjenica da ono što će im biti isporučeno nije novac, sa kojim one inače rade, nego odgovarajuća roba. Ovdje se treba prisjetiti ključne postavke islamskog oblika finansiranja, kako on dalje tvrdi, a to je da je koncept finansijske institucije koja posluje isključivo sa novcem stran Šerijatu. Jer, dobit koja proističe samo iz pozajmica nije dozvoljena po Šerijatu. Zato, uspostava islamske ekonomije zahtjevala bi korjenite promjene u pristupu i izgledu finansijskih institucija koje bi trebale imati posebne jedinice koje bi se bavile robnim poslovanjem.⁵⁴

Paralelni selem

Međutim, postoji i aranžman kojeg koriste savremene islamske banke i finansijske institucije, a to je paralel-

ni *selem*, koji znači to da nakon kupovine robe putem *selem* transakcije banka može prodati istu robu trećoj strani, putem paralelnog ugovora o *selemu* sa istim datumom isporuke. Pošto je, ovako, period isporuke u drugoj transakciji kraći, cijena bi mogla biti veća, pa bi razlika između dvije cijene mogla predstavljati dobit za banku.

Da bi ovakav aranžman bio valjan, trebaju se imati na umu ova pravila:

1. Banka, ovako, ulazi u dva različita ugovora, koji moraju biti potpuno neovisni jedan od drugoga. U jednom ona je kupac, dok je u drugom prodavac date robe, i izvršenje jednog ne smije biti ovisno od izvršenja drugog ugovora.
2. Paralelni *selem* je dozvoljen samo sa trećom stranom, tj. prodavac u prvom ugovoru ne može postati kupac u paralelnom ugovoru o *selemu*, jer bi to bio ugovor o povratnoj kupovini (*buy back*), koji nije dozvoljen.⁵⁵

b) *Istisna'* (ugovor o proizvodnji)

Istisna' je kupoprodaja u kojoj kupac naručuje od proizvođača da proizvede za njega određenu robu od svoga materijala.

Cijena mora biti dogovorenata uz obostrani pristanak, a neophodna specifikacija robe mora biti u potpunosti definirana.

Nakon što proizvođač otpočne radeve, ugovor ne može biti prekinut jednostrano, dok prije toga može, uz obavezu da se obavijesti druga strana.⁵⁶

⁵⁴ M. T. Usmani, *ibid.*, 168.

⁵⁵ *Ibid.*, 168-171.

⁵⁶ Grupa autora, *Buhus fi fiqh al-hanafiyah-Mu'amalat*, Al-Azhar, sa., 149-150.; M. T. Usmani, *ibid.*, 171.

Razlika između *istisna'* i *selema*

Iako je i *istisna'*, kao oblik kupoprodaje nepostojećeg, onoga čega još nema, a što je zabranjeno, izuzetak od tog generalnog pravila, ipak se razlikuje u nekoliko stvari od *selema*:

1. Predmet *istisna'* je uvijek određena stvar koja zahtijeva proizvodnju, dok se u *selemu*, ustvari, radi o dugu u odgovornosti prodavca da isporuči opisanu robu, trebala se ona proizvesti ili ne.
2. U *selemu* je neophodno da cijena u potpunosti bude isplaćena unaprijed, dok to nije uvjet u *istisna'*.
3. Ugovor o *selemu* ne može biti jednostrano raskinut, dok u *istisna'* može prije nego proizvođač otpočne radove.
4. Vrijeme isporuke je od suštinske važnosti u *selemu*, dok to u *istisna'* ne mora biti precizno određeno.⁵⁷

Istisna' kao oblik finansiranja

M. T. Usmani to objašnjava ovako: „*Istisna'* može poslužiti u finansiranju određenih transakcija, posebno u sektoru finansiranja stanogradnje. Ako klijent ima svoju zemlju i želi finansiranje izgradnje kuće, finansijer može preuzeti obavezu da izgradi kuću na toj zemlji putem *istisna'*. Također, ako klijent ne posjeduje zemlju i želi da i nju kupi, finansijer se može obavezati da mu izgradi kuću na određenoj zemljišnoj parceli..., vrijeme otplate može biti definirano na bilo koji način prihvatljiv za obje strane. Plaćanje može također biti u ratama.

S druge strane, nije neophodno da finansijer sam izgradi kuću. On može sklopiti paralelni *istisna'* ugovor sa trećom stranom, ili može unajmiti usluge izvođača radova (izuzev samog klijenta)...

Isto tako, *istisna'* ugovor se može primijeniti i pri gradnji mosta ili autoputa. Savremeni BOT ugovori (*Build, Operate and Transfer*, tj. izgradi, koristi i prenesi) mogu biti formulirani na osnovu *istisna'* transakcije. Ako vlasta želi da izgradi autoput, može ući u *istisna'* ugovor sa investitorom. Cijena *istisna'* transakcije, u ovom slučaju, može biti pravo investitora da upravlja autoputom i ubire putarinu za utvrđeni vremenski period.”⁵⁸

ZAKLJUČAK

Islamsko bankarstvo se ne može posmatrati izdvojeno iz šireg koncepta islamske ekonomije. Vidjeli smo da islam ne negira privatno vlasništvo, tržišnu ekonomiju, niti motiv zarade, ali im postavlja određena ograničenja koja su, zbog svoga vjerskog karaktera, tj. jer potječe od samoga Boga, nepromjenjiva. U ovome i jeste temeljna razlika između islamske ekonomije i, trenutno preovlađujuće, kapitalističke.

U kapitalističkoj ekonomiji privatno vlasništvo i motiv zarade imaju neograničenu moć donošenja ekonomskih odluka i u tome ih ne ograničavaju nikakve božanske odredbe. Ako postoje kakve restrikcije, one su predmet stalnih promjena kroz ljudsko (demokratsko) zakonodavstvo. Ovakav odnos doprinosi stvaranju raznih oblika neravnoteže u društvu. Kamata,

⁵⁷ Grupa autora, ibid, 156.; M. T. Usmani, ibid., 171-172.

⁵⁸ M. T. Usmani, ibid., 174-175.

kocka i spekulativne transakcije vode ka koncentriranju bogatstva u rukama samo malog broja ljudi. Ne preza se od eksploatairanja nezdravih, nemoralnih i štetnih proizvoda i usluga, samo ako donose dobit. S druge strane, neobuzdana trka za profitom omogućava stvaranje monopolija koji paralizira tržišne snage, zaustavljući tako prirodni proces ponude i potražnje, za koji kapitalistička ekonomija tvrdi da je njen temelj, a koji ne može pravilno djelovati osim u atmosferi slobodnoga nadmetanja, bez monopolija.

Sva ograničenja koja islam postavlja imaju svoj efekat u održavanju ravnoteže u društvu, omogućavanju pravedne raspodjele bogatstva i jednakih prilika za sve.

Također, prema kapitalističkoj teoriji, kapital i poduzetnik se smatraju za dva odvojena faktora proizvodnje. Prvi dobiva kamatu kao fiksni prihod zauzvrat obezbjeđivanju kapitala, a drugi ima pravo na profit samo kada postoji višak nakon plaćanja fiksnog povrata.

U islamu se, s druge strane, kapital i poduzetnik ne priznaju kao dva odvojena faktora. Svako ko učestvuje sa svojim kapitalom, u formi novca, u nekom poduhvatu, preuzima na se rizik gubitka te na osnovu toga ima pravo na proporcionalni udio u dobiti koja je zadata i ostvarena. Tako kapital ima stvarni poduzetnički karakter kada je rizik posla u pitanju, te umjesto fiksnog prihoda u formi kamate donosi dobit. Što je veća dobit iz posla, to je veći prihod od kapitala. Na ovaj način dobit od poslovnih poduhvata biva pravedno raspodijeljena na sve one koji su u njima učestvovali, i u ma kolikom omjeru.

Za razliku od preovlađujućeg kapitalističkog koncepta finansiranja, čiji se rad odvija samo sa novcem i vred-

nosnim papirima, istakli smo da je islamsko finansiranje, što je jedna od njegovih najvažnijih karakteristika, način finansiranja koji je uvijek pokriven stvarnom imovinom, tj. nelikvidnim dobrima, što, opet, kreira realna dobra i zalihe.

Nakon datog pregleda ugovora koji se koriste u islamskom bankarstvu, može se još jednom istaći i zaključiti da su jedini pravi i idealni instrumenti namijenjeni za finansiranje u Šerijatu ona prva dva: *mušareka* i *mudareba*. Kada finansijer ulaze svoj novac na temelju ova dva instrumenta, taj novac mora biti pretvoren u stvarna dobra koja imaju upotrebnu vrijednost po sebi, a dobit se ostvaruje prodajom ovih stvarnih, realnih dobara.

Finansiranje putem *selema* i *istisna'a*, također, kreira stvarna dobra. U slučaju *selema*, finasijer dobija realna dobra i može ostvariti dobit prodajući ih na tržištu. U slučaju *istisna'a*, finansiranje prati proizvodnja određenih realnih dobara, za što finansijer dobiva profit.

Murabeha i *idžara* (finasijski lizing), kao što smo vidjeli, nisu originalno nastali kao načini finasiranja. Međutim, da bi se odgovorilo na neke savremene potrebe i okolnosti, oni su dorađeni na takav način da mogu biti korišteni kao oblici finansiranja, uz strogo poštivanje određenih uvjeta, u onim sektorima u kojima prethodno navedeni instrumenti iz nekog razloga nisu primjenjivi. Otuda i kritika da je njihov krajnji efekat često isti kao i onaj kamatonosnog finansiranja, pa se, da bi se ta kritika odbacila, od strane šerijatskih eksperata insistira na njihovom korištenju samo u slučajevima kada to potreba iziskuje i uz puno poštivanje svih uvjeta koji se odnose na takve aranžmane. Vidjeli smo da to, onda, znači nešto

komplicirajuju pravnu proceduru, koja podrazumijeva paralelne ugovore, dva ili više odvojenih ugovora, više ugovornih strana, itd.

Ovdje treba imati na umu da islamske banke i finansijske institucije, koje su još u povoju i na početku svoga razvoja, rade u, za njih, nepovoljnom ekonomskom i finansijskom okruženju, takvom koje generalno nije utemeljeno na islamskim principima. Zato su one prisiljene da rade pod velikim brojem ograničenja i pritisaka, obično

nemajući podrške od vlada, zakonskog i poreskog sistema, te centralnih banaka svojih zemalja, pa, nerijetko, bivaju dovedene u situaciju kada se ne mogu pridržavati svih idealnih propisa Šerijata. U takvim uvjetima njima i jeste dozvoljeno da se koriste šerijatski opravdanim olakšicama koje važe samo u slučajevima potrebe ili nužde, za razliku od uvjeta jednog cjelovitog islamskog poretkta, u kojem bi idealni propisi Šerijata bili u potpunosti primjenjivi i sasvim dovoljni.

The Contracts of Islamic Banking

Summary

Islamic banking institutions worldwide have grown at a remarkable pace since the inception of the first such institutions in Egypt and Malaysia more than three decades ago.

Islamic banking is expanding beyond Arab and Muslim countries.

In 2000, in Bosnia and Herzegovina, was established Bosna Bank International d.d. Sarajevo (BBI) as the first bank in the region to operate on the principles of Islamic banking.

The best known feature of Islamic banking is the prohibition of interest, i.e. Islamic banking is based on the principles of Islamic law (Shariah) which strictly prohibit any kind of transactions that involves charging of interest on money lent.

Islam does not reject private ownership, free-trade economy or profit motivation, but lays down certain limitations for them which, because of their Divine nature, are fixed and unchangeable.

And this is the fundamental difference between the Islamic economy and the capitalistic economy as dominant one in our time.

I – The Principles of Islamic Banking:

1. The Limits of Freedom in contracts:

- a) *The absolute prohibition of interest-based (Riba) transactions. Any predetermined payment over and above the actual amount of principal is riba, so it is prohibited;*
- b) *The prohibition of economic activities involving elements of speculation, uncertainty, hazard or exaggerated risk (Gharar);*
- c) *The prohibition of investing, trading or dealing with products and services that are forbidden in Islamic religion (Haram), such as alcohol, pork or gambling.*

2. Profit and Loss Sharing (PLS) Rule:

- a) *The lender must share in the profits or losses arising out of the enterprise for which the money was lent;*
- b) *Making money from money is not Islamically acceptable. In connection with this, one of the main characteristics of Islamic financing is that is, in all cases, asset-backed financing.*

II – The Contracts of Islamic Banking:

1. *Musharakah (Partnership, Joint Venture)*

Musharakah is a contract on investing in joint business project in which profits or losses are shared by all partners (joint venture). In the musharakah two or more parties supply and participate in management. They share the resulting profits according to agreed proportions, but losses are born in proportion to respective capitals.

2. *Mudharabah (Partnership between Capital and Work, Profit-Sharing)*

*Mudharabah is a special type of partnership wherein one party (which is called *rabbu'l mal* - financier) supplies money capital, and another (which is called *mudharib* - entrepreneur) his work.*

A supplier of money contracts with a working partner on the basis of sharing the resulting profits. If there are losses, these are considered loss of capital and are born by the owner of capital, while the working partner goes unrewarded for his efforts.

3. *Murabahah (Cost plus Profit, Mark Up)*

Murabahah is a special sale agreement under which the seller purchases goods desired by a buyer and sells them to the buyer at an agreed marked-up price, with payment being deferred. It is a modern adaptation of an earlier contract in which deferment was not necessarily involved. Murabahah is most commonly used mode of financing by Islamic banks.

4. *Ijarah (Leasing)*

*Ijarah is a leasing contract whereby a party leases an asset for a specified rent and term. There is also model called *ijarah waqtina'* (lease and purchase) which eventually results in the sale.*

Both murabahah and ijarah were not originally meant to be modes of financing, but, responding to all needs of modern time, have recently been adapted to modern conditions to be used as financing methods in different business sectors.

5. *Salam and Istisna' (Special Sale Contracts):*

a) *Salam (Advanced Payment, Prepaid Purchase)*

It is a payment in advance for products to be delivered at a specified time in the future, with the price being agreed at the time of payment. It is normally used to finance agricultural products, i.e. small farmers and traders.

b) *Istisna' (Manufacturing)*

This is a contract to acquire goods on behalf of a third party where the price is paid to the manufacturer in advance and the goods produced and delivered at a later date. It is, actually, salam applied to manufactured goods, with the possibility of payment in installments as the goods are delivered. It can be used especially in financing of housing construction.

Key Words:

*Shariah, Islam, islamic banking and financing, riba, gharar, haram, al-qard al-hassan, Qur'an, Muhammad pbuh., Profit and Loss Sharing – PLS, asset-backed financing, utility, illiquid, real assets and inventories, musharakah, mudharabah, murabahah, ijarah, salam, istisna', joint venture, partnership, *rabbu'l-mal*, mudharib, mushareakah mutanaqisah, *bej'mu'ajjal*, leasing, *iijarah waqtina'*, *iijarah muntahijah bi't-tamleek*.*

BIBLIOGRAFIJA

a) Na bosanskom:

1. Muhammad Taqi Usmani, *Uvod u islamske finansije*, Selsebil, Živinice, 2003.
2. Fikret Karčić - Enes Karić, *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, Pravni centar, Sarajevo, 1998.
3. Dr. Fikret Hadžić, *Islamsko ili beskamatno bankarstvo i ekonomski razvoj*, prezentovano na konferenciji «Islamsko bankarstvo i Hadždž fond BiH» na IPA u Zenici, 2005.
4. Dr. Šukrija Ramić, *Kupoprodaja, kamata i načini investiranja*, prezentirano na konferenciji «Islamsko bankarstvo i Hadždž fond BiH» na IPA u Zenici, 2005.
5. <http://www.bbi.ba>
6. http://www.mm.co.ba/sehara/zanimljivi_tekstovi/art87.html - Edhem Bakšić, *Islamsko bankarstvo* (Diplomski rad odbranjen 18.07.2001. na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu).

c) Na arapskom:

7. Grupa profesora Šerijatsko-pravnog fakulteta, *Qadaja fiqhyya mu'asira*, Al-Azhar, Cairo, 2001.
8. Grupa autora, *Buhus fi fiqh al-hanafiyyah-Mu'amalat*, Al-Azhar, sa.
9. Grupa autora, *Buhus fi fiqh al-ibadat wa al-mu'amalat – dirasah muqaranah*, Al-Azhar, Cairo, 1998.

d) Na engleskom:

10. <http://www.usc.edu/dept/MSA/economics/nbank1.html> - *Principles Of Islamic Banking* [This article was published in the 10th issue of *Nida'ul Islam* magazine, November-December 1995].
11. <http://business.king.ac.uk/research/intbus/islamic.pdf> - Issam Tlemsani-Robin Matthews, *Incentive Compatible Contracts: The Islamic View*, (A Discussion Paper submitted for the special session on “Issues in Islamic Economics” at the 76th annual conference of the WEAI 2001.).
12. <http://www.international.ucla.edu/article.asp?parentid=15056> - Mohammad Nejatullah Siddiqi, *Islamic Banking and Finance* (A series of three lectures delivered at UCLA in a Fall 2001 seminar for the business community).
13. <http://www.al-bab.com/arab/econ/nsbanks.htm> - Nasser M. Suleiman, *Corporate governance in Islamic banks* (Last revised on 12 October, 2005.)
14. <http://www.freemuslims.org/document.php?id=84> - Nimrod Raphaeli, *Islamic Banking - A Fast-Growing Industry*.

POLUPREDSJEDNIČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI

Maša Alijević

Sažetak

U tekstu koji slijedi teži se ka spoznaji svih elemenata polupredsjedničkog sistema koji su zastupljeni u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina ima specifičan politički sistem koji u sebi sadrži elemente predsjedničkog, parlamentarnog, polupredsjedničkog i skupštinskog sistema. Brojni autori su Bosnu i Hercegovinu svrstali u red zemalja sa polupredsjedničkim sistemom, a iz ovog istraživanja mogu se uočiti i razlozi za to. Ali, isto tako, važno je nagnaliti da se i pored tih evidentnih elemenata polupredsjedničkog sistema zastupljenih u državi Bosni i Hercegovini ne može reći da ona i pripada tom sistemu. Sva specifičnost državne organizacije Bosne i Hercegovine dolazi do izražaja kroz istraživanje i potragu za pojedinim elementima u njenoj državnoj strukturi.

Uvod

Načelo diobe i načelo jedinstva vlasti¹ temelji su na kojima se razvijaju različiti ustavni modeli, a na osnovu toga i organizacija vlasti. Načelo diobe vlasti razvija se u 17. i 18. stoljeću, kada su sve funkcije vlasti: zakonodavna, izvršna i sudska, bile sjedinjene u jednoj osobi – monarhu, jer je tada postojala apsolutna monarhija. Građanstvo je vrlo brzo shvatilo da nema slobode pojedinca bez ograničenja vlasti, a ograničenje vlasti je moguće postići samo podjelom vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudska. Zapravo, načelo diobe vlasti je bilo i ostalo zahtjev za ograničenjem vlasti.

Kao tvorac načela diobe vlasti smatra se Monteskje ("Duh zakona"), koji je razradom tog načela nastojao ograničiti apsolutnu monarhiju. Prema toj Monteskjeovoj teoriji, zakonodavnu vlast treba obavljati predstavničko tje-

lo zajedno sa kraljem, izvršnu - kralj, a sudska - osobe izabrane od naroda. Iz ovoga se vidi da Monteskje govori o međusobnoj saradnji i uzajamnom nadzoru jednog tijela od strane drugog, a ne o strogoj podjeli nadležnosti između njih. U tom duhu je Deklaracija o pravima čovjeka i građanina iz 1789. godine u Francuskoj sadržavala odredbu prema kojoj društvo u kojem prava nisu zagarantirana i gdje ne postoji podjela vlasti nema Ustava.² Monteskje je svoju teoriju utemeljio na dva bitna principa³ – prvi govori o odvojenosti vlasti, a drugi govori o ravnoteži između vlasti. Monteskjeova teorija je interpretirana na dva načina. Prema nekim, tri državne vlasti su potpuno organizaciono odvojene, dok prema drugom, fleksibilnijem, stavu, nužna je ravnoteža i međusobna kontrola vlasti. Ovo načelo je imalo i dosta kritika, naručito u doba fašizma, jer dovodi u pitanje jedinstvo i efikasnost državne vlasti.

¹ Šire o tome: Sokol, Smiljko: *Ustavno pravo*, Zagreb, Informator, 1998., str. 222-258.

² Čl. 16 Povelje o ljudskim i građanskim pravima Nacionalne Skupštine Francuske, 26. 8. 1789. godine, http://www.dadalos.org/kr/Menschenrechte/Grundkurs_MR2/dokument4....., 15. 12. 2006. god.

³ Vidi: Pobrić, Nurko: *Ustavno pravo*, Mostar, Slovo, 2000., str. 137-141.

Suverena državna vlast je najviša vlast koja je odgovorna za stanovništvo na određenom teritoriju. Vršeći vlast, država obavlja svoje poslove. Postoje određeni poslovi koje obavlja svaka država. Da bi se mogli obavljati svi ti poslovi, neophodna je razgranata državna organizacija.⁴ Odnos između pojedinih vlasti je jedno od najvažnijih političkih ili društvenih pitanja, koje odražava karakter svake države i društvene zajednice.

Svaka državna vlast se opredjeljuje ili za teoriju podjele vlasti ili za teoriju jedinstva vlasti, što znači, za specifične modele i funkcioniranja državne vlasti. Unutar teorije podjele vlasti⁵ izdefinirali su se slijedeći sistemi: *predsjednički sistem*, *parlamentarni sistem*, i *polupredsjednički sistem*, kao mješavina prethodna dva. Unutar teorije o jedinstvu vlasti poznati su: *skupštinski sistem*, u kojem je vlast skoncentrirana u skupštini, i *autoritarni sistemi*, gdje je vlast skoncentrirana u izvršnoj vlasti.

U praksi se rijetko sreće čisti model, jer svaka država kreira ustav kako njoj odgovara i ne pridržava se strogo teoretskih pravila. U SAD-u se teorija podjele vlasti primjenjuje na strog način, a u drugim zemljama se koriste blaže varijante ove teorije. U svom čistom obliku, ova teorija zahtijeva da jednu granu vlasti vrši isključivo jedan organ i da svaki taj organ mora biti neposredno biran. Jedna vlast po-

litički ne odgovara drugoj, a sve tri vlasti imaju isti legitimitet. Isto tako, ni jedna vlast ne može onu drugu opozvati ili smijeniti, jer samo tako postoji ravnopravnost. Ovaj čisti model nemoguće je provesti u praksi, pa čak i Ustav SAD-a predviđa izvjesna odstupanja.⁶

Za podjelu vlasti ključno je da nijedna vlast nije u nadmoćnjem položaju naspram druge. "Nije riječ, dakle, o mehaničkoj razdvojenosti i apsolutnoj nezavisnosti, nego o uspostavljanju saradnje jednakih."⁶

Osnovna obilježja polupredsjedničkog sistema

Polupredsjednički ili mješoviti sistem mnogi smatraju trećom⁷ vrstom savremenog parlamentarizma poremećene ravnoteže u korist izvršne vlasti.

Poslije Drugog svjetskog rata u nekim parlamentarnim državama došlo je do ponovnog uspostavljanja dualizma, ali u strukturi parlamentarizma, a to je, zapravo, značilo stvaranje novog tipa političkog sistema koji je nazvan *polupredsjednički sistem*.⁸

Postavlja se pitanje, zašto se polupredsjednički sistem smatra vrstom parlamentarizma a ne predsjedničkog sistema? Povijesno posmatrano, polupredsjednički sistem se oblikovao u okviru parlamentarizma i njegova ustavno-pravna obilježja vrlo malo odstupaju od parlamentarnih. Od četi-

⁴ "Pod organizacijom vlasti misli se na ustavom utvrđeni ili stvarni odnos između zakonodavnih, izvršnih i sudskih tijela, kako na razini države kao cjeline tako i na razini lokalnih zajednica." - preuzeto: Smiljko Sokol, *Ustavno pravo*, Zagreb, Informator, 1998.

⁵ Šire o tome: Trnka, Kasim, *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006., str. 213-228.

⁶ Cit. Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006., str. 220.

⁷ Kao oblici savremenog parlamentarizma u kojima je došlo do poremećaja ravnoteže u korist izvršne vlasti navode se još i Orleanski parlamentarizam i Vajmarski parlamentarizam.

⁸ Sadiković, Čazim: *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK "Grafit", Lukavac, 2000., str. 223-235.

ri⁹ temeljna ustavno-pravna obilježja čistog parlamentarnog sistema, polupredsednički sistem u potpunosti ima tri, a djelimično i četvrtu obilježje.

I u polupredsedničkom sistemu vlada proizlazi iz parlamenta i njemu je odgovorna. Na njezin prijedlog šef države može raspustiti parlament ako mu se izglosa nepovjerenje. I u polupredsedničkom sistemu državni poglavар je politički neodgovoran. Jedina razlika je u četvrtom obilježju parlamentarizma, odnosno instituciji supotpisa. Ova institucija u polupredsedničkom sistemu samo je iznimka. Može se zaključiti da je odnos zakonodavne i izvršne vlasti isti i u parlamentarnom i u polupredsedničkom sistemu, a razlika je u odnosu između državnog poglavara i vlade. Vlada i njen predsjednik su jedno tijelo izvršne vlasti u parlamentarizmu (zato se može reći da ovdje uistinu pravno postoji monistički parlamentarizam). A u polupredsedničkom sistemu oba tijela izvršne vlasti imaju i pravne i stvarne ustavne ovlasti, s tim što su ovlasti predsjednika veće, što ga čini moćnijim od vlade.

Moglo bi se reći da je osnovna razlika između parlamentarnog sistema i polupredsedničkog u tome što šef države u polupredsedničkom sistemu svoju vlast zasniva na narodnom suverenitetu. Dakle, šef države se bira na općim izborima i on je predstavnik naroda, dok u parlamentarizmu šef države ima simboličku ulogu, jer su njegova ustavna ovlasti i njegov potpis bez supot-

pisa predsjednika vlade bez značaja.

Polupredsednički sistem je mješavina parlamentarizma i prezidencijalizma, uspostavljanje dualizma, ali ne kao parlamentarizma, već kao potpuno novog sistema u kojem šef države ima velika ovlaštenja.

Obilježja polupredsedničkog sistema¹⁰ su slijedeća:

- *izbor predsjednika države na općim i neposrednim izborima;*
- relativno velika ovlaštenja predsjednika, kao, npr., pravo na raspuštanje parlamenta koje "nimalo ne vrijeda narodna prava ako su su izbori slobodni, raspuštanje je čin izveden upravo u ime prava naroda i u korist njegovih interesa".¹¹
- *vlada proizilazi iz parlamenta*, odnosno iz parlamentarne većine, i njemu je *politički odgovorna*;
- *tjesna veza između legislative i egzekutive*, odnosno koincidenca između političke orientacije parlamentarne većine i političke orientacije predsjednika, i tu su moguće dvije situacije: da predsjednik čini dio parlamentarne većine kada sistem dobro funkcioniра, ako je između predsjednika i parlamentarne većine saglasnost, i druga situacija - kada predsjednik obavlja svoju funkciju u uvjetima nevećinskog parlamentarizma, tada pozicija predsjednika nije dovoljna garancija za stabilno funkcioniranje političkih institucija.

⁹ Čisti parlamentarni sistem određen je sa četiri temeljna ustavna obilježja, koja bi morao imati svaki sistem da bi se mogao nazvati parlamentarnim: *prvo* - da vlada proizlazi iz parlamenta i politički mu je odgovorna, *drugo* - da izvršna vlast može raspustiti parlament, a spor između vlade i parlamenta rješava biračko tijelo, *treće* - državni poglavar politički nije odgovoran i stabilan je element političkog sistema, i *četvrtu* obilježje – institucija supotpisa. Nijedan akt koji donosi državni poglavar nema pravne snage bez supotpisa predsjednika vlade ili vlade u cijelosti. Činom potpisavanja vlada na sebe preuzima odgovornost za akte politički neodgovornog državnog poglavara. – preuzeto: Sokol, Smiljković, *Ustavno pravo*, Zagreb, Informator, 1998., str. 246.

¹⁰ Šire o tome: Sadiković, Ćazim: *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK "Grafit", Lukavac, 2000., str. 224.

¹¹ Cit. Pobrić, Nurko: *Ustavno pravo*, Mostar, Slovo, 2000., str. 158.

- *Predsjednik je šef većine*, dok je prvi ministar samo “šef vrhovnog štaba predsjednika”.¹²

Zbog činjenice da je polupredsjednički sistem mješoviti sistem, koji je uzeo elemente iz dva politička sistema, mnogi smatraju da takav sistem nije u stanju odgovoriti na mnoge izazove, sa posebnim naglaskom na činjenici da sukob između dva najviša organa mora biti riješen na štetu jednog ili drugog, što nije dobro za funkcioniranje ukupnog sistema.¹³

Povećan je broj zemalja koje su prihvatile ovaj mješoviti model političkog sistema, u kojem se predsjednik bira na neposrednim izborima i ima veća ovlaštenja nego u parlamentarnom sistemu, dok vlada ima nešto manja ovlaštenja nego u parlamentarizmu. Iako postoje izvjesne zajedničke osobine mješovitih sistema, ipak je teško ustanoviti neki jedinstven karakterističan model tog sistema. I ovaj sistem je, kao i drugi, uvjetovan mnogim političkim i socijalnim faktorima svake konkretnе države. U svakom slučaju, mješoviti sistem je novijeg datuma u odnosu na predsjednički i parlamentarni.

Od država u kojima ovaj polupredsjednički sistem funkcioniра, mogu se navesti: Austrija, Portugal, Finska, Island i, kao tipičan primjer, Francuska. Interesantno je i da dosta bivših socijalističkih zemalja uspostavlja upravo polupredsjednički sistem, kao što su: Hrvatska, Bugarska, Rumunija itd.

Polupredsjednički sistem u Francuskoj

Ustav Francuske donesen je 28. septembra 1958. godine (stupio na snagu 4. oktobra 1958. godine), kada je uspostavljena *Peta republika*, a dopunjeno je i izmijenjen amandmanima:¹⁴

- 1962. godine (od kada predsjednička biraju građani neposredno),
- 1992. godine (Ugovor iz Mastrichta / ugovor o Evropskoj uniji),
- 1993. godine (prava doseljenika),
- 1995. godine (izmjena čl. 11 i čl. 28, koji se tiču referendumu i zasjedanja Parlamenta),
- 2000. godine (izmjena čl. 6 – predsjednički mandat se sa sedam godina smanjuje na pet),
- 2003. godine (izmjena čl. 1 – struktura države je “decentralizirana”).

Osnovne karakteristike polupredsjedničkog sistema u Francuskoj¹⁵ su slijedeće:

- izbor predsjednika na općim i direktnim izborima sa dosta velikim ovlaštenjima;
- postojanje većinskog parlamentarizma;
- saglasnost političke orientacije predsjednika i parlamenta;
- prvi ministar je u potčinjenom položaju u odnosu na šefa države.

Glavni organi polupredsjedničkog sistema u Francuskoj su:

- predsjednik Republike,
- Vlada, i
- Parlament.

¹²Cit. Sadiković, Ćazim, *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK “Grafit”, Lukavac, 2000.

¹³Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006.

¹⁴http://expired.oefre.unibe.ch/law/icl/fr_indx.html, 19. 3. 2007. godine.

¹⁵Sadiković, Ćazim: *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK “Grafit”, Lukavac, 2000., str. 226.

Predsjednik Republike¹⁶ u Francuskoj se bira na općim izborima, u dva kruga, i mandat mu je pet godina. On ima prava koja inače nema šef države – da raspiše referendum, da raspusti nacionalnu skupštinu bez saglasnosti Vlade, itd. Predsjednik ima izravni legitimitet koji mu daje narod, jer ga bira direktno, tj. izravno.

Predsjednik vrši *klasične funkcije šefa države* u oblasti spoljne politike, odbrane zemlje i slično, ali raspolaže i sa nizom ovlaštenja među kojima su: pravo suspenzivnog veta na zakone izglasane u Parlamentu; pravo iznošenja na referendum nacrtu svakog zakona koji se tiče organizacije javnih vlasti; pravo raspuštanja skupštine; pravo da za slučaj vanredne situacije preduzme mjere i sl.

Predsjednik *imenuje i razrješava prvog ministra*, on predsjedava sjednicama Vlade i potpisuje njene akte, daje pomilovanja i amnestiju, imenuje ambasadore, funkcionere u upravi, vojsci i sudstvu. Najvažnije je reći da on sve odluke donosi potpuno samostalno i ne mora se konsultirati ni sa kim. Predsjednik se pojavljuje i kao garant nacionalne nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i poštivanja međunarodnih ugovora.

Predsjednik Republike *predsjedava sjednicama ministarskog savjeta* i potpisuje njegove akte, čime se vidi da je on pravi šef Vlade. Iz ovoga se vidi da su predsjednik Vlade i Vlada politički odgovorni predsjedniku.

U odnosu prema Parlamentu, predsjednik ima velika ovlaštenja: *otvara i zatvara vanredna zasjedanja Parlamenta*; ima ovlaštenja da donosi odluke o *raspuštanju Parlamenta* i to po vlasti-

toj diskrecionoj odluci (nije potreban supotpis predsjednika Vlade). Moglo bi se reći da je predsjednik u istoj ravni sa Parlamentom, jer mora uživati povjerenje Parlamenta, iako mu nije politički odgovoran – bez toga ni Vlada ne može ostvarivati svoju ulogu.

Predsjednik Francuske ima ovlaštenje da *proglaši vanredno stanje* na osnovu čl. 16 Ustava Francuske,¹⁷ i to pod uvjetom da institucije Republike, nezavisnost zemlje, intergritet njene teritorije ili izvršenje međunarodnih obaveza budu ugroženi na težak način i da redovno funkcioniranje ustavnih vlasti bude prekinuto. Oko ovih vanrednih mjeri predsjednik se mora konsultirati sa predsjednikom Vlade i predsjednicima oba doma Parlamenta. Tada on, faktički, preuzima svu vlast u zemlji, ali Parlament ne može raspustiti.

Prema Ustavu Francuske, Vlada je ta koja vodi politiku zemlje i, prema tome, ima izuzetno značajnu ulogu. Ali, kada se to sagleda sa druge strane i kada se funkcije predsjednika uzmu u obzir, onda se vidi da je Vlada u rukama predsjednika. Ona je politički odgovorna i predsjedniku i Parlamentu, ali ima neka specifična svojstva. Prvo, *ministri ne mogu biti članovi Parlamenta* (ako se za ministra imenuje član Parlamenta, mora dati ostavku u Parlamentu). Vlada na taj način postaje nezavisna od Parlamenta. Drugo, *predsjednik Republike je stvarni šef Vlade*. I, treće, *ako Vlada ne može oboriti prvog ministra*, to može predsjednik – odbijanjem potpisa na akte Vlade, i tako ga prinudit na ostavku.

U Francuskoj se, u skladu sa općom tendencijom jačanja izvršne vlasti, pri stupilo originalnoj preraspodjeli ovla-

¹⁶ Sadiković, Ćazim: *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK "Grafit", Lukavac, 2000., str. 227.

¹⁷ France-Constitution, http://expired.oefre.unibe.ch/law/icl/fr00000_.html, 16. 3. 2007. god.

štenja između zakonodavne i izvršne vlasti. Parlament je jedini ovlašten da donosi zakone, ali ne u svim oblastima. On regulira oblasti koje su mu nabrojane u Ustavu, dok sve ostale oblasti putem svojih uredbi regulira izvršna vlast (čl. 37 Ustava Francuske). Utjecaj Vlade na zakonodavnu vlast je dopunjeno činjenicom da dnevni red sjednica oba doma utvrđuje Vlada, zatim i činjenicom da Vlada podnosi nacrte zakona.

Parlament se u Francuskoj sastoji od dva doma: *Narodna skupština* i *Senat*.

U *Narodnu skupštinu* predstavnici se biraju putem općih izbora, na pet godina. Izbori se vrše u dva kruga. U prvom krugu izabrani su oni kandidati koji su dobili više od 50 % glasova, pod uvjetom da je na izbore izašla najmanje polovina upisanih birača. Ako ni jedan kandidat ne dobije tu većinu, slijedeće nedjelje se provodi drugi krug izbora, kada je dovoljna i obična većina. Narodna skupština se sastoji od 482 članova,¹⁸ s tim što ovaj broj varira ovisno o rasta biračkog tijela.

Kandidati za Narodnu skupštinu moraju biti francuski državlјani i stari najmanje 23 godine. Svaki kandidat mora položiti određenu kauciju u novcu, koju gubi ukoliko ne postigne 5% glasova, da bi se eliminirali neozbiljni kandidati. Svaki kandidat mora istaći i svog zamjenika, koji bi došao na njegovo mjesto u Parlamentu ako ovaj postane ministar, dadne ostavku, ili umre.

Narodna skupština ima nekoliko stalnih komisija: za vanjske poslove; za odbranu i oružane snage; za finansije i ekonomiju; za ustavno pravo; za proizvodnju i trgovinu; te za kulturu, socijalna pitanja i pitanja porodice.

Senat ima 274¹⁹ člana, koje bira elektorsko tijelo sastavljeno pretežno od vijećnika lokalnih organa vlasti, na period od devet godina. Svake treće godine bira se trećina sastava Senata. Predsjednik Senata bira se na tri godine – pošto se svake treće godine obnavlja trećina Senata. Predsjednik Senata vrši i dužnost predsjednika Republike ukoliko on napusti taj položaj, do izbora novog predsjednika.

Dva doma Parlamenta imaju ista zakonodavna ovlaštenja. U odnosima sa Vladom, Nacionalna skupština ima prednost pred Senatom, jer Vlada odgovara samo pred njom. Dakle, Vlada je odgovorna pred Parlamentom, tj. njegovim donjim domom.

Ukoliko Nacionalna skupština i Senat dođu u sukob prilikom donošenja zakona, Vlada nastoji da se taj sukob riješi u zajedničkim odborima. Ako se ni tada ne postigne dogovor – odluka Nacionalne skupštine je konačna. Ako dođe do ovakvog neslaganja u slučaju donošenja tzv. organskih zakona,²⁰ onda je za njegovo donošenje neophodna apsolutna većina svih članova Nacionalne skupštine, s obzirom na važnost ovih zakona. Organski zakoni u francuskom zakonodavstvu reguliraju oblast organizacije javnih ustavnih vlasti, pravila o njihovom sastavu, funkcioniranju, imenovanju članova itd. Kod organskih zakona obavezna je kontrola Ustavnog savjeta. Predsjednici domova Parlamenta i dalje učestvuju u raspravama na Parlamentu i glasaju kao predstavnici svoje stranke.

Francuska je, u osnovi, unitarna država, a amandmanom na Ustav iz 2003. godine,²¹ ona postaje “decentralizirana” država.

¹⁸ Preuzeto: Duraković, Nijaz: *Uporedni politički sistemi*, Sarajevo, Pravni fakultet, 2007., str. 258.

¹⁹ Duraković, Nijaz: *Uporedni politički sistemi*, Sarajevo, Pravni fakultet, 2007., str. 259.

²⁰ Sadiković, Čazim: *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK “Grafit”, Lukavac, 2000., str. 232.

²¹ Preuzeto: http://expired.oefre.unibe.ch/law/icl/fr_idx.html, 19. 3. 2007. godine.

Sistem lokalnih organa²² sačinjavaju 22 pokrajine u kontinentalnoj Francuskoj, četiri prekomorske regije i 96 departmana (*départements*). Po hijerarhiji, oni se nalaze ispod regija (svaka regija se sastoji od više departmana). Departmanom upravlja generalno vijeće (*conseil général*), koje se izravno bira na šest godina i koje ima ulogu finansiranja lokalnih gospodarskih i socijalnih projekata. Departmani su stvoreni 1790. godine. Svaki departman ima svog prefekta (*préfet*). Prefekt koji se nalazi u glavnom mjestu (*chef-lieu*) regije je i prefekt te regije.

Postoji i 329 okruga (*arrondissements*). Svaki departman se sastoji od više okruga, kojima upravlja podprefekt (*sous-préfet*). Njihova uloga je pomoći prefektu departmana.

Okrizi su podijeljeni na više kantona (*cantons*), kojih ukupno ima 3.879 (zakon dopušta protezanje jednog kantona na dva okruga, ali to u praksi ne postoji). Njihova uloga je najviše izborna. Za vrijeme kantonalnih izbora svaki kanton bira svog vijećnika u generalnom vijeću departmana.

U urbanim područjima, jedna općina često se proteže na više kantona. U ruralnim područjima, kantoni se često sastoje od više manjih općina. Postoji 36.571 općina (*communes*). Ovaj nivo upravne podjele, skoro u svim slučajevima, odgovara području jednog grada ili sela. Općina može pokrivati više kantona, ali se može nalaziti samo u jednom departmanskom okrugu. Općinom upravlja izabrano općinsko vijeće, na čelu koga je načelnik, ili gradonačelnik (*maire*). Ono raspolaže općinskim proračunom, koji se može upotri-

jebiti za razne svrhe. Tri najnaseljenije općine u Francuskoj: Pariz, Marseille i Lyon još su podijeljeni u 45 općinskih okruga (*arrondissements municipaux*) - 20 u Parizu, 16 u Marseilleu i 9 u Lyonu. Ova podjela nema ništa zajedničko sa departmanskim okruzima, nego oni imaju status podopćina, koje imaju svog načelnika i okružno općinsko vijeće. Svaki okrug ima svoju vijećnicu u Parizu i Lyonu, zajedno sa središnjom vijećnicom, dok u Marseilleu postoji jedna vijećnica po sektoru (*secteurs*) koji okuplja po dva okruga.

Elementi polupredsjedničkog sistema u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: BiH) nije uspostavljen neki tipičan model političkog sistema, već bi se moglo reći da se tu radi o kombinaciji elemenata različitih sistema – parlamentarnog, predsjedničkog, skupštinskog sistema. A na osnovu obilježja polupredsjedničkog sistema koje smo naveli, primijetit ćemo da BiH ima i pojedine elemente tog sistema.

1. Jedno od ključnih obilježja polupredsjedničkog sistema je da se *predsjednik države bira na općim i neposrednim izborima*.

Prema Ustavu BiH,²³ Predsjedništvo BiH bira se neposrednim izborima na teritoriji Federacije BiH (u daljem tekstu: FBiH), odnosno na teritoriji Republike Srpske (u daljem tekstu: RS). Predsjedništvo BiH se bira na četiri godine, sa mogućnošću još jednog uzačnog izbora.

²² Preuzeto sa http://hr.wikipedia.org/wiki/Pokrajine_Francuske, 22. 3. 2007. godine.

²³ Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006., str. 393-406.

Neposrednost i demokratičnost ovih izbora narušava činjenica da predsjednika iz RS-a biraju samo građani RS-a, a, isto tako, dva člana Predsjedništva iz Federacije bivaju izabrani neposredno, ali glasovima građana samo jednog dijela države, odnosno teritorija Federacije. Tako, ne učestvuju svi građani BiH u izboru svih članova Predsjedništva BiH.

Međutim, situacija u FBiH je drugačija, jer, prema Ustavu FBiH,²⁴ predsjednika i potpredsjednika Federacije bira Parlament, odnosno 1/3 delegata iz klubova bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata u Domu naroda. Oni mogu biti i smijenjeni odlukom Parlementa i Ustavnog suda Federacije, tako da ovdje nije zastupljen taj prvi element polupredsedničkog sistema.

Prema Ustavu RS-a,²⁵ predsjednik i potpredsjednik RS-a biraju se neposrednim i tajnim glasanjem, na period od četiri godine.

2. *Velika ovlaštenja predsjednika kao element polupredsedničkog sistema*

Predsjedništvo BiH ima klasične ovlasti: vođenje vanjske politike, predstavljanje BiH u međunarodnim odnosima, vođenje pregovora za zaključenje međunarodnih ugovora, izvršavanje odluka parlementa, predlaganje godišnjeg budžeta Parlamentarnoj skupštini, podnošenje izvještaja o rashodima Predsjedništva Parlamentarne skupštini, i razne druge djelatnosti koje mogu biti potrebne za obavljanje dužnosti koje mu prenese Parlamentarna skupština. Treba spomenuti da, prema

Ustavu BiH, Predsjedništvo imenuje predsjednika vlade, ali ne i članove vlade - njih imenuje sam predsjednik vlade, po odobrenju Predstavničkog doma. Vlada/Vijeće ministara odgovorno je za provođenje politike i odluka institucija BiH. Ono o tome podnosi izvještaj parlamentu. Parlament može izglasati nepovjerenje vladu. Dakle, vlada je politički odgovorna parlamentu, ali i Predsjedništvu BiH. Ovakvu dvostruku odgovornost vlade imamo i u Francuskoj kao tipičnom modelu polupredsedničkog sistema.

Predsjedništvo može raspustiti Dom naroda, ali ne može Predstavnički dom. Parlament, opet, ne može opozvati Predsjedništvo BiH.

Velika ovlaštenja Predsjedništva vide se i u činjenici da ono ne vrši samo predlaganje zakona, nego ih i donosi. U Ustavu BiH (čl. IV, stav 4)²⁶ stoji da parlament prvenstveno donosi zakone potrebne za provođenje odluka Predsjedništva, a tek onda zakone iz svoje nadležnosti.

Predsjednik FBiH ima velika ovlaštenja prema Vladi. On imenuje premijera i članove Vlade, uz saglasnost Predstavničkog doma. Može, čak, i smijeniti Vladu, ili pojedine članove Vlade.

U RS-u Vlada je odgovorna Narodnoj skupštini i mora uživati njeno povjerenje. U slučaju krize, i predsjednik RS-a može raspustiti Vladu, a, isto tako, može i sazivati sjednice Vlade.

Treba naglasiti i to da se i Predsjedništvo BiH i poslanici u Predstavničkom domu biraju neposredno – dakle, imaju isti legitimitet, čime je uspostavljena ravnoteža zakonodavne i izvršne vlasti.

²⁴ Ibid. Str. 407-447.

²⁵ Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006.

²⁶ Ibid, str. 393-406.

Položaj predsjednika Francuske je ojačan i činjenicom da on ima ovlaštenja da proglaši vanredno stanje i da donosi uredbe po nuždi.

Misli se na *preuzimanje zakonodavnih ovlasti u slučaju nužde*, koju predviđaju svi ustavi, a pod nuždom se misli na vanredne prilike kad zakonodavna vlast nije u mogućnosti da zasjeda.

Ustav BiH ne kaže ništa o situaciji kada parlament nije u mogućnosti da se sastane zbog vanrednih prilika.

U FBiH te uredbe po nuždi donosi *Vlada*, i to uz ispunjenje uvjeta da su nastupile vanredne prilike i da Parlament ne može vršiti svoju funkciju.

URS-u, uredbe po nuždi donosi predsjednik RS-a, te, isto tako, i imenuje i razrešava funkcionere. Predsjednik RS-a, poput predsjednika Francuske, ima ovlaštenje da utvrdi nastupanje vanrednih prilika i da naredi poduzimanje mjera za otklanjanje takvog stanja. To je vrlo široko ovlaštenje i jako nagašava izražen položaj predsjednika.

3. *Položaj prvog ministra, odnosno premijera*, koji je u polupredsjedničkom sistemu oslabljen

U Bosni i Hercegovini je zastavljen dualizam izvršne vlasti, što znači da izvršnu vlast vrše *Predsjedništvo BiH* i *Vijeće ministara*.

I Predsjedništvo i parlament se biraju neposrednim putem, pa bi se moglo reći da imaju isti legitimitet. Tako se ostvaruje ravnoteža između zakonodavne i izvršne vlasti. Predsjedništvo predlaže premijera, uz odobrenje Predstavničkog doma, a onda sam premijer sastavlja vladu, ali uz odobrenje Predstavničkog doma. Time se izražava saglasnost parlamentarne većine, odnosno većine političkih snaga koje ispoljavaju raspo-

loženje biračkog tijela. Položaj premijera je ojačan činjenicom da su članovi vlade samo njegovi pomoćnici, a ne ravnopravni članovi, što znači da on samostalno donosi sve odluke. Kada premijer da ostavku, *pada* cijela vlada. Premijer sastavlja vladu uz saglasnost Predstavničkog doma. Ali, vlada ne može raspustiti parlament, kao što je slučaj u parlamentarizmu.

Mandat Vijeća ministara je četiri godine. Zakon je uveo ograničenje ponovnog izbora za članove Vijeća na još jedan uzastopni mandat.

Izvršnu vlast u FBiH vrše *predsjednik* i *potpredsjednici Federacije*, i *Vlada FBiH*. Predsjednik i potpredsjednici imaju velika ovlaštenja prema Vladu. Oni imenuju premijera/predsjednika Vlade i članove Vlade, uz saglasnost Predstavničkog doma. Mogu smijeniti Vladu potpuno samostalno, ili zamijeniti pojedine članove. Iz ovoga se može zaključiti da položaj premijera i uopće vlade jeste oslabljen – jer oni odgovaraju i Parlamentu i predsjedniku.

U RS-u Vlada je odgovorna Narodnoj skupštini i mora imati njeno povjerenje. I predsjednik je može raspustiti u slučaju krize Vlade.

4. *Parlament u polupredsjedničkom sistemu i u BiH*

Ono što je zajedničko i za Francusku i za BiH jeste, prije svega, načelo podjele vlasti, pa, shodno tome, i *dvodostignost Parlamenta*.

U BiH parlament se sastoji iz dva doma: Dom naroda i Predstavnički dom

Predstavnički dom se bira neposredno, dakle glasanjem građana iz entiteta. U Predstavničkom domu su predstavljeni interesi građana. Isti

slučaj je i sa Narodnom skupštinom u Francuskoj, samo što u BiH izbor poslanika i u ovaj dom veže se za entitet-sku pripadnost.

Ono što je još različito i zanimljivo jeste da Ustav BiH nije odredio mandat poslanika u parlamentu, nego je to prepušteno Izbornom zakonu, pa su do 2002. godine poslanici birani na dvije godine, a od tada na četiri godine

Dom naroda se bira posredno, jer su njegovi članovi delegirani iz entiteta, na način da pet delegata Bošnjaka u ovaj dom biraju delegati Bošnjaci u Domu naroda Federacije, pet delegata Hrvata također biraju delegati Hrvati u Domu naroda Federacije, a pet delegata Srba bira Narodna skupština RS-a. Ovdje se opet javlja ona nedemokratičnost koja je već spomenuta kod izbora za članove Predsjedništva – jer nije predstavljen interes ukupnog nacionalnog korpusa svakog od konstitutivnih naroda. Dom naroda predstavlja interese Srba iz RS-a te Bošnjaka i Hrvata iz Federacije BiH, dok nema pripadnika ostalih naroda

Ovlaštenja parlementa BiH počinju od *ustavotvorne nadležnosti* - za promjenu i dopunu Ustava BiH traži se saglasnost oba doma, dok, u Francuskoj, Ustav se može mijenjati uz saglasnost oba doma, što mora biti potvrđeno i na referendumu.

Nadalje, nadležnosti parlementa BiH su: *zakonodavna nadležnost, budžetska nadležnost, učešće u vođenju vanjske politike, nadzor nad radom Vijeća ministara, odobravanje imenovanja predsjednika i članova vlade* i ostale nadležnosti.

Ustavom je uspostavljena *ravноправност domova* - za donošenje od-

luka traži se saglasnost oba doma. Ali, zanimljivo je da se u Domu naroda za postojanje kvoruma traži prisustvo devet članova, od njih 15, sa tim da moraju biti prisutna po tri Hrvata, Srbina i Bošnjaka, dok je u Predstavničkom domu dovoljno prisustvo natpolovične većine poslanika (najmanje 23 od ukupno 42).

Princip inkompatibilnosti²⁷ se postavlja i u BiH, kao i u Francuskoj. U Francuskoj, članovi Vlade ne mogu biti birani iz reda poslanika u Parlamentu, jer su politički odgovorni Parlamentu. U BiH također vrijedi zakonska zabranu istovremenog obavljanja poslaničke i neke druge funkcije u izvršnoj ili sudskoj vlasti. Ovo je posljedica primjene načela podjele vlasti.

Decentralizacija je zastupljena i u ustavnoj strukturi Bosne i Hercegovine, prema kojoj centralna vlast, zakonom ili drugim propisom, prenosi određena ovlaštenja na niže organe. Tu niži organi imaju izvjesnu samostalnost. Centralni organi i dalje vrše kontrolu zakonitosti, s tim što u ostalim stvarima lokalni organi imaju znatnu slobodu.

U Ustavu BiH ne regulira se pitanje *lokalne samouprave*,²⁸ ali je Vlada Republike BiH 1994. godine ratificirala *Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi*, koja je postala dio pravnog sistema BiH. Ali, ustavna i zakonska rješenja koja se tiču lokalne samouprave u BiH još uvijek nisu usklađena sa Evropskom poveljom.

U Federaciji BiH lokalnu samoupravu čine *općine i gradovi*, s tim što je posebno definiran položaj grada Sarajeva i položaj grada Mostara.

²⁷ Šire o tome: Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006., str. 288.

²⁸ Šire o lokalnoj samoupravi: Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006., str. 381-389.

U općini se lokalna samouprava ostvaraje preko neposrednog odlučivanja građana, kao što su: referendumi, zborovi građana i drugi oblici. *Općinsko vijeće* je predstavničko tijelo, *načelnik općine* je nosilac izvršne i upravne vlasti, a *općinski sud* je nosilac sudske vlasti.

Gradovi predstavljaju posebnu ekonomsku, kulturnu, prostornu i prometnu cjelinu. I kantoni, kao federalne jedinice, svoje određene funkcije moraju prenijeti na gradove, a isto tako i općine. *Statut* je najviši akt lokalne samouprave grada, koji mora biti u skladu sa federalnim i kantonalnim ustavom, ali i sa kantonalnim zakonodavstvom. Glavni organi su *gradsko vijeće* i *gradonačelnik*.

U Republici Srpskoj, također, lokalnu samoupravu čine *općine* i *gradovi*. Načelnik općine je nosilac izvršne vlasti u općini. On predstavlja i zastupa općinu. Kod općina je naglašena funkcija izvršavanja zakona i drugih republičkih propisa, tako da općina više djeluje kao organ republičke vlasti nego organ lokalne samouprave.

Zaključak

Ustavni sistem Bosne i Hercegovine je splet različitih elemenata iz raznih ustavnih sistema, i teško bi se stanje u Bosni i Hercegovini moglo podvesti pod neki čisti model ustavnog uređenja. Evidentno su zastupljeni elementi i predsjedničkog i parlamentarnog i skupštinskog sistema, kao i elementi polupredsjedničkog sistema.

Zaključak prethodnih izlaganja bi se mogao svesti na izjavu da su elementi polupredsjedničkog sistema jasnije i više primijenjeni u Republici Srpskoj nego u Federaciji BiH. Odnosno, možda bi bolje bilo reći da u Republici Srp-

skoj djeluje mnogo *raščišćeniji* ustavni model, nego što je u Federaciji.

U Republici Srpskoj predsjednik RS ima vrlo istaknut položaj, koji se pojavačava činjenicom da, prema Ustavu RS, predsjednika biraju građani neposredno, ali on zadržava pravo samostalnog odlučivanja u svim poslovima svoje nadležnosti.

U Federaciji BiH situacija je znatno drugačija, jer predsjednika i potpredsjednike ovdje posredno bira Parlament. Sve odluke koje donosi predsjednik moraju proći saglasnost potpredsjednika, što ukazuje na oslabljen položaj predsjednika u odnosu na RS.

Iako u teoriji postoje sporenja o klasifikaciji polupredsjedničkog sistema, vidljivo je da se tu radi o kombinaciji elemenata dva sistema - *predsjedničkog i parlamentarnog*. Stav tvoraca polupredsjedničkog sistema je, vjerovatno, bio da uzmu najbolje iz oba sistema.

Uspostavom polupredsjedničkog sistema u Francuskoj, 1958. godine, obogaćena je ustavno-pravna nauka i napravljen je model za ustavno uređenje mnogih država. Tu bi se mogle spomenuti bivše socijalističke države, koje mahom preuzimaju, odnosno uspostavljaju, polupredsjednički sistem. Možda je najbolji primjer susjedna nam država Hrvatska, koja je prihvatile polupredsjednički sistem.

U Bosni i Hercogovini je zasigurno potrebna reforma Ustava, jer mnoga rješenja nisu dobro napravljena, a i demokratičnost Ustava u mnogim segmentima je upitna. Uspostavljanje polupredsjedničkog sistema, ali sa svim njegovim karakteristikama, sigurno bi doprinijelo mnogo jasnijoj, jednostavnijoj i boljoj uspostavi odnosa između tri različite vrste vlasti u Bosni i Her-

cegovini, sa posebnim naglaskom na ustanovi šefa države kao arbitra između zakonodavne i izvršne vlasti. Možda je tu najbolje istaknuti ono što je rekao De Gol: "Šef države mora raspolagati svim onim pravima odlučivanja koja

mu omogućuju da bude nacionalni arbitar. On mora osigurati, izvan i iznad igre političkih stranaka, redovno odvijanje funkcija svih državnih vlasti, kao i, unatoč svim političkim različitostima, temeljne vječne državne interese."²⁹

Literatura

1. Duraković, Nijaz: *Uporedni politički sistemi*, Sarajevo, Pravni fakultet, 2007.
2. Festić, Raifa: *Opća historija države i prava*, Sarajevo, magistrat, 1998.
3. Pobrić, Nurko: *Ustavno pravo*, Mostar, Slovo, 2000.
4. Sadiković, Ćazim: *Politički sistem*, Sarajevo, Pravni fakultet, NIK "Grafit", Lukavac, 2000.
5. Sokol, Smiljko: *Ustavno pravo*, Zagreb, Informator, 1998.
6. Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006.

Web stranice:

- http://www.dadalos.org/kr/Menschenrechte/Grundkurs_MR2/dokument4
<http://hr.wikipedia.org/wiki/Francuska>
http://expired.oefre.unibe.ch/law/icl/fr_idx.html
http://expired.oefre.unibe.ch/law/icl/fr00000_.html
http://hr.wikipedia.org/wiki/Pokrajine_Francuske

²⁹ Cit. Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006., str. 68.

POLOŽAJ KADIJA U XVI I XVII VIJEKU (PROVINCIALSKA ADMINISTRACIJA I TIMARSKI SISTEM)

Azra Čakrama

I UVODNI DIO

Osmanlijsko carstvo bilo je imperijalna snaga smještena na obodu Sredozemnog mora, trajući od 1299. do 1922. godine. Na vrhuncu svoje moći, tokom 16. vijeka, ovo carstvo obuhvatalo je Anadoliju, Bliski istok, dijelove Sjeverne Afrike, veći dio Jugoistočne Evrope, i protezalo se na sjever sve do Kavkaza. Carstvo je bilo smješteno napola između Istoka i Zapada, tako da je tokom svog 600-godišnjeg postojanja bilo u međusobnoj vezi i odnosu sa Istokom i Zapadom.

Carstvo je osnovao Osman I, 1453. godine, nakon što su Osmanlije osvojile Carigrad (Konstantinopolj), (danas moderni Istanbul). Kao posljednji ostatak Bizantijskog carstva, ovaj grad je treća osmanlijska prijestolnica. Osmanlijsko carstvo je u 16. i 17. vijeku postalo jedna od najmoćnijih svjetskih sila.

Počeci Osmanlijskog carstva

Ovo carstvo započelo je kao vrsta "pokrajinske begovine", unutar "selđučke države u Anadoliji, poznate kao Rumski sultanat 13. vijeka". Tada je sultanat već postojao kao umjetna država i Ilhansko vazalstvo. Osman I je 1299. godine svoju begovinu proglašio kao nezavisnu, 'beylika', i postao pročelnik Osmanlijskog carstva. Uspon Osmanlijskog carstva dešava se u periodu od 1299. do 1453. godine,

kada je definirano kao država i dobilo je karakter i pečat. Posebno mjesto u historiji zauzelo je za vrijeme vladavine Mehmeda II Osvajača. Mehmed II Osvajač svoju vojnu snagu pokazao je osvajanjem Carigrada, a tada je bio star svega 22 godine. Širenje Osmanlijskog carstva jača od 1453. do 1683. godine, a svoje „zlatno doba“ doživjelo je za vrijeme vladavine Sulejmana Veličanstvenog. Ovo zlatno doba je vrijeme širenja Carstva u Evropi. Osmanlijsko carstvo u ovom periodu je bilo ne samo osvajačka nego i politička sila u Evropi.

Stagnacija Carstva

Već početkom 1683. godine Osmanlijsko carstvo gubi svoje uporište u Evropi, a 1699. godine priznaju da Austrijsko carstvo može potpisati sporazum s Osmanlijama u istoj ravni. Nakon ovih događaja Osmanlijskim carstvom su vladali sultani koji nisu bili ravnini Mehmedu II, Selimu I i Sulejmanu I. U ovom periodu osjećala se velika stagnacija Osmanlija, koji u tom periodu prave utvrde oko gradova, dižu bedeme, potpisuju sporazume itd. Lagano propadanje Carstva se dešava u periodu od 1828. do 1908. godine, ali je ovo bio i period reformi koje su trajale od 1839. do 1876. godine. Tokom ovog perioda reformiran je bankarski sistem i modernizirana je vojska.

Na kraju Prvog svjetskog rata evropski saveznici, zajedno sa Arapiima i Jermenima, konačno su porazili

Osmanlije, nakon čega su njihove teritorije pripajane novonastalim državama i protektoratima.¹

II DRŽAVA I DRŽAVNO UREĐENJE

Za Carstvo se često upotrebljavala riječ Divan, koji je, inače, bio carski savjet i sastajao se u dijelu carskog dvora – saraja. Osmanlijski sultan je bio jedini vladar i upravnik Carstva. Prvi osmanski vladari nosili su naziv bega (bey). Tim su priznavali suverenitet seldžučkog sultana, a Murat I je bio prvi seldžučki sultan. Već od 1453. godine država je uveliko krenula putem da postane moćna carevina, a Mehmed Osvajač je bio njen prvi istinski car-padišah. Godine 1517. sultan je istovremeno halifa islama, a to je i ostao sve do ukidanja Carstva, 1924. godine (ukidanje halifata). Državno uređene je izgledalo tako da je uvjiek bio neko ko je stajao na čelu države i zvao se glavnim vladarom koji je odgovoran za upravu države - "sultan Carevine". Odluke je razmatrao divanski savjet, kojeg su činili plemenski starci. Članovi Divana su se zvali *veziri*, kojima je predsedavao *veliki vezir*.

Od 1908. godine država je bila konstitutivna monarhija u kojoj je sultan izgubio raniju moć (izvršnu moć), koju su onda sačinjavali predstavnički poslanici iz provincija.²

U ovom uvodnom dijelu predstavljen je Osmanlijsko carstvo, kako bi se njegova veličina u kratkom reljefnom prikazu kroz funkcioniranje države i glavnog vladara približila današnjem

vremenu. Međutim, za nas je bitno približiti način funkcioniranja administrativno-upravne vlasti u Bosni i Hercegovinini i uopće pojave zabilježaka, presuda, rasprava, dioba, vjenčanja i drugih događanja u upravnom smislu na našem području, koje su prikazivane u sidžilima bosanskih kadiluka zabilježenih u pojedinim gradovima.³

III ZAKONODAVSTVO

Sultanski zakoni (kanuni) i vjerski zakon (Šerijat)

Na ličnu inicijativu, sultan može donositi zakone i proglašavati ukaze.

Zakoni su se temeljili na racionalnim i religijskim principima i bili su nezavisni od Šerijata. Spadaju u oblast javnog i administrativnog zakonodavstva. Glede raznih tumačenja (*pravnika*), može se konstatirati da se kanuni kroz mišljenja tumače na dva načina: - zakon koji se isključivo svodi na sultanske dekrete, i -zakon koji se primjenjuje ukoliko u Šerijatu ne postoji takvo ili slično rješenje nekog problema.

U predgovoru kanunname koja se pripisuje Sulejmanu I, krajem 15. vijeka, tvrdi se:

"Na sultanovu zapovijest, kodificiran je ovaj osmanski kanun, jer su njegove odredbe bitne za napredak ljudskog roda i za sređivanje pitanja u narodu."⁴

Širenjem turske prevlasti sredinom jedanaestog vijeka princip kanuna je uveden u praksi islamskog zakonodavstva. Osmanski kanun se svodio na *fermane* - "sve što sultan naređuje njegov

¹ www. Osmansko carstvo – Wikipedija 1-8, 29. 1. 2007. godine

² Ottoman Web site (<http://www.Osmanli700.gen.tr/english/engindex.htm>) - Sadrži detaljnu informaciju o Osmanlijskom carstvu na engleskom jeziku.

³ „Sidžil je sudski protokol, sudski zapisnik za turske uprave, u koji se upisuju sve presude, rasprave, diobe i ostali predmeti iz sudskog postupka, kao i fermani, berati i bujruldije koje stignu na sud.“ (Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo, 1989., str. 563.)

⁴ M. Arif /izd.) Ta’rikhi ”Osmani Endjumeni Medjmu’asi, dodatak

je zakon”, pa ga sačinjava niz ukaza koje su sultani u određenom vremenском razdoblju donosili. Zbog toga je svaki novi vladar, po svom ustoličenju, morao da ih potvrđuje.

Postoje tri kategorije kanuna:

- I u prvu kategoriju spadaju dekreti - imaju karakter zakona koji se donose u specifičnim slučajevima,
- II u drugu kategoriju spadaju dekreti koji se donose za neku posebnu oblast, odnosno društveni stalež,⁵
- III u treću kategoriju spadaju kanunname općeg karaktera i primjenjuju se u cijelom Carstvu.

Osmanski su, isto tako, zadržale one staleže koji se odnose na pojedine stade i to u obliku kakav su imale prije njihovog osvajanja.

Svaki sandžak⁶ (osnovna administrativna jedinica Turskog carstva) imao je svoj popisni defter. Glavna svrha kanunname određenog sandžaka bila je da se odrede iznosi i način prikupljanja dažbina nad timarima. To znači da su kanunname imale tumačenje zakona o državnini i prijenosu zemlje, o zakonskom statusu raje, ili njihovom oslobođanju od dadžbina. Svaki sandžak je imao svoje zakone koji su se, u suštini, podudarali sa Kanun-i Osmani.

Osmanski zakon je pridavao veliki značaj presedanu te ostavljaо široke diskrecione mogućnosti sudijama, koje su fermani često upućivali na jednostavno postupanje u skladu sa “zakonom koji se prema običajima primjenjuje”. U kanunnamu Silistre, koja potječe iz vremena Sulejmana I, piše:

“U slučaju da se u kanun-namni ne nalazi jasno pisana odredba, sporno

pitanje kadija valja da zvanično uputi u prestolnicu. Postupajući u skladu sa prispjelim naređenjem, on treba da doneše odluku, kojom će razriješiti spor. Tu odluku dužan je da unese u svoj registar - ‘sidžil’; i da je potom primjenjuje u sličnim prilikama.”

Sultan je zvaničnom poveljom imenovao kadije, nalažući im da podjednako tumače i primjenjuju Šerijat i kanun. Kadije su na raspolaganju imale zbirke kanuna, čije kopije nisu morale biti zvanično potvrđene. U svoje sidžile oni su upisivali zakonodavna naređenja koja bi primili, i bili su dužni da na osnovu njih dijele pravdu. Prema tome, osmanski zakon se nalazio u neprestanom razvoju, pa su stotine kanun-nama dragocijen izvor za historiju.

Nijedno lice nije moglo biti kažnjeno bez kadijine pisane presude. Isključivo pravo sprovođenja sudske odluke imao je beg, ali bez kadijine osude on nije mogao naplatiti čak ni najmanju novčanu kaznu. Zakon je zahtijevao predstavnika Porte, koji je, po sultanovom naređenju, imao da izvrši kaznu tako da dovede optuženog pred kadiju i da kadija u njegovom prisustvu izrekne presudu. U slučajevima koji su obuhvaćeni građanskim zakonom i sam sultan je morao poštovati kadijinu presudu. Kadija je unosio u sidžil o imovini svakog preminulog starca koji nije bio musliman i starao se o njoj dok se ne pojavi nasljednik. Zakon je onemoćavao blagajni da konfiscira takvu imovinu. Sultani su ponekad morali da izdaju i abaletname, raspise kojima su izglađivali zlouptrebe provinčijskih vlasti. To se odnosi na slučajeve kada su kadije i ostali zvaničnici nametali

⁵ J. Von Hammer, Des osmanischen ReichsStaatsverfassung und staatsverwaltung, I-II; Wien, 1815.; O. L. Barkan XV ve XVI inci asırlarda Osmanli imparatorlungunda zirai ekonomini hukuki ve mali esasları, İstanbul, 1943.

⁶ Vidi napomenu broj 2

raji kulukili, nezakonito rekvirirali namirnice, odnosno kada su mimo zakona povećavali globe i dažbine.⁷

Kadije i kadiluci

Institut kadije i kadiluka bio je temeljna odrednica moćne Otomanske imperije, i to njenog administrativno-pravnog ustrojstva, a i prije nje. Kasnije, dakle tridesetih godina dvadesetog stoljeća, pojavilo se u svijetu prvo štampano djelo o povijesti sudstva u islamu - "Tarihul-kadai fil-islam", od Mahmuda ibn Mahmuda ibn Arnusa, kadije u šerijatskom sudu u Kairu (Kairo 1934). Ako u islamskoj literaturi postoji nekoliko djela koja hronološki bilježe biografije svih sudija u nekoj islamskoj prijestolnici, iz njih se možemo informirati o sudijama i sudskim odlukama čak iz predturskog doba. Također je poznato da u biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu postoji jedna zbirka rukopisa i sabranih djela, evidentirana pod brojem 905, u kojoj se nalazi popis kadiluka u evropskoj Turskoj po činovnim razredima, iz 1150. godine po Hidžri (1737.) godina. U tom popisu spominje se i Kadiluk Gračanica.

U jednom turskom sidžilu iz 1248. godine po Hidžri (1833.) popisani su svi kadiluci u Bosanskom vilajetu, među kojima je i gračanički, o kojem ovaj put govorimo. Čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, pod rednim brojem 72, str. 41 i 42.

Turska se država u početku dijelila na dva dijela - evropski (*urumli*) i azijski

(*anadoli*). Ejaleti su se dijelili na sandžake, sandžaci na kadiluke, kadiluci na nahije, nahije na sela, a sela na mahale.

Ejaletima su upravljali beglerbezi, a sandžacima sandžakbezi. U periodu od 1494. do 1520., za vladavine Sulejmmana Zakonodavca, uvedene su administrativno-upravne reforme. Tada su ejalete nazvali vilajetima, a beglerbege valijama. Sultan Sulejman je šejhul-islama stavio na čelo cijeloj sudskej upravi. Tada je sudska uprava odijeljena od političke scene. Ova reforma se desila upravo u vrijeme kada je Bosna i Hercegovina potpala pod Tursku vlast.⁸

Postojale su tri vrste šerijatskih sudija:

- *mula* (kadija u većim gradovima, dekretom je postavljao svoje zamenike, tako da se npr. sarajevski kadija zvao bosanskim mulom),
- *obični kadija* (oni su službovali u kotarskim i običnim mjestima u provinciji),
- *naib* (naibi su bili najniži stepen šerijatskih sudija).

Bitno je istaći da su se kadije na dužnost postavljale carskim beratom (ukažom). Nadležni kadi-asker im je izdavao posebne dekrete, tj. ovlaštenja da sude, te da sude i u posebnim vojnim stvarima, i to samo ako u toj provinciji nije postojao posebni činovnik poznat po nazivu "kassam".

Kadije su plaću dobijale od države. Iz sidžila gračaničkog kadije saznajemo da su i kršćani dolazili na šerijatski sud i sklapali brakove, dijelili zaostavštinu po šerijatskom naslijednom pra-

⁷ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo od 1300.-1600. godine*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974. godine, 452. str.

⁸ www. Pojam sidžila, Šehić, Gračanički kadiluk u Zvorničkom sandžaku, htm str.20., 30. 1. 2007.

⁹ Sudsko uređenje za vrijeme Mehmeda II Osvajača (vladao prije Sulejmmana Zakonodavca, od 1429.-1451. godine), imalo je dva kazi-askera. Jedan je bio za provincije u Evropi, a drugi za azijske provincije. Šejhul-islam je bio carigradski muftija te uživao ulemsku čast.

vu.¹⁰ Kadije su se služile u svom radu i kanunima te raznim naredbama za zemljische posjede. Ti zemljische posjedi u Bosni i Hercegovini su imali status erazi-mirija, pa se i upravljalo po takvim zakonskim odredbama. Dakle, može se zaključiti da su kadije bile nepriko-snovene u pogledu dijeljenja pravde, pa, moglo bi se reći, i podosta komotne. Sudili su u posebnoj zgradi koja se zvala mehkema. Muftija u to vrijeme nije imao svoju kancelariju i svoje poslove je obavljao u porodičnom domu ili medresi, gdje je bio i profesor te službovaо kao muderis. Zgradu u kojoj je kadija sudio, dakle mehkemu, održavaла je država o svom trošku te je ona i bila državno vlasništvo. Uz mehkemu bila je i sudska blagajna, o kojoj se brinuo emin - blagajnik. Mehkema je imala svoju arhivu u kojoj su se čuvali, pored amaneta, novca jetima, akata, i sidžili (sudski protokoli), u koje su se upisivale sve rasprave, osude, podjele zaostavštine, sklopljeni brakovi, razvodi brakova i dr. Svaki kadija je za vrijeme svog službovanja imao i pravio sidžil.

Pored kadije, u zgradi mehkeme radili su i drugi činovnici koji su imali status pomoćnih službenika:

- *kassam* – dijelio ostavine,
- *katib* – pisar (u većim gradovima bilo ih je više),
- *bevab* – hatim (portir, vratar),
- *muhzur* - sudski izvršilac čija je zadaća bila da dovodi stranke kadiji,
- *uduli* - ljudi koji su bili pošteni i ugledni i često su bili svjedoci (*šahidi*).

Rad kadija i način njihovog djelovanja u tom periodu možemo vidjeti kroz

ispisana djela Safvet-bega Bašagića i Hadži Mehmeda Handžića:

Safvet-beg Bašagić spominje i ove slučajeve:

“Kadije nisu imale stalnu plaću od države, nego su živjele od zakonom određenih dohodaka, kao naprimjer od vjenčanja, popisa ostavštine islično. Ti su dohoci uglavnom pobirani od muslimana...”

Hadži Mehmed Handžić ističe:

“Nije nam poznato da je u Bosni i Hercegovini u šerijatskim sudovima makar gdje bio sudski senat iako je to u nekim drugim islamskim zemljama postojalo, kako se vidi iz historijskih spisa. Na kadijinu presudu nije bilo apelacije u današnjem smislu. Postoјala je samo ‘der’i-da’va’, znači ponovni pretres predmeta, ali kod istog kadije.”

Otuda i potiče narodna izreka: “Kadija te tuži, kadija te sudi!”

Kada već govorimo o kadijama - sudskoj vlasti u vrijeme Osmanlijskog carstva na području Bosne i Hercegovine, položaj nemuslimana bitno se može okarakterizirati kroz slijedeći prikaz:

Pravne povlastice nemuslimana sa-stojale su se, konkretno, u pravu da svoje bračne, porodične, nasljedne, obligacione, imovinsko-pravne i druge poslove rješavaju na i po pravu vjerske zajednice (millet) kojoj pripadaju, kao i pred svojim vjerskim starješinama, ili, pak, izabranim sudijama. To znači da su se oni mogli obraćati i kadiji za rješavanje određenih stvari, izuzev onih čisto vjerskih. Kada su se obraćali kadiji za rješavanje nekog sudskog spora, morali su se podvrići odredbama šerijatskog prava, kao i odredbama car-skih kanuna (kanunname).

Ako promatramo takav odnos vlasti u

¹⁰ Gračanički sidžil (sidžil gračaničkog kadije), bio je u zbirci sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke do 1981. godine. Tada je predat Orijentalnom institutu u Sarajevu, a kasnije je, u ratnim djelovanjima 1992. godine, uništen u granatiranju Orijentalnog instituta.

drugim pravnim sporovima, onda je bitno za istaći da u sporovima - krivičnim, poreznim, agrarnim i drugim - nemuslimani po pravilu nisu uživali autonomiju. Pravo jurisdikcije je pripadalo samo kadiji. Ako motrišta svrstamo u opće principe islamskog prava, ili u opća načela šerijatskog prava, može se reći da nisu bili regulirani posebnim zakonodavstvom niti posebnim naredbama normativnog karaktera. Nemuslimani su svoje povlastice posebno nabrajali u dekretima, ili su im ih samo načelno potvrđivali. Obično su to činile vjerske starještine u posebnim naredbama (ferman), ili dekretima (bert), koji su zbrajanjivali ometanje u pogledu djelovanja nemuslimanskih vjerskih starješina, i to sve u okvirima priznatih povastica.

Na primjeru izjave Mehmeda II Osvajača koju je dao Jevrejima u jednom obraćanju (period 1451.-1481.), stoji:

“Slušajte vi, Jevreji koji živite u mojoj državi, svaki od vas može doći u Carigrad i može reći ostalim sunarodnicima da ovdje imaju utočište.”¹¹

Naprijed smo naveli položaj nemuslimana na ovom području, a kako bismo se vratili na temu o kojoj pišemo, istaći ćemo na koji način i kako su izgledali sidžili, te iz čega su se oni sastojali, po primjeru Maglajskog sidžila (1816.-1840.), te koja dokumenta su sačuvana i na koji način su složena u Maglajskom sidžilu.¹²

Provincijska administracija i timarski sistem

Od prvih dana postojanja osmanske države sultani su imenovali i povjeravali upravu begu (koji je pripadao vojničkoj

klasi i zastupao sultanovu izvršnu vlast) i kadiji (koji je potjecao iz redova uleme te u ime sultana predstavljao pravosuđe). Beg nije mogao izvršiti ni jednu kaznu a da od kadije ne dobije odluku, a kadija nije mogao sam sprovesti niti jedno svoje rješenje, iako je djelovao nezavisno od bega. Kadija je primao naređenja direktno od sultana, kome se, isto tako, neposredno obraćao molbama. Osmanlije smatraju da je ovakva podjela vlasti u provincijskoj upravi bitna za uspješan rad administracije.

Osmanska država je bila podijeljena na sultanov sandžak i sandžake čija je uprava povjerena sultanovim sinovima. Sandžak je bio administrativna jedinica sa vojnim namjesnikom, sandžakbegom, na čelu, koji je od sultana dobio sandžak (*zastavu*), kao simbol svoje vlasti. Poslije 1361. godine, nakon širenja Osmanlijskog carstva na Balkanu, pojavila se potreba da se nad svim sandžačkim begovima postavi beglerbeg, kako bi se sačuvala kontrola. U petnaestom i šesnaestom vijeku Porta je upravu novoosvojenim teritorijama najčešće povjeravala neposredno sandžakbegovima, nad kojima se kasnije postavljaо beglerbeg. Organizacija beglerbegluka je bila kao dugotrajan proces koji su usmjeravali vojni razlozi. Gledajući historijski, bilo je potrebno da prođe punih 100 godina pa da Bosna /1463.-1580./, koja se ranije nalazila u sastavu Rumelije, postane samostalan beglerbegluk, osnovan protiv Austrije. Od posljednje decenije XVI vijeka Porta ograničava veličinu beglerbegluka poznatih kao ejaleti. Oko 1610. godine Carstvo je bilo podijeljeno na oko 32 ejaleta. Osmanska vlada je timarski

¹¹ Akademik Avdo Sučeska, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka*, (Position of Jews in Bosnia and Herzegovina during Turkish-Ottoman), Sefarad, '92., str. 33-46.

¹² Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, *Maglajski sidžil 1816.-1840.*, Sarajevo, 2005., str. 620.

režim zavodila samo u onim područjima gdje su sandžački sistem, administracija i zakoni imali dobre temelje. Taj sistem će odrediti ne samo karakter provincijske administaracije nego i finansijsku društvenu i agrarnu politiku Carstva. Sve ove institucije bile su organizirane u skladu sa vojnim potrebnama države. Da bi uspostavila timarski sistem, Porta je morala da održava trajnu i centralnu kontrolu, morala je da, do najsitnijih detalja, utvrdi prihode u provincijama te da sačini registre kroz koje bi se vidjeli ti prihodi. Porta je u svaku pokrajinu slala svog *il-jazidži* opunomočnika da utvrdi izvore prihoda. On je, *jazildžija*, u detaljan registar (defter) unosio ime glave svake porodice u svakom selu. Na kraju popisa svačko selo je trebalo dati određenu svotu novca od desetaka, a zatim *čift-resmi-taksi* na imanje u gotovom novcu, a nemuslimani su davali *ispendžuka* i od ostalih povremenih davanja. Na taj način izdvajan je prihod sela za sultana, a ostatak je rezdjeljivan spahijama u vidu timara ili zijameta. Zijamet je u formalnom smislu pripadao subaši i kretao se u rasponu od 20-100.000 akči, te se zvao has. To je sve sačinjavano u jednosumarnom registru. U slučaju spora, kadija se vodio ovim registrima, a timar je bio nedjeljiva i nepromjenjiva jedinica. U timarskom sistemu vladao je princip podijeljene svojine, jer su na istom komadu zemlje vlast držali i država, i spahija i seljak. Spahija je bio ovlašćen da se stara o primjeni zemljишnih zakona, da iznajmljuje nenaseljenu zemlju pod ugovorom uz unaprijed plaćenu najamminu, itd.

Timarski sistem od beglerbega do spahije, kao administrativna organizacija, oličavao je sultanovu izvršnu vlast u provincijama. Spahijama je povjeren,

dakle, više dužnosti. Oni su bili neka vrsta policijskih snaga, da štite raju, ali i da ubiru obavezne poreze. Pod rukovodstvom beglerbega radili su timar-defterdari i defter-čehaje, koji su rješavali pitanja vezana za timare, i, zatim, hazine-defterdari, koji su se starali o izvorma prihoda. Činovnici u kancelarijama bili su organizirani na isti način, tako da su bili: čehaje (nastojnici) i teskeredžije (administrativni službenici).

Provincije su bile podijeljene na još jedan bitan način: kadiluci – administrativno-pravne oblasti kadija. Kadija je živio u gradu, svoje predstavke slao u pojedina mjesta i stvarao u okruzima nove sudove. Primjenjivao je Šerijat i kanun. Dužan je bio da provodi nadzor nad sultanovim administrativnim i finansijskim naredbama. Imajući takvo ovlaštenje, bio je obavezan, kao nadzornik finansijskog poslovanja, da bez odlaganja obavijesti vladu o svakom protuzakonitom postupku administrativnih službenika. Izvršavajući sultanova naredjenja, s vremena na vrijeme je lično išao u inspekciju po provincijama.

Kadije su predstavljale stup osmanske uprave. U XV vijeku kadija je mogao biti unaprijeđen u sandžakbega ili beglerbega. Bilo je, naravno, kadija koji su zloupoterbljavali svoja ovlašćenja. Mnoge kadije su se borili za taj položaj, koji je brojem bio ograničen. Dešavalo se da buduće kadije godinama čekaju na spiskovima aspiranata te čim bi dobili ovalšćenje krenuli bi da se bogate. Kasnije su kadije postavljane samo na godinu dana. Sredinom XVI vijeka u Anadoliji je u stotinama medresa bilo kadija, pa su čak postali težak teret Carstvu, udružujući se u bande, pljačkajući po selima te unoseći pometnju u gradovima.

Treći stup provincijske administraci-

je bio je hazine-deftedar, koji je zastupao interes državne blagajne. Slično kadiji, bio je nezavisan, imao je pravo neposrednog kontakta sa prijestolnicom te da ukazuje na žalbe beglerbegova. Beglerbeg je mogao da otpusti svakog kadiju i hazine-deftedara koji je zloupotrijebio svoju ovlast.

Značaj sidžila

Značaj sidžila uvidjeli su domaći istraživači, dok su turski naučnici nešto kasnije pristupili obradi ove vrste arhivske građe. U osmanskim sudskim protokolima, sidžilima, nalaze se raznovrsna dokumenta: o imenovanju državnih službenika, o skupljanju poreza, pozajmice, sklapanju i razvod brakova, kupoprodaje, sudske presude, zavještanja i drugo.

Sidžili su prvorazredni historijski izvori koji sadrže dokumenta koja se tiču kadiluka, ejaleta i države u cjelini. Dostignuća turske historiografije na ovom istraživačkom polju, od 40-tih godina XX vijeka sabrana su u napomenama u zbirci "Ser'iye Sicilleri".

Sidžil potječe od latinske riječi (Sicillum), službeni je register osmanske sudske kancelarije, u koji su zavođeni svi na sudu rješavani problemi. U sadržaju sidžila mogu se naći, kao što smo naprijed rekli, oblasti građanskog i porodičnog prava, kao i prijepisi službenih akata viših organa vlasti. Kao što smo mogli vidjeti u literaturi, osim izrazito sudske djelatnosti, kadije su knjižili i određivanje cijena na tržištu, radnike za popravke na putevima, ali i popise stanovništva. Predmetna problematika sidžila očituje se i u nadležnostima određenog kadije.

Već nakon Hatt-i šerifa od Gulhane, kadije gube na ulozi.

Značaj sidžila kao izvora ne leži samo

u njegovoj historiografskoj dimenziji, već i u dimenzijama u kojima je razmatran u onomastičkim, topografskim, etnološkim, sociološkim i drugim istraživanjima. Svakako, taj značaj se ne očituje samo kroz historiografsku dimenziju, već i kroz istraživanja administrativnih jedinica. Zbog nepostojanja djela na bosanskom jeziku koje bi sintetički zaokružilo historiju sudstva u Osmanlijskom carstvu, svaki pripovjeđač nastoji približiti instituciju kadije, pa čak i kadiluka kao administrativno-pravne jedinice. Tako je Sadik Šehić, u svom radu posvećenom gračaničko-zvorničkom sandžku, dao osnovne informacije o pomenima Gračanice u arhivskoj građi, razvoju kompletног sistema, ustanovama kazi-askera, odnosno kadija uopće. Mi ćemo podsetiti i na činjenicu da, iako su postojale u osmanskom sudskom sistemu dužnosti šejh-ul-islama, kazi-askera, kadije, naiba, nije bilo obavezne zavisnosti između ovih organa. Bosna je u ovom periodu imala 45 kadijskih mjesta, sa različitim rangovima kadije. Ranije smo kazali da je mula najviši rang kadije, koji je, također, bio stepenovan.

Treba istaći jednu posebno značajnu instituciju administrativno-pravnog sistema Osmanlijskog carstva. Riječ je o izvjesnom stepenu kojeg su imale kadije čak i u odnosu na najviše vojno-političke i upravne beglerbegove. Naime, činjenica da su kadije postavljane od posebnih vlasti i da su imale, prvenstveno, ulogu kontrolora zakonitosti akata i vlasti u ejaletu, njihovu funkciju činila je nezavisnom i u odnosu prema beglerbegu.

Iako je bilo istraživača koji su svoje značajne studije zasnovali na prvorazrednim izvorima, nije rijetka situacija da se unutar sidžila nađu kratki tekstovi koji se odnose na visinu nekih cijena

i kako su rukopisi otkupljivani za 18 groša. U sidžilima su pojedine stranice često ostavljane praznim, tako da se osjeća i problem što u sidžilu i nema originalne paginacije, ili ona nije uočljiva na amaterskim kopijama itd.

Kadija, kao zastupnik Šerijata i kajnuna, bio je nadležan u svim slojevima društva, pa se na osnovu toga može zaključiti da su šerijatski sudovi imali univerzalan karakter. Iz sidžilske građe može se doći do saznanja i o strukturi stanovništva.¹³

Obrada ove vrste arhivske građe kod turskih naučnika¹⁴

U osmanskoj državi najvažnije pravo je bilo šerijatsko pravo i šerijatski sud. Raznovrsne epohe razvoja države sadržavale su pravo na vjeru, ekonomsku privredu, vojne institucije i mnoga vrijedna učenja koja su se sakupljala u ove sveske (registre). Registri su svjedočanstva tog vremena. Ova svjedočanstva o vjeri, jeziku i različitim gledanjima istaknuta su u tom pravcu da su svi ljudi imali vezu sa dešavanjima i učestvovali u sudskim procesima te bili sadržani u ovim dokumentima (svjedočanstvima). Ovi registri su nastali u 15. vijeku, stotinama godina su se održali, a u prvoj polovini 20. vijeka priloženi su turskoj kulturi i predstavljaju jedan od važnih historijskih izvora za proučavanje njenih ranijih epoha te temelja ustrojstva.

Šerijatski registri

Historijska i kulturna vrijednost

Gledajući unazad, može se slobodno kazati da je administrativna i društvena historija bila potpuna. I u današnje

vrijeme za historiju grada-mahale prvi stupanj izvora su šerijatski registri. Prvi izdani registar u vrijeme kadijskog registra je pripadao kadilucima i zabilježen je od strane Ćire Truhelke.

Do danas, kadije su imali svoje dužnosti, ali i obaveze, odnosno odgovornosti.

Iako su šejhul-islam i Kazasker i Sadrazam veliki detalji i društveni koraci su se nalazili u registrima.

Uvod u pravnu historiju

Izvori islamskog prava pravo časti i oblici prakse kao i padišahove naredbe će izaći iz ove sveske. Pravo u šerijatskim registrima je određivao priazani (postojeći) SUDSKI PROCES ili pravo i zainteresovanost u šerijatskim presudama. A takvi su:

- 1. *Uvod u privatno pravo*
- 1.a. lično pravo - pravna i fizička lica, sposobljenost, odsustva, i ostale slične teme,
- 1.b. porodično pravo - zaruke, razvodi, brak,
- 1.c. pravo na miraz - dogovor oko miraza, državni miraz, testamenti,
- 1.d. stvari predmeti, ekonomsko pravo,
- 1.e. islamsko pravo, pravo za uputstvo muslimana.
- 2. *Uvod na javno pravo*
- 2.a. kazneno pravo - lopovluk, krade, pijenje alkohola...,
- 2.a.b. o kaznenim prekršajima,
- 2.a.c. kaznena politika i zlostavljanje,
- 2.b. procesno pravo - konvencionalno pravo, interpretacijsko pravo (Kur'an), svjedočenja,
- 2.c. izvršavanje prava i nesposobnost plaćanja,

¹³ Gračanički glasnik, broj 16, novembar 2003. godine. *Posljednji Gračanički sidžil*, Ramiza Smajlić 7. str.

¹⁴ Sa web-stranice skinuto te prevedeno sa turskog jezika /slobodan prijevod/

- 2.d. materijalno pravo, rukovodstvo,
- 3. ekonomsko pravo,
- 3.a. radni život, kvalitet života,
- IV Društvene radnje i uvod u taksiran
- Sandžak. Bgluci,kadijstvo
- V. Vojno pravo (uvod u vojno pravo)
- 470 i nešto godina vojna historija je podrobno (Udetalje), bila objašnjena u šerijatskim registrima.
- U Osmanlijskoj carevini najveća upravna i rukovodeća jedinica bila je ejalet (ejalet je najveća administrativna jedinica u Osmanlijskom carstvu do 1864. godine).
- Poslije su došle sandžak-kaza i na hije
- Stari šerijatski registri (sidžili) bili su zaista ozbiljni i u neku ruku su štitili svoje interes.

Organizacija u osmanskoj državi

Teškilat (organizacija), u Osmanskoj državi se izražavala i u šerijatskim registrima

Zatim postoje razredi i dužnosti a to su:

- I Osmanske medrese /Fatih Sulejmanova medresa
- II šejhul Islam i Islamski muftija (Naj više sveštano lice u jednoj državi)
- III Visoko vojna sudstva u Osman skom carstvu

IZVORI I LITERATURA

I. Izvori:

- 1) Arhiv Bosne i Hercegovine
- 2) Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine
- 3) Arhiv regije Srednja Bosna u Travniku
- 4) Orientalni institut u Sarajevu
- 5) Bošnjački institut Adila Zulfikarpašića u Sarajevu

- IV Kadijstvo
- V Podjela dužnosti gradski nadzornik sudski pisar i narednik
- VI Sudski procesi u Osmanskoj državiŠerijatski i Nizamski procesi/pravo

Cjelokupno stanje šerijatskih registara

Arhiva šerijatskih registara je bila ona koja je sadržavala registre Istanbula i okoline.

Oni se danas mogu posjetiti i mogu biti viđeni u velikim bibliotekama.

Sa tanzimatom je počela reforma prava. Kod osmanlija miraz i nesip (porijeklo po očevoj liniji) je bilo gledano sa šerijatske tačke gledišta.

Sa Nizamijskim sudskim procesom počele su dužnosti je izašao (kompletno) 1871. godine naziva se *osjek dužnosti*¹⁵.

Zaključak:

Baveći istraživačkim radom u temi sudske i upravne vlasti i njihovih karakteristika u Osmanskem carstvu sa posebnim osvrtom na sidžile, i u ovom drugom pristupnom radu tražeći dobro izvršene obrade, utvrđujemem i pokušavam približiti dah tog vremena današnjem suvremenom društvu

- 6) Biblioteka Gazihusrefbegove medrese u Sarajevu
- 7) Biblioteka i arhiv franjevačkog samostana u Fojnici
- 8) Biblioteka i arhiv franjevačkog samostana u Visokom
- 9) Biblioteka i arhiv franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci
- 10) Biblioteka islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici

¹⁵ www. Miliyet.com Taha aykol 03.06.1999. godine

- 11) Gradska biblioteka u Zenici
- 12) Javna ustanova Opća narodna biblioteka u Maglaju
- 13) Privatna biblioteka

II. Literatura:

- 1) Ahmed Aličić, Čifluci Husein kapetana Gradaščevića, POF. Sarajevo 1964 – 65. godine.
- 2) Adin Ljuca, Maglaj na tragovima prošlosti, Prag 1999. godine
- 3) Avdo Sućeska, Novi podaci o nastanku i visini Taksita u Bosni. PIS. Sarajevo X 1974.godine.,
- 4) Bedrudin Mezildžić, Legenda o Maglaju, Preporod Sarajevo IV, 1973. godine,
- 5) Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches II. Pest 1828 str. 618.,
- 6) Hefele F., Maglaj na Bosni, Vjenac Zagreb, XIX (1887),
- 7) Hamid Hadžibegić, Džizija i harač, POF. Sarajevo V (1954 – 1955),
- 8) Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, Naše starine 1, Sarajevo 1953. godine,
- 9) Hamdija Kreševljaković, Stare starine u Bosni i Hercegovini, 2. Sarajevo Svjetlost, 1980. godine,
- 10) Hamdija Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, GDI BIH, Sarajevo II, 1950. godine,
- 11) Ivo Bojanovski, Stari grad Maglaj, Istraživačko konzervatorski radovi 1962-63 godina, Naše starine Sarajevo X 1965. godine,
- 12) Muhamed Ždralović, Bosansko-hercegovački prepisivači dijela u arabičkim rukopisima, Kronološki pregled, Sarajevo Svjetlost, 1988.
- 13) Vladislav Sakarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske Opština grada Sarajeva 1937.,
- 14) Šabanović, Bosanski pašaluk 1959, Sarajevo,
- 15) Boškov, "Zum Diplomatischen Aspekt der Sigil-urkunden" Zeitschrift der deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, supplement III, 2. XIX Deutscher Orientalistentag vom 28. september bis 4. Oktober 1975 in Freiburg im Breisgau, Wiesbaden 1977,1116-1119.
- 16) B. Nedeljković,"Sarajevski sidžil iz godine 1555-58", Arhiv za pravne i društvene nauke.X.1934 br. 2,
- 17) P. Džambazovski-A.Starova, Turski dokumenti za makedonskata istorija, tom I (1800-1803), Skopje 1951,
- 18) M.Mujkić,Sidžil mostarskog kadije, 1632-1634,Mostar 1987.
- 19) A.Aličić, "Uredenje bosanskog ejaljata od 1789 do 1878. godine, Sarajevo 1983,52.
- 20) H.Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 184.
- 21) P.Džambazovski, Turski dokumenti za makednska istorija 1818-1827.IV, Skopje 1957, 183.
- 22) Galib Šljivo, Bosna i Hercegovina 1849-1853, Banjaluka, 1990, 433str.
- 23) A.Škaljić, Turcizmi na srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1989, str. 610,
- 24) M.Filipović, "Ozrenjaci ili Maglajci", Glasnik zemaljskog muzeja, 1952,sv. VII, Sarajevo 338
- 25) A. Benac- D.Sergejevski-Đ.Mazalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Narodna prosjjeta, Sarajevo, str. 183, 1955
- 26) Halid Inaldžik, Osmansko carstvo, Srpska književna zadruga, str.452.beograd 1974. godine,
- 27) Muhamed A. Mujić,Sidžil Mostarskog kadije,Ikro Prva književna komuna,1987.

POJAM, PRIRODA I KARAKTERISTIKE KOMUNITARNOG PRAVA

Maja Sahadžić

Sažetak

Pravo koje nastaje u okviru Evropske unije naziva se pravo Evropske unije, ili komunitarno pravo. Taj pravni sistem sastoji se od četiri cjeline koje, ujedno, čine četiri izvora prava: osnivački ugovori i pravni instrumenti, originarno komunitarno pravo, derivativno komunitarno pravo i komplementarno komunitarno pravo. Radi se o sistemu pravnih normi kojima se uređuju odnosi u koje stupaju fizička i pravna lica u Evropskoj uniji. Komunitarno pravo čine dvije grupe propisa i to: propisi kojima se uređuju organizacijska i pravna pitanja i propisi kojima se uređuju ekonomski pitanja u okviru Evropske unije. Sama pravna priroda komunitarnog prava kao sistema pravnih normi je sporna u teoriji, što će objasniti naredni tekst. Karakteristike ovog prava odnose se na neposrednu primjenu/djelovanje, supremaciju i preempciju.

Činjenica je da u uvjetima jakog transnacionalnog, pa i globalnog, povezivanja saznanje o ovom aspektu Evropske unije predstavlja obavezu svakog ko se bavi pravom.

Ključne riječi

Pravo Evropske unije, pravo Evropske zajednice, komunitarno pravo, Acquis Communautaire.

Uvod

Evropske zajednice kao „supranacionalne“ organizacije imaju bitne karakteristike koje se sastoje u prijenosu nacionalne, državne, suverene vlasti na vlasti zajednica, odnosno vlasti Evropske unije, kao i visokom stepenu samostalnosti u oblikovanju volje i stvaranju jedinstvenog prava. Ipak, pravni sistem zajednica, generalno gledajući, još uvijek je daleko od države ili državne tvorevine. Bez obzira na to, pravni poredak je ipak evoluirao i počeo da se razvija u samostalni pravni sistem zahvaljujući prijenosu suverenih prava država članica na nivo zajednice, a temelji su mu udareni na osnovu saglasnosti volja država, iskazanim u ugovoru o osnivanju, uz postojeću međunarodnopravnu osnovu, na čijim temeljima nastaje ovaj poredak.

„Za razliku od uobičajenih međunarodnih ugovora, Ugovor o Europskoj (ekonomskoj) zajednici je stvorio vlastiti pravni poredak, kojega su pri stupanju na snagu prihvatile u vlastiti pravni poredak države članice i primjenjuje se od njihovih sudova. Kroz osnivanje Zajednice, koja ima vlastitita tijela s pravnom i poslovnom sposobnosti, koja ima međunarodnu sposobnost djelovanja i osobito ima autentična suverena prava, koja se temelje na ograničenjima nadležnosti država članica ili na prijenosu njihovih suverenih prava, države članice su iako možda za ograničeno vrijeme ograničile svoja suverena prava i stvorile pravnu osobu koja obavezuje njih i njihove pripadnike.“¹

Pojam i naziv komunitarnog prava

Pravo koje se stvara i odnosi na uređivanje društvenih odnosa u okvirima Evropske zajednice, Evropske zajednice za ugalj i čelik i Evropske zajednice za atomsku energiju, prvobitno je nazvano pravom evropskih zajednica, ili komunitarnim pravom. Nešto kasnije, evoluiranjem integracije Evrope i objedinjavanjem ove tri zajednice, počelo se nazivati pravom Evropske unije, dok se u posljednje vrijeme vrlo često upotrebljava pojам evropsko pravo. „U skladu s tim se govori i o pravnom poretku Zajednice, komunitarnom pravnom poretku, odnosno pravnom poretku Unije i evropskom pravnom poretku.“² „Europsko pravo ‘krovni’ je izraz za više pravnih poredaka, međusobno višestruko isprepletenih... kao različiti oblici regionalne suradnje između europskih država u različitim oblastima i s različitim sastavom europskih država članica.“³

Prije svega, treba uzeti u obzir da ovaj pravni sistem čine četiri cjeline:

1. Osnivački ugovori i pravni instrumenti (koji predstavljaju njihove anekse i izmjene),
2. Originarno komunitarno pravo (i u hronološkom i u tehničkom smislu),
3. Derivativno komunitarno pravo (koje predstavlja skup unilateralnih akata institucija Evropske unije),
4. Komplementarno komunitarno pravo (konvencije koje Unija zaključuje sa trećim zemljama i praksu Suda pravde).

¹ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine. (Vidi još: Slučaj Costa na www.european-convention.org i www.europa.eu.int - zadnji pristup web stranici: 10. 11. 2006. godine)

² *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine (Ovim povodom vidi i: Pajić, 1985. godine; Rodin, 1990. godine; Vukadinović, 1996. godine)

³ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine

Prema tome, četiri su izvora prava Zajednice: akti država članica, akti zajednice, opća pravna načela zajednice i međunarodni sporazumi sa državama nečlanicama.⁴ Na stvaranje ovakvog sistema utjecala su nacionalna prava država članica sa različitim backgroundima, bilo kontinentalnog ili common-law sistema. A u poređenju sa ovim nacionalnim pravnim sistemima, komunitarni sistem je skup pravnih normi kojima se reguliraju odnosi između subjekata komunitarnog prava (fizička i pravna lica koja mogu biti državljanini ili imati sjedišta u nekoj od država članica, zemlje članice i njihovi organi i institucije). Šta, onda, predstavlja pojam komunitarno pravo? Vrlo često se postavlja pitanje, da li se ovaj pojam može upotrebljavati samo okvirno i uvjetno, „s obzirom na nedefinirani položaj Evropske unije i nepostojanje sopstvenih legislativnih ovlaštenja“.⁵

„**Acquis communautaire** (skraćeno ‘acquis’ označava komunitarno pravo, ali označava i pravne tekovine EU) skup je prava i obaveza zemalja članica EU. Nije riječ samo o pravu u užem smislu, s obzirom da obuhvata: sadržaj, načela i političke ciljeve osnivačkih ugovora, zakonodavstvo usvojeno primjenom osnivačkih ugovora i presude Suda Evropske zajednice, deklaracije i rezolucije koje je usvojila EU, mjere koje se odnose na zajedničku spoljnu i bezbjednosnu politiku, mjere koje se odnose na pravosuđe i unutrašnje poslove, na međunarodne ugovore koje je sklopila EU, kao i na ugovore između zemalja članica na području delovanja EU. Svaka država koja teži članstvu

EU mora prihvati odluke iz osnivačkih ugovora i uskladiti svoje zakonodavstvo sa *Acquis Communautaire*.⁶

„**Acquis communautaire** predstavlja zakonodavstvo Evropske unije, odnosno komunitarno pravo i pravne tekovine EU, i sadrži prava i obaveze zemalja članica EU. Ono je širi pravni pojam od klasičnog prava i obuhvata sadržaj, načela i ciljeve osnivačkih ugovora; zakonodavstvo prihvaćeno primjenom osnivačkih ugovora i presude Suda pravde Evropske unije, deklaracije i rezolucije koje je usvojila EU; mjere u oblasti zajedničke spoljne i bezbjednosne politike; mjere koje se odnose na pravosuđe i unutrašnje poslove; međunarodne ugovore koje je sklopila EU, kao i ugovore između zemalja članica na području djelovanja EU. Države koje žele članstvo u EU moraju prihvati odluke iz osnivačkih ugovora i usvojiti *Acquis communautaire*. Odredbe *Acquis communautaire* obuhvataju, između ostalog, slobodno kretanje robe, ljudi, usluga i kapitala; ekonomsku i monetarnu uniju; socijalnu politiku i zapošljavanje; nauku, istraživanje i obrazovanje; telekomunikacije i informacionu tehnologiju; regionalnu politiku i koordinaciju strukturalnih instrumenata, te okolinu i zajedničku bezbjednosnu i spoljnu politiku.“⁷

Evropsko pravo može se sagledavati u užem i širem smislu. Kada se radi o evropskom pravu u užem smislu, prije svega se misli na tri evropske zajednice: EZUČ (Evropska zajednica za ugalj i čelik), EZ (Evropska zajednica), EUROATOM (Evropska zajednica za

⁴ Osnovi prava Evropske zajednice, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine

⁵ Osnovi prava Evropske unije, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine (Vidi više: Vukadinović, 1996. godine)

⁶ www.europa.eu.int (zadnji pristup web-stranici: 10. 11. 2007. godine)

⁷ www.projuris.co.yu

atomsku energiju), koje su međusobno povezane zajedničkim tijelima i Ugovorom iz Maastrichta, te su, kako se u literaturi popularno spominje, ta tri stupa uvezana u Evropsku uniju. Samim tim, pravo koje se odnosi na ove tri evropske zajednice, kao i propisi o novim oblicima saradnje Evropske unije, postali su evropsko pravo u užem smislu. Drugi oblici saradnje među institucijama nazivaju se evropsko pravo u širem smislu.⁸

Komunitarno pravo je, dakle, skup pravila i obaveza, koje obavezuje države članice Evropske unije, ali koje se konstantno razvija i usavršava. Odnosi se na principe i političke objektive sporazuma, legislaturu usvojenu kroz ugovore i presude suda, deklaracije i rezolucije usvojene od strane Unije, mjere preduzete u vezi s pitanjem vanjske i sigurnosne politike, pravde i unutrašnjih odnosa, međunarodne sporazume sklopljene od strane Unije, ali i država članica u vezi s pitanjem aktivnosti Unije. Zemlje koje se žele uključiti u Evropsku uniju prvo moraju prihvati komunitarno pravo, a izuzeci i derogacije *acquisa prisutni su samo u posebnim situacijama te su limitirani.* „Tako, na primjer, pod evropskim pravom se može podrazumijevati uporedno, komparativno pravo. Ili, pod pojmom se može podrazumijevati korpus pravila koji je važio na manjem ili većem dijelu evropskog kontinenta (*ius commune*), odnosno korpus pravila u određenoj šire ili uže shvaćenoj oblasti čije postojanje se tvrdi, nagovještava ili priželjuje (*Ius Commune Europeum, A New Ius Commune*).“⁹ Ovdje treba

odgovoriti i na pitanje upotrebe ovog pojma. Treba uzeti u obzir da je Evropska unija okvirna struktura i da su njojme obuhvaćena dva segmenta: unijski i komunitarni, a korištenje izraza *pravo Evropske unije* moguće je opravdati činjenicom da pravo zajednice, odnosno komunitarno pravo, jeste dio Unije.¹⁰

Predmet, subjekti i prostor primjene komunitarnog prava

S obzirom na predmet, komunitarno pravo uređuje specifičan segment društvenih odnosa, kojeg je moguće predstaviti kao *splet* uzajamnih prava i obaveza zajednice i njenih subjekata, država članica i privatnih lica, te odnose između ovih subjekata međusobno.¹¹

Prema predmetu reguliranja, „sistem komunitarnog prava čine dve grupe propisa: Oni kojima se regulišu organizaciona i ustavno-pravna pitanja, sastav, način rada i nadležnost zajedničkih organa zajednica, njihov međusobni odnos i odnos prema državama članicama. Po svojoj prirodi i poreklu ove norme se mogu uporediti sa normama ustavnog i upravnog prava u unutrašnjim pravima i čine tzv. institucionalno pravo Evropske unije. Drugom grupom normi reguliše se uspostavljanje i funkcionisanje unutrašnjeg tržišta, odnosno ostvarivanje četiri osnovne slobode, i one čine pravo unutrašnjeg tržišta, odnosno trgovačko pravo EU. Ove norme su organizovane prema složenoj i strogoj hijerarhiji u kojoj najveću snagu imaju one sadržane u Osnivačkim ugovorima i opšta

⁸ Vidi više: *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine, stranica br. 3, 4, 5, 6, i 7

⁹ *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

¹⁰ Vidi više: *Osnovi prava Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine, stranica br. 212

¹¹ Kapteyn/VerLoren van Termaat, 1998. godine

pravna načela.¹² Gledano **iz ugla subjekata**, u komunitarnom pravu se u toj ulozi javljaju: države članice i njihovi organi, institucije zajednice i njeni organi i tijela, fizička lica (građani Unije), odnosno državljeni države članice i pravna lica sa sjedištem u nekoj od država članica. U principu, komunitarno pravo važi za sve fizičke i pravne osobe na prostoru zajednice.¹³ **S obzirom na prostor primjene**, komunitarno pravo je, generalno, određeno teritorijem država članica, odnosno prostorom koji je u njihovoj jurisdikciji. U osnivačkim ugovorima ovo rješenje je posredovano različitim solucijama. Mjerodavne odredbe su: Čl. 79, UČ; čl. 299, EZ; čl. 198, EA. Generalno, dok prvi ugovor svoju primjenu ograničava na *evropski* teritorij država članica, druga dva je proširuju i na *neevropske* zemlje.¹⁴

Priroda komunitarnog prava

Po unutrašnjoj strukturi i sadržini normi, komunitarni pravni sistem predstavlja koherentan i organiziran sistem sa sopstvenim izvorima, organima, postupkom stvaranja, tumačenja i primjene. Međutim, pravna priroda ovog sistema u teoriji je sporna. Prema internacionalističkom shvatanju, ovaj sistem predstavlja dio međunarodnog prava, a prema nadnacionalističkom, između EU i drugih međunarodnih organizacija postoji razlika, jer države članice prenose na organe Unije dio svoje nadležnosti. Riječ je, dakle, o pravnom sistemu sui generis, koji pokazuje određene nadnacionalne karakteristike.

Osnovna uloga ovakvog pravnog sistema je da posluži kao instrument integracije. On to čini metodom negativne integracije, kojom se državama članicama zabranjuju ponašanja suprotna zajednički postavljenim ciljevima i slobodama, sadržanom u odredbama osnivačkih ugovora. Drugi je metod pozitivne integracije, sadržan u derivativnom pravu, po kome države članice, u odnosu na pravnu snagu pojedinih akata EU, imaju obavezu da, na specifičan način, interveniraju u svojim unutrašnjim pravnim sistemima. Naročito su značajne uredbe koje se neposredno primjenjuju u državama članicama, što znači da su one obavezne da u potpunosti, bez izmjena i bezuvjetno, primjeñe ovaj propis kao svoj unutrašnji akt, direktive koje obavezuju države članice u pogledu cilja, ali ne u pogledu implementacije u unutrašnje zakonodavstvo, te su one slobodne da izaberu najprimjereniju formu i odluke koje se donose u pojedinačnim slučajevima i obavezuju isključivo donosioca i adresata.¹⁵

Osnovne karakteristike komunitarnog prava

Postoje različiti oblici regionalne saradnje između evropskih država u različitim oblastima i s različitim sastavom evropskih država članica. Različiti su i mehanizmi njihovog međusobnog utjecaja. Brojnost tih međudržavnih organizacijskih oblika u Evropi i njihovo međusobno umrežavanje doseglo je određen stepen kompleksnosti, što znatno otežava pristup ovoj materiji.¹⁶

¹² *Komunitarni pravni sistem i harmonizacija*, mr. Katarina Damjanović i mr. Ana Đorić, Beograd, 2003. godine

¹³ *Osnovi prava Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Vidi više: *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

¹⁶ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine

Komunitarno pravo je, zaista, poseban pravni sistem, koji se razlikuje od međunarodnog prava, ali i nacionalnih prava država članica, iako je sa njima i povezan. „To je potvrđeno i u dobro poznatoj presudi Evropskog suda u slučaju Van Gend and Loos, u kojoj je istaknuto da osnovni ugovori zajednice predstavljaju nešto više od običnih međunarodnih ugovora.“¹⁷

Iako je proizašlo iz međunarodnog prava, pravo zajednice ne posjeduje sva njegova obilježja; tehnike i doktrine prava zajednice imaju više zajedničkog sa nekim granama unutrašnjeg prava, kao što su ustavno i upravno, nego sa granama međunarodnog prava.¹⁸ U svakom slučaju, pitanje odnosa *novog, nadnacionalnog, transnacionalnog, federalnog...* i unutrašnjeg prava država članica, i osobito pitanje sukoba pravila unutrašnjeg prava i onih koja su kao komunitarna u njega pristigla bilo transformacijom, bilo *po sebi*, i dalje zauzima jedno od centralnih mesta.¹⁹ Bilo kako bilo, osnovne oznake odnosa između prava Unije i nacionalnih prava su upravo neposrednost prava Unije u nacionalnim sudovima, njegova nadređenost i postupci kojima se pravo naše naslovne tematike može sprovesti u djelo. Međutim, logično je postaviti pitanje: „Da li priroda zajednice, kao nadnacionalne organizacije, zahtijeva neki naročiti odnos između njenog prava i prava država članica?“²⁰ Tvrdi se da:

„pravo zajednice mora da ima jaču snagu od nacionalnog prava. Da nije tako, države članice bi mogle izbjegći primjenu pravila zajednice koja su na štetu njihovih interesa jednostavno tako što bi donosile suprotne pravne propise.“²¹ Ipak, ključne odgovore na ova pitanja, u kontekstu komunitarnog prava, daje Evropski sud, koji je i uspostavio ideju konstitucionalizacije komunitarnog prava, čije su neke osnovne karakteristike supremacija, neposredna primjenjivost i djelstvo, preempcija.²²

a) Neposredna primjena/djelovanje

Ideja komunitarnog prava, kao zasebnog pravnog poretku, podrazumijeva pojmove neposredne, direktnе primjenjivosti i neposrednog, direktnog djelstva. Oba imaju u vidu status komunitarnog prava u odnosu na unutrašnje pravo država članica, i generalno slijedeći ideju nadređenosti prvog, odnosno oba, podrazumijevaju marginalizaciju nacionalnog pravnog instrumentarija u primjeni komunitarnih, nadnacionalnih pravnih pravila.²³ Međutim, ukoliko pravni akt komunitarnog prava ispunjava potrebne uvjete, on može imati neposredno djelstvo, s tim da taj isti pravni akt može imati neposrednu primjenu ali da nema neposredno djelovanje, jer ne stvara prava i obaveze komunitarnog prava pravdним putem.²⁴

¹⁷ *Osnovi prava Evropske zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998. godine (Case 26/62, 1963. godine, ECR 1; Za različita mišljenja vidjeti: Wyatt, New Legal Order, or Old, 1982. godine)

¹⁸ Ibid. (Vidjeti i Van Gend en Loos)

¹⁹ *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

²⁰ *Osnovi prava Evropske Zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998. godine

²¹ Ibid. (Vidi još: *European Community Law and National Law, The Irreversible Transfer?*, John Usher, 1981. godine)

²² www.europa.int.eu (zadnji pristup web-stranici: 10. 11. 2006. godine)

²³ *Osnovi prava Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

²⁴ www.legal-dictionary.com (zadnji pristup web-stranici: 16. 12. 2006. godine)

Neposredna primjenjivost je pojam vezan za hijerarhijsku strukturanost pravnih akata i njihovo djejstvo u složenim pravnim sistemima, što u slučaju zajednice podrazumijeva i implementaciju komunitarnih pravnih akata u nacionalno, unutrašnje pravo. Riječima Suda u slučaju Simenthal ne posredna primjenjivost podrazumijeva da pravila komunitarnog prava treba primjenjivati u cijelosti i na jedinstven način u svim državama članicama, od dana njihovog stupanja na snagu i tako dugo dok su na snazi.²⁵

Neposredno djejstvo vezuje se za pitanje efikasnosti i efektivnu primjenu komunitarnog prava i to u situacijama kada nacionalno pravo ili nacionalne institucije nisu u stanju omogućiti potreban nivo saradnje i međusobne uvezanosti.²⁶ Zahvaljujući suverenim ovlastima, koja su na zajednice prenijeta, tijela zajednica mogu donositi propise koji bez posredovanja država članica mogu neposredno stvarati prava i obaveze za pojedince. Primjerice, to su uredbe i odluke koje neposredno obavezuju na ponašanje određene građane ili poduzeća, ili daju određeno pravo, kao, naprimjer, odobrenje za spajanje društva, ili se određuje novčana kazna. U ovoj mogućnosti *neposrednog učinka* leži bitna razlika između ovlasti zajednice za donošenje propisa i odluka drugih međunarodnih organizacija ili ostalih oblika *međuvladine* saradnje (kao, primjerice, odluke u okviru drugog ili

trećeg *stupa* Evropske unije).²⁷ Suština neposrednog djejstva je u mogućnosti pojedinca da se pred nacionalnim sudom neposredno poziva na pravo statuirano komunitarnim propisom.²⁸ Ako se kaže da pravna odredba neposredno djeluje, to znači da pojedincima daje prava koja nacionalni sudovi moraju štititi. Ali, isto tako, treba primijetiti da ova definicija govori o pravima, a ne obavezama, i to o pravima čije ostvarivanje mogu zahtijevati pojedinci, a ne državne vlasti. To je tako zbog toga što u praksi najčešće dolazi do situacije gdje građanin poziva pravo zajednice protiv javne vlasti u nekoj državi članici, obično protiv centralne vlade. Međutim, i privatni pojedinac može se pozvati na pravo zajednice protiv nekog drugog privatnog pojedinca; moguće je čak da se neka nacionalna vlada poželi pozvati na pravo zajednice protiv nekog drugog privatnog pojedinca.²⁹

Da bi jedan pravni akt komunitarnog prava mogao neposredno djelovati, njegova formulacija mora biti takva da daje ovakva prava pojedincima i mora da bude dio nacionalnog prava. Uz to, nije zanemareno niti pitanje nadležnosti, odnosno koji će sud odlučivati o ovim pravima.³⁰ Osim toga, moraju biti ispunjeni i neki uvjeti za neposredno djejstvo. Neposredno djejstvo pretpostavlja da je u pitanju odredba komunitarnog prava koja je:

1. Jasna i nedvosmislena, sadržinski i domaćajem;

²⁵ *Osnovi prava Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine (Vidi još: *Introduction to the Law of the European Communities*, P.J.G. Kapteyn/Thermaat van VerLoren, Kluwer, Boston, 1989. godine, Slučaj Simenthal, www.ejil.org - zadnji pristup web-stranici: 10. 5. 2007. godine)

²⁶ www.legal-dictionary.com (zadnji pristup web-stranici: 16. 12. 2006. godine)

²⁷ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Prani fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine

²⁸ *Pravo Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

²⁹ *Osnovi prava Evropske zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine

³⁰ www.ntsearch.com (zadnji pristup web-stranici: 16. 11. 2006. godine)

2. Neuslovljena/bezuvjetna, tj. da nema potrebe za dodatnim komunitarnim ili nacionalnim mjerama ili aktima;
3. Provediva, tj. materijalno i procesno podobna za izvršenje posredstvom odgovarajućeg pravosudnog mehanizma; njeno djelovanje ne smije zavisiti od daljih aktivnosti ni zajednice niti nacionalnih vlasti.

Samo komunitarni propisi koji udovjavaju ovim zahtjevima, odnosno koji su „potpuni i pravno perfektni“, mogu računati na istu sadržinsku primjenu u državama članicama.³¹

Neposredno djelovanje može da se javi u dva moguća oblika: vertikalno neposredno djelovanje i horizontalno neposredno djelovanje. Pojam *neposredno vertikalno djelovanje* ima u vidu mogućnost da privatni subjekti neposredno ostvaruju prava ustanovljena komunitarnim propisima u odnosu na državu, tj. državne organe i institucije, dok *neposredno horizontalno djelovanje*, pak, ima u vidu mogućnost da komunitarni propisi stvaraju prava i obaveze između privatno-pravnih lica, pri čemu su tako nastala prava ostvariva pred nacionalnim pravozaštitnim institucijama.³²

b) Supremacija

Država koja pristupa Evropskoj uniji dužna je, kao dio svojih obaveza, prilagoditi svoj ustav, kao i ostale zakonske i

podzakonske nacionalne propise, pravu Unije, te donijeti propise potrebne za primjenu prava Evropske unije na svojoj teritoriji, a samim time i osigurati nadređenost prava Evropske unije nad nacionalnim pravom. Različiti su načini na koje se to usklađivanje propisa može izvršiti. Države sa monističkim uređenjem već imaju spremjan teren za primjenu prava Evropske unije, kada se u vezi s pitanjem sukoba sa nacionalnim pravom uobičajeno priznaju odredbe koje su nadređene u sadržaju ugovora. S druge strane, države mogu i prenijeti ovlaštenja na Evropsku uniju. Međutim, bilo kako bilo, nema apsolutnog rješenja, iako Evropski sud kaže da samo prijenos suverenosti u potpunosti ispunjava uvjete za članstvo u Evropskoj uniji.³³ Bilo kako bilo, supremacija komunitarnog prava podrazumijeva *prevlast* komunitarnog prava u odnosu na nacionalno pravo države članice Evropske unije, a samim tim i primarno mjesto komunitarnog prava u slučaju nastanka sukoba između pravila nacionalnog i komunitarnog prava. Supremacija komunitarnog prava podrazumijeva i obavezu nacionalnih sudova da primjenjuju propise komunitarnog prava kada postoje nacionalni i komunitarni propisi koji reguliraju istu materiju, ali i zabranu zakonodavnim tijelima države članice da usvajaju nacionalne propise koji su u suprotnosti sa komunitarnim pravom.³⁴

Onako kako je to odredio Evropski sud, komunitarno pravo ima jaču prav-

³¹ *Pravo Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine, i: *Osnovi prava Evropske zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine (Vidi još: www.law-books.org, www.ejil.org - zadnji pristup web-stranicama: 26. 4. 2007. godine)

³² *Pravo Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine (Vidi još: *Slučaj Van Gend en Loos* na www.europa.eu.int - zadnji pristup web-stranicu: 10. 11. 2006. godine)

³³ Vidi više: www.ntsearch.com, www.thefreedictionary.com (zadnji pristup web-stranicama: 16. 11. 2006. godine), *Osnovi prava Evropske zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine

³⁴ Vidi više: www.europunion.org, www.ejil.org, www.unibuc.ro (zadnji pristup web-stranicama: 26. 4. 2007. godine), *Osnovi prava Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

nu snagu i neograničeno je prepostavljeno nacionalnom pravu, a time i ustavu. Temelji ovog shvaćanja određeni su u presudi Evropskog suda u predmetu Costa,³⁵ gdje je Sud nadređenost prava zajednice izveo iz Ustava Evropske zajednice,³⁶ odnosno iz:

1. Potrebe da se ustroji samostalni pravni poredak temeljem EZ Ugovora,
2. Ograničavanja suvereniteta država članica putem prijenosa suverenih ovlasti na Zajednicu,
3. Načela vjernosti ugovoru,
4. Načela zabrane diskriminacije,
5. Argumentum a contrario vezano za posebna ugovorna ovlaštenja za poduzimanje jednostranih mjera, i
6. Neposrednog učinka uredbe u svakoj od država članica.

Iz toga je Sud izveo zaključak da „pravo koje izvire iz Ugovora, koje predstavlja samostalni izvor prava, ne može, zbog svoje posebne izvorne naravi, biti nadvladano odredbama domaćeg prava, bez obzira u kojem se obliku one pojavljuju, jer mu se inače oduzima svojstvo prava Zajednice, odnosno dove u pitanje pravni temelji same Zajednice“,³⁷ čime želi reći da „integracija pravnih propisa poteklih iz Zajednice i šire iz odredbi i duha Ugovora, u prava država članica onemogućava priznavanje prvenstva jednostranim i kasnijim mjerama nad pravnim sistemom kojeg su međusobno same prihvatile“.³⁸

Supremacija komunitarnog prava posebno se vezuje za prethodni naslov,

odnosno za neposredno djelovanje. Naime, zbog načina na koji su ugovorima određene obaveze država članica kao i nadležnosti Unije utemeljene, ne omogućuje se nikakav pridržaj od strane nacionalnih pravnih sistema, što znači da se države članice ne mogu pozivati na svoje pravne propise, a time niti ustav, da bi opravdale svoj vlastiti nacionalni pristup. Osnovno je pravilo komunitarnog prava da pravna pravila Unije, koja proizvode neposredno djelovanje, imaju primaran značaj u odnosu na nacionalna pravna pravila, s tim da se ovo pravilo primjenjuje bez obzira da li se radi o osnovnom ugovoru Unije, njenom aktu, ili ugovoru sa nekom državom koja nije članica Unije, nacionalnom pravnom propisu bilo koje vrste, pa i onda kad je pravno pravilo komunitarnog prava doneseno prije ili poslije nekog nacionalnog propisa. U svim slučajevima nacionalni propisi uvijek se povlači pred propisom komunitarnog prava.³⁹

O ovoj tematici, o pitanju supremacije komunitarnog prava, Evropski sud je dosta odredio u presudi donesenoj u predmetu Simmenthal,⁴⁰ gdje je talijanski sud postavio nekoliko tvrdnji: da odredba talijanskog prava mora biti jača jer je donesena nakon dva pravilnika Zajednice i da u slučaju kada bi odredba talijanskog prava i bila u sukobu sa ugovornim obavezama Italije, talijanski bi je sudovi morali primjenjivati sve do tole dok je Ustavni sud Italije ne bi proglašio neustavnom. Zbog toga

³⁵ Vidi: www.european-convention.org i www.europa.eu.int (zadnji pristup web-stranicama: 16. 12. 2006. godine)

³⁶ Vidi: www.europa.eu.int (zadnji pristup web-stranicu: 16. 12. 2006. godine)

³⁷ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine

³⁸ *Pravo Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine

³⁹ Vidi više: *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine; *Osnovi prava Evropske zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine, www.ntsearch.com (zadnji pristup web-stranicu: 16. 11. 2006. godine)

⁴⁰ Vidi: www.european-convention.org i www.europa.eu.int (zadnji pristup web-stranicu: 16. 12. 2006. godine)

je i upućen zahtjev Evropskom sudu da razriješi ovo pitanje. U skladu sa zahtjevom, Evropski sud je zauzeo stajalište da nacionalni sud mora osigurati primjenu odredaba Zajednice, ne smije primjenjivati niti jednu odredbu koja bi im bila u suprotnosti, bez obzira u koje je vrijeme donesena, kao i to da ne treba čekati da se sporne nacionalne odredbe ukinu od strane ustavnog suda.⁴¹ Osim toga, u skladu sa nadređenosti prava Zajednice, odnos između odredaba ugovora i mjera koje se neposredno primjenjuju, sa jedne strane, i nacionalnog prava država članica, s druge strane, takav je da te odredbe i mjere samim stupanjem na snagu stavljuju izvan snage svaku odredbu nacionalnog prava koja je suprotnog sadržaja. Osim toga, postaju sastavnim dijelom poretku država članica i primjenjuju se prije drugih propisa, a, također, sprečavaju da se donesu novi nacionalni propisi u mjeri u kojoj bi bili nespojivi s propisima prava Zajednice. Naime, kada bi se priznali bilo kakvi učinci pravnih akata nacionalnog zakonodavca kojima se zahvaća oblast u kojoj Zajednica izvršava vlastite zakonodavne ovlasti, ili ako bi ti akti bili na drugi način nespojivi s propisima prava Zajednice, to bi značilo negaciju dužnosti učinkovitog ispunjenja obaveza koju države članice imaju prema Ugovoru, a koje su one preuzele bezuvjetno i neopozivo, a time bi se dovelo u pitanje temelje same Zajednice.⁴²

Još je jedno sporno pitanje u pogledu supremacije komunitarnog prava, a to je

da li ono znači hijerarhijsku nadređenost važenja, ili se radi o pukoj nadređenosti u primjeni. Ako bi se radilo o hijerarhijskoj nadređenosti važenja, svaka bi povreda prava Zajednice, prouzrokovana djelovanjem nacionalnog prava, izazvala neučinkovitost nacionalnog prava, a ako bi se radilo o pukoj nadređenosti u primjeni, tada se nacionalno pravo ne bi primjenjivalo samo u konkretnim slučajevima. „Otvoreno je pitanje, da li se sukob nacionalnog prava i prava Zajednice može razriješiti kasnjom izmjenom prava Zajednice. Konačno, nije jasno zbog čega bi se nacionalni propisi trebali u potpunosti staviti van snage, iako je u odnosu na treće države i njihove pripadnike njihova primjena nedvojbena.“⁴³ Sam Sud kaže da se primjena komunitarnog prava ne može sprječiti domaćim pravilima „kako god da su uobičljena“, što znači da u slučaju sukoba trebaju ustuknuti pravila nacionalnog prava. Na ovako apsolutno shvaćenu supremaciju ne pristaju svi, te je više uočljivo da države članice generalno prihvataju *običnu* supremaciju, kojom komunitarno pravo u slučaju sukoba ima prvenstvo, i time je jače u odnosu na nacionalne zakonske i podzakonske akte, ali ne i u odnosu na ustav.⁴⁴

c) Preempcija

U komunitarnom pravu pojам preempcije se koristi u kontekstu ujednačavanja međudržavnih, nacionalnih pravnih propisa potrebnih za nesmetano funkcioniranje Evropske unije. Uz

⁴¹ Vidi više: *Osnovi prava Evropske Zajednice*, Thomas C. Hartley, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine, *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine, www.libertocracy.org, www.booksmatter.com (zadnji pristup web stranici: 16. 12. 2006. godine)

⁴² *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine

⁴³ Ibid kao i *Communitarian Law and National Law* na www.unibuc.ro (zadnji pristup web stranici: 14. 12. 2006. godine)

⁴⁴ Vidi više: *Osnovi prava Evropske Unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo 2002. godine, www.europunion.org, www.law-books.org (zadnji pristup web stranici: 15. 11. 2006. godine)

to, iako se ovo pitanje obično vezuje za složene, federalne države, a s obzirom i da je Evropska unija u nekom smislu složena, vezuje se i za postojanje ujednačavanja pravnih propisa između država članica Evropske unije. U EU se pod harmonizacijom podrazumijeva proces usklađivanja rješenja nacionalnih prava država članica sa komunitarnim propisima, i to isključivo onima koji su sadržani u Direktivama EU. Obavezu harmonizacije unutrašnjih propisa države članice su preuzele potpisivanjem Ugovora o osnivanju "umeri u kojoj je to potrebno za ostvarivanje komunitarnih ciljeva. Pravno ujednačavanje (harmonizacija, koordinacija zakonskih i upravnih propisa) može da se vezuje za potpuno ujednačenje i prilagođavanje propisa na nekom području ili može da se odnosi na neke minimalne uslove koji se trebaju ispuniti da bi se uvezalo jedno pravno područje Zajednice. Harmonizacija ne teži identičnosti, već konvergentnosti različitih pravnih sistema čime se smanjuju značajnija odstupanja u pojedinim rešenjima."⁴⁵

Tradicionalni princip koji se koristi prilikom uspostavljanja nekog pravnog režima na nivou Zajednice uvjetuje i potpuno, odnosno detaljno, reguliranje u određenim oblastima, pa nastaju potpuno jasne i jednostavne situacije koje *kruto* određuju određene oblasti. Zbog toga se to i naziva klasičnom/jednostavnom preempcijom. Međutim, ovakav vid preempcije je vrlo složen i detaljan, što koči dalje procese razvo-

ja. A, osim toga, u okvirima zajednice poput Evropske unije onemoguće je brzo usaglašavanje propisa na međudržavnom nivou. Posebno od sredine 80-tih godina koriste se elastičniji pristupi prilikom reguliranja pravila te se traži minimum prilikom uspostavljanja pravnog režima na nivou Zajednice, pa se ostavlja dovoljno prostora za elastičnije pristupanje ovoj tematiki. To podrazumijeva da se uspostavljaju osnovi, a zatim se ti osnovi kroz dalju moguću regulaciju nadograđuju u državama članicama. Kod ovog pristupa nema odstupanja od preempcije, ali je ona znatno manje naglašena nego što je to slučaj sa klasičnom preempcijom. U svakom slučaju, razlikujemo horizontalnu harmonizaciju, kao određivanje općih standarda, i vertikalnu harmonizaciju, kao detaljne propise u određenim oblastima.⁴⁶ U pogledu tehnike, harmonizaciju je moguće sprovesti tzv. *metodom odozgo*, koja se ne zasniva na aktivnostima zakonodavnih organa, već, npr., pravnih teoretičara i praktičara i podrazumijeva slobodnu opciju ugovornih strana i sudova da primijene komunitarni sistem kao izabrano pravo. Drugi metod je tzv. *metod odozdo*, i podrazumijeva obavezu stranaka i sudova da primjenjuju usvojena pravila jer su nametnuta od vlasti EU ili od zakonodavne vlasti država članica.⁴⁷

Sam Ugovor nema liste kojom bi se odredila isključiva nadležnost Zajednice ili država članica, s tim da je Evropski sud trebao riješiti tu dilemu. Postoji čitav dijapazon pravnih područ-

⁴⁵ Vidi više: www.eurunion.org, www.ohr.int (zadnji pristup web-stranicama: 10. 11. 2006. godine), i: *Komunitarni pravni sistem i harmonizacija*, mr. Katarina Damjanović i mr. Ana Đorić, Beograd, 2003. godine

⁴⁶ Izvori: *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine; *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine, *Komunitarni pravni sistem i harmonizacija*, mr. Katarina Damjanović i mr. Ana Đorić, Beograd, 2003. godine, www.projuris.co.yu, www.legal-dictionary.com (zadnji pristup web-stranicama: 16. 12. 2006. godine)

⁴⁷ www.projuris.co.yu (zadnji pristup web-stranici: 16. 12. 2006. godine)

ja u okviru kojih je potrebno uskladiti propise (radno pravo, pravo banaka, telekomunikacije), pa harmonizacija postaje vrlo teškim poslom, jer se sukobljavaju različiti interesi država članica. U svakom slučaju, ovakve intervencije ograničavaju nacionalne zakonodavce u njihovom nesmetanom djelovanju; ponegdje se intervenira kroz uredbe, a ponegdje kroz direktive. Posebno su za pravno ujednačavanje bitni članovi 30, 94 i 95 Ustava Evropske zajednice. Temeljni propis je čl. 94. UEZ-a, s ovlaštenjem za donošenje smjernica „za ujednačavanje onih zakonskih i upravnih propisa država članica koji izravno utječe na uspostavu ili funkcioniranje zajedničkog tržišta“. Čl. 95 olakšava se pravno ujednačavanje na unutrašnjem tržištu. Treba imati u vidu mogućnost da neka država članica radi zaštite važnih interesa u smislu čl. 30 odstupa od mjera harmonizacije. Osim sekundarnog prava, čl. 293 UEZ-a predviđa ujednačavanje za određena područja (dvostruko oporezivanje, zaštita pojedinca), na nivou međunarodnih sporazuma, paralelno sa sekundarnim pravom.⁴⁸

Dobrovoljnom uskladivanju unutrašnjih propisa pristupile su neke druge evropske države, iako nemaju institucionalne veze sa EU niti su preuzele obavezu harmonizacije, što se sprovodi kao dio strategije za uspostavljanje čvrćih privrednih odnosa sa EU. Otuda je ovaj proces u svakom pogledu poželjan. Najinteresantniji primjer predstavlja Švajcarska, koja je nakon sprovedenog referendumu odlučila da ne pristupi EU. Bez obzira na tu činjenicu, u njoj se već 10 godina svi unutrašnji propisi donose nakon analize

uskladenosti sa odgovarajućim propisima komunitarnog prava.

Overview na karakteristike komunitarnog prava

Ispunjavanje ovih pravnih kriterija najčešće je, bez obzira na složenost, shvaćeno kao puko usaglašavanje nacionalnih propisa sa propisima Evropske unije, odnosno evropskih zajednica. To podrazumijeva, prosto rečeno, uređivanje pravnog sistema države kandidata u skladu sa pravom koje nije nastalo unutar države i sa pravom koje onda postaje nadređeno njenom nacionalnom pravu, gdje se u slučaju sukoba primjenjuje komunitarno pravo, dakle ono koje nije nastalo u zemlji. Na to se pravo individualni subjekti mogu neposredno pozivati pred nacionalnim sudom ako smatraju da je neko njihovo pravo koje potječe iz komunitarnog prava povrijeđeno, a koje je nacionalni sud dužan zaštiti. Ustavna povelja iz ovoga izdvaja dvije pravne karakteristike: princip nadređenosti i princip neposrednog djelovanja komunitarnog prava. Pitanje je, međutim, da li se ove formulacije, takve kakve jesu, mogu primijeniti na komunitarno pravo? Da li se ono uklapa u koncept nadređenog i neposredno djelujućeg međunarodnog prava, kako propisuje Povelja?

Ustavna povelja kaže da „nema nikakve sumnje da spomenuta formulacija garantuje primat Ugovoru o osnivanju EU-a, Ugovora o osnivanju EZ-a i ugovora kojima su oni mijenjani i dopunjavani (i kojima će biti mijenjani i dopunjavani)“.⁴⁹ Drugim riječima, priznaje se primat primarnih izvora komunitar-

⁴⁸ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine, *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine, www.european-convention.eu.int i www.europa.eu.int (zadnji pristup web-stranicama: 10. 11. 2006. godine)

⁴⁹ www.european-convention.eu.int (zadnji pristup web-stranicama: 10. 11. 2006. godine)

nog prava. Problem je što se komunitarno pravo ne završava ugovorima, što se ono iz još dva izvora u formalnom smislu: obavezujućih odluka institucija (komunitarna akta) i općih načela, potvrđuje. O njihovom primatu u odnosu na zakonodavstvo država članica Povelja ne kaže ništa.

Šta je sa neposrednim djelovanjem? Povelja kaže: „Ima onih koji su spremni da, slijedeći logiku a contrario argumenta, tvrde da su neposredno primjenjivi samo međunarodni ugovori o ljudskim i manjinskim pravima, koji su na snazi.“⁵⁰ Ugovori o osnivanju EU-a i EZ-a tu se, uprkos činjenici da garantiraju izvjesna prava individualnim subjektima, teško mogu podvesti. No, čak i da prihvatimo suprotno tumačenje - ono koje kaže da su svi ratificirani ugovori koji su na snazi neposredno primjenjivi - i tako stvorimo prostor za neposredno djelovanje osnivačkih ugovora EU-a i EZ-a, ostaje jedan mnogo veći problem: šta je sa neposrednim djelovanjem preostalog dijela komunitarnog prava?

U odnosu na države koje nisu članice EU, bilo da je riječ o kandidatima za prijem ili o trećim zemljama koje ne žele članstvo, harmonizacija je jednostran proces, i to obavezan ili dobrovoljan. Država koja želi da postane član EU obavezna je prilagoditi svoj pravni sistem komunitarnom. Važno je napomenuti da se radi o dinamičkom procesu, jer usklađivanje mora slijediti razvoj pravnog sistema EU. Ovo se, prema iskustvu pridruženih članica,

pokazalo kao vrlo složen zadatak, jer je riječ o pravu koje pokazuje donekle precedentnu prirodu i stvara se prevarasno donošenjem uredbi i direktiva, pri čemu značajan utjecaj ima tumačenje odredaba Ugovora sadržano u praksi Suda pravde.

Odgovornost država za povredu komunitarnog prava

Oblast odgovornosti države za štetu zbog povrede prava Zajednice dobila je zamah 90-ih godina, zbog neprenošenja, ili nekorektnog prenošenja direktiva u nacionalno pravo, a time i povrede same implementacije prava Zajednice. U situacijama kada u pravu nacionalnih država nema mogućnosti ulaganja zahtjeva za naknadu štete zbog povrede prava Zajednice, zahtjev za naknadu štete izvodi se iz samog prava Zajednice. Slučaj Francovich⁵¹ otvorio je novo poglavlje u pogledu ove tematike, jer je se to smatra temeljnom presudom kojom je priznata odgovornost države članice za štetu zbog neimplementacije prava Zajednice.⁵²

Sud je u ovom slučaju zaključio: Puna učinkovitost odredaba prava Zajednice bila bi umanjena i zaštita prava koja se iz njih izvode bila bi oslabljena, ako se pojedinci ne bi mogli obeštetiti zbog toga jer im je njihovo pravo povrijeđeno zbog povrede prava Zajednice, a za koju se odgovornom može smatrati neka država članica.⁵³ Ovo, praktično, znači da načelo postoji iz razloga što je u interesu Zajednice da postoji te ovo

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ www.europa.eu.int, www.european-convention.org (zadnji pristup web-stranicama: 10. 11. 2006. godine)

⁵² Izvori: *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine; *Osnovi prava Evropske zajednice*, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine; *Osnovi prava Evropske unije*, Nevenko Misita, Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine, www.projuris.co.yu (zadnji pristup web-stranicu: 16. 12. 2006. godine)

⁵³ *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine

načelo smatra sredstvom kojim može da provede pravo Zajednice.

Ipak, osim načela, Sud je utvrdio i postojanje odgovornosti ukoliko se ispunе određene prepostavke:

1. rezultat koji se prema smjernici treba postići mora da uključuje davanje prava pojedincima,
2. mora da se radi o pravima koja je moguće identificirati, odnosno odrediti na osnovu smjernice,
3. mora da postoji uzročna veza između kršenja prava Zajednice od strane države članice i štete koja je nastala za osobe na koje se smjernica primjenjuje.

Ostale proceduralne detalje Evropski sud prepusta nacionalnom pravu, s tim da naglašava da pravila ne smiju biti nepovoljnija po tužioca od onih koja se prema nacionalnom pravu primjenjuju na slične zahtjeve, niti smiju praktično onemogućavati ostvarenje odštetnog zahtjeva. Treba imati u vidu da je načelo koje je u ovom slučaju ustanovljeno potencijalno od velikog značaja.⁵⁴

Uz ovo, Evropski sud je razvio i do-datne kriterije odgovornosti države za povredu primarnog prava od strane nacionalnog prava, koje donosi nacionalno zakonodavstvo. Prema tim kriterijima, zahtjev za naknadu štete zbog povrede prava Zajednice prema nacionalnom zakonodavcu je osnovan ukoliko se ispuni slijedeće:

1. ako se radi o povredi nekog pravnog pravila koje pojedincima omogućuje neko pravo;
2. ako se radi o ozbiljnoj povredi, gdje se mora dokazati da je organ zajednice nesumnjivo i ozbiljno zanemario granice postavljene u vršenju njegovih ovlaštenja, odnosno da je kršenje u dovoljnoj mjeri ozbiljna povreda prava;
3. ako postoji uzročna veza između povrede propisa od strane države i nastale štete.

Ove tri prepostavke postavile su paralele koje vrijede za odgovornost Zajednice za vlastite nevažeće propise, iako se izričito otklanja tvrdnja odgovornih tijela kao jedan od kriterija odgovornosti u vezi s pitanjem krajnje ne-pažnje i namjere.⁵⁵ Ipak, s obzirom da pravilo o odgovornosti države vrijedi u odnosu na pravila kojima nije moguće pripisati neposredno djelstvo, onda ono vrijedi i za ona pravila kod kojih je to moguće, što je jasno pokazala i odluka u slučaju Brasserie du Pecheur.⁵⁶ Ovaj slučaj je izazvao ogromne izmjene u njemačkom pravu u vezi s pitanjem odštete za nepoštivanje prava Zajednice. Što se tiče, pak, načela koja vrijede u sudskoj praksi vezano za upravne akte, tada treba napomenuti da su prihvaćena srodnna načela, kao i ispunjenje istih prepostavki.

⁵⁴ *Osnovi prava Evropske Zajednice*, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine, *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine, www.europa.eu.int (zadnji pristup web-stranicu: 10. 11. 2006. godine)

⁵⁵ www.european-convention.eu.int, www.europa.eu.int, www.legal-dictionary.com (zadnji pristup web-stranicama: 10. 11. 2006. godine); *Europsko pravo*, Matthias Herdegen, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003. godine, *Osnovi prava Evropske zajednice*, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine

⁵⁶ www.europa.eu.int, www.european-convention.org (zadnji pristup web-stranicama: 10. 11. 2006. godine)

Zaključak

Evropsko vijeće je još 1993. godine na samitu u Kopenhagenu definiralo političke i ekonomske kriterije za države, potencijalne ali i aktuelne, kandidate, koji kreću od stabilnosti institucija kao garancije demokracije, vladavine prava, poštovanja ljudskih prava, do funkcionalne tržišne ekonomije, konkurentnosti domaće privrede. Međutim, tom prilikom, prije velikog proširenja Evropske unije, usvojen je još jedan, pravni kriterij, koji se, uz prihvatanje ciljeva političke, ekonomske i monetarne unije, sastoji od sposobnosti da države preuzmu obaveze koje slijede članstvo u smislu usvajanja komunitarnog prava. Iskustva država, pak, pokazuju da je to najzahtjevniji i najteže dostižan kriterij.

Treba napomenuti i to da principi supremacije i neposrednog djelovanja nisu nikada bili sami sebi cilj. Oni su, zapravo, unijeti kao neophodna sredstva za ostvarenje osnovnih ciljeva članica evropskih zajedница (carinska unija, jedinstveno tržište sa slobodom kretanja roba, rada, usluga i kapitala), odnosno sredstva koja su osnova za ostvarenje ekonomskog napretka i političke aktivnosti svake pojedine članice Evropske unije u cjelini. Osnovni ciljevi evropskih zajednica dugo su bili ograničeni pretežno na ekonomske ciljeve, ali upravo usklađivanje normi u oblasti trgovačkog prava (funkcioniranje unutrašnjeg tržišta, slobodan protok roba, kretanje lica, usluga, kapitala, roba), uspostavilo je, uz ekonomske i političke ciljeve, vrlo važnim i pravne ciljeve. U skladu sa tim, znatno su i proširene oblasti u kojima je potrebna dalja harmonizacija, čime Evropska unija postepeno prerasta u državu sa unificiranim pravnim sistemom.

Kako u konačnici izgleda pravni sistem Evropske unije?

KOMUNITARNO PRAVO

1. PRIMARNA LEGISLATIVA
 - a. Ugovori o osnivanju zajednica
 - b. Opći pravni principi
2. SEKUNDARNA LEGISLATIVA
 - a. Uredbe (Regulations)
 - b. Direktive (Directives)
 - c. Odluke (Decisions)
3. MEĐUNARODNI UGOVORI EZ
4. UGOVORI IZMEĐU ZEMALJA ČLANICA + SUDSKA PRAKSA

KOMUNITARNE TEKOVINE (ACQUIS COMMUNITAIRE)

SEKUNDARNO (DERIVATNO) PRAVO EU

1. UREDBE (potpuna, bezuvjetna i neposredna primjena u državama članicama, sa ili bez prenošenja u nacionalno zakonodavstvo) - UNIFIKACIJA
2. DIREKTIVE (obaveza za države članice u pogledu cilja, ali ne i u pogledu realizacije i ugradnje u nacionalna zakonodavstva) - HARMONIZACIJA
3. ODLUKE (pojedinačni i konkretni slučajevi, obaveza za subjekte na koje se odnose)
4. PREPORUKE, REZOLUCIJE, DEKLARACIJE, AKCIJONI PROGRAMI (neobavezujući akti)

Summary

Jurisprudence that originates within the European Union is referred as European Union Law or Communitarian Law. This legal system is comprised of four units that are four origins of law at the same time: founder's contracts and legal instruments, originary communitarian law, derivative communitarian law and complementary communitarian law. It is a legal rules system that regulates and disposes relations of natural and legal entities in European Union. Communitarian Law is consisted of two groups of regulations: organizational and legal regulations and economic regulations of European Union. Nature of Communitarian Law is theoretically a moot point which will be demonstrated in article below. Characteristics of this law are related to direct appliance, supremation and preemption.

The fact is that in very strong transnational so as global linking conditions, ascertainment about this aspect of European Union represents obligation of everyone that practices law.

Key words

European Union Law, European Community Law, Communitarian Law, Acquis Communautaire.

Literatura

Bašić, Nedžad, <i>Pravni i politički sistem Evropske unije</i> , Bihać, 2004. godine	www.abcnews.com
Hartley, Thomas C., <i>Osnovi prava Evropske zajednice</i> , Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. godine	www.cnn.com
Hendriks, Gisela., <i>Germany and European Integration</i> , Berg Publishers Limited, Great Britain, 1991. godine	www.encarta.com
Lawrence, Robert Z. & Schultze, Charles L., <i>Barriers to European Growth</i> , The Brookings Institution, 1997. godine	www.britannica.com
Misita, Nevenko, <i>Osnovi prava Evropske unije</i> , Magistrat Sarajevo, Sarajevo, 2002. godine	www.european-convention.eu.int
<i>The American Journal of Comparative Law</i> , Volume 45, Number 3, Published by The American Society of Comparative Law, 1997.	www.eurounion.org
<i>The World Book Encyclopedia</i> , World Book International, Chicago 1994. godine	www.europa.eu.int
	www.ohr.int
	www.ntsearch.com
	www.unibuc.ro
	www.legal-dictionary.com
	www.thefreedictionary.com
	www.libertocracy.com
	www.ejil.org
	www.pplionline.org
	www.gwu.edu
	www.nord.twu.net
	www.law.indiana.edu
	www.booksmatter.com

PRIKAZI

Hans Kelzen: Čista teorija prava, uvod u problematiku pravne nauke,

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za publikacije, 1998.
godine – 102 str.

Maša Alijević

Knjiga *Čista teorija prava* velikog pravnika Hansa Kelzena, u prijevodu Danila N. Baste, izšla je 1998. godine u izdanju Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Mada izvorno djelo potječe iz 1934. godine, *Čista teorija prava* H. Kelzena predstavlja polaznu tačku za daljnje proučavanje teorije prava i uvođenje u problematiku pravne nauke.

Autor je u knjizi predstavio i nastojao razviti čistu teoriju prava, očišćenu od svake političke ideologije i svih elemenata prirodnih nauka.

Kelzen nije bio sam u takvim nastojanjima, jer su mnogi teoretičari zagovarali njegov stav i mišljenje, ali je bilo i snažnih otpora koji su u historiji pravnih nauka ostali zapamćeni kao veoma strastveni. *Čista teorija prava* je rezervirana prema politici i zato je postala bezvrijedna, prema mišljenju protivnika. Proglašavali su je liberalnom, fašističkom, kapitalističkom, boljevičkom, protestantskom, pa i anarhičnom. Nema pravca za koji *Čistu teoriju prava* nisu vezivali.

Hans Kelzen svoj predgovor u knjizi završava željom da mlade generacije ne izgube vjeru u jednu slobodnu pravnu nauku, sa uvjerenjem da se njeni plodovi neće izgubiti za neku dalju budućnost.

Autor je knjigu podijelio na devet poglavlja, od kojih svako ima nekoli-

ko potpoglavlja, i u svakom poglavlju je istinski nastojao doći do *čistote* i razjasniti odnos prava i prirode, prava i morala, prava i države, te nas poučiti tumačenju i metodama stvaranja prava.

U prvom poglavlju autor govori o *pravu i prirodi*, i tvrdi da je *Čista teorija prava* opća pravna nauka, a ne pravna politika. Nastoji pravnu nauku osloboediti od svih elemenata koji su joj strani da bi došao do *Čiste teorije prava*. Pravo je, prema Kelzenu, društveni fenomen, a društvo je različito od prirode, jer ako pravo ne treba da se pretopi u prirodnu nauku, onda se mora jasno odvojiti od nje. A to je teško, jer ako se vrši analiza bilo kojeg pravnog akta onda su uočljiva dva elementa: prvo - neki spoljni događaj, drugo - smisao, odnosno značenje sadržano u tom događaju.

Svaki akt može i sam govoriti o svom smislu, tvdi autor, odnosno može sa sobom nositi *samoznačenje*. Važno je napomenuti razliku između *subjektivnog* i *objektivnog smisla nekog akta*. Subjektivni smisao može, a i ne mora, da se podudari sa objektivnim.

Ono što spomenuti spoljni događaj čini pravnim aktom jeste značenje koje on ima i koje dobija putem *norme* koja se svojom sadržinom na njega odnosi, tako da se taj akt može tumačiti prema toj normi. Na takve norme koje stvarima daju karakter pravnih akata i koje

same proizvode pravni akt usmjeren je pravno saznanje. *Jer, pravo jeste norma.*

Pošto se norma svojom sadržinom odnosi na ljudsko ponašanje, u njenoj sadržini mora da bude određen prostor i vrijeme. Autor to naziva *prostorno-vremenskim važenjem norme*.

Odnos prava i morala je tema slijedećeg poglavlja u knjizi, u kojem autor naglašava da je važno pravo osloboditi veze sa moralom, u koju je odavno bilo dovedeno. To ne znači da pravo ne treba biti moralno, nego samo da pravo nije sastavni dio moralu.

Autor ističe da pravo kao moralna kategorija znači isto što i *pravda*, a „pravda je društvena sreća“, jer čovjek ne može pronaći vlastitu sreću, pa je traži u društvu.

U posebnom poglavlju autor ističe da je *Čista teorija prava* usmjerena protiv učenja o prirodnom pravu, jer želi prikazati pravo onakvo kakvo jest, ne legitimirajući ga kao pravedno ili nepravedno, pa je, shodno tome, radikalno realistička teorija i istinska pravna nauka.

Autor Hans Kelzen u trećem poglavlju knjige piše o *pojmu prava i učenju o pravnom stavu*, polazeći od toga da je pravna nauka pretežno orijentirana pozitivistički. Pravo se više ne smatra vječnom i apsolutnom kategorijom, nego je ono fenomen uvjetovan vremenjskim i prostornim okolnostima.

Kelzen tvrdi da, ako se pravo i moral smatraju normama, i ako se smisao tih normi izražava u nekom „trebanju“, onda ipak za pojma pravne norme ostaje vezano nešto od apsolutne vrijednosti koja je svojstvena moralu, a *Čista teorija prava* normu nastoji potpuno osloboditi od moralne. Pravna norma postaje pravni stav koji pokazuje

osnovnu formu zakona. Ako prirodni zakon kaže da A jeste, onda i B *mora da bude*; a po pravnom zakonu, ako A jeste, onda i B *treba da bude*, i tu se ništa ne govori o moralnoj vrijednosti te povezanosti. Pri tome, „trebanje“ ostaje da postoji kao smisao u kojem pravni uvjet i pravna posljedica pripadaju jedno drugom u pravnom stavu. Kelzen pravi razliku između norme u *primarnom obliku* i *sekundarne pravne norme*.

Motivi pokoravanja pravu nisu uviјek strah od kazne, nego mogu biti religijski, moralni, obzirnost prema običajnom pravu i strah od društvenog izopćenja.

Čista teorija prava je potpuno svjesna činjenice da, ako je normativni smisao prava „ideologija“, onda je teorija prava usmjerena na vlastitu zakonitost ideologije. Suština je da, sve dok postoji pravo, mora postojati i normativna pravna nauka, koja treba da se ograniči na svoj predmet i metod.

Četvrto poglavlje knjige autor je posvetio *dualizmu teorije prava i njegovom prevladavanju*. Opća teorija prava svoj predmet, pravo, daje u objektivnom i subjektivnom smislu, a time je protivrečna, smatra Kelzen. Jer, ona time tvrdi da je pravo *norma* u objektivnom smislu i da je *inters ili volja* u subjektivnom smislu. Evidentno je da prvo nastaju subjektivna prava, a tek poslije objektivno pravo kao poredak koji štiti subjektivna prava.

Kod pojma *pravnog subjekta* prisutna je protivrečnost. Smisao objektivnog prava je obavezivanje, odnosno prinuda, dok je smisao pravnog subjekta upravo negacija svakog obavezivanja.

Pravno ovlaštenje i pravna obaveza su forme subjektivnog prava, i *Čista teorija prava* pojma pravne obaveze

stavlja u prvi plan. Ona prepoznaje u pravnoj obavezi samo *individualiziranu pravnu normu*, i ona potpuno odvaja pojmove pravne i moralne obaveze. *Čista teorija prava* je ukinula dualizam subjektivnog i objektivnog prava. *Subjektivno pravo nije različito od objektivnog*, ono je objektivno pravo, samo se usmjerava prema konkretnom subjektu. Ako se subjektivno pravo tako vratи u objektivno, isključena je svaka zloupotreba.

U jednom od poglavlja autor govori o *razlaganju pojma lica*, i tvrdi da *fizičko lice* nije čovjek, jer pravnom poretku ne pripada čovjek kao cjelina, nego samo pojedinim svojim radnjama. Lice nije posebna vrsta čovjeka, nego je jedinstvo mnoštva normi. Pravo obavezuje i ovlašćuje ljude, a ne lica. Ljudsko ponašanje je sadržina pravnih normi, a ono ne može biti ništa drugo nego ponašanje pojedinačnih ljudi.

Obaveze i prava *pravnog lica* moraju se razložiti na obaveze i prava ljudi, jer su to u biti samo obaveze i prava pojedinačnih ljudi koje se odnose na ljudsko ponašanje, samo što ljudi te obaveze i prava imaju na *kolektivan način*. Ljudi se uračunavaju u pravno lice – to Kelzen naziva *centralno uračunavanje*.

Naziv petog poglavlja je *Pravni poredak i njegova stupnjevitost*, u kojem autor pravni poredak izjednačava sa sistemom pravnih normi i postavlja pitanje, zašto neka pravna norma pripada nekom pravnom poretku? Kelzen navodi dvije vrste normi - norme morala i norme prava. Autor, nadalje, piše o *stupnjevitosti pravnog porekla*, i to prije svega govori o ustavu, zatim zakonodavstvu, pravosuđu i upravi, sa posebnim naglaskom na položaj međunarodnog prava u stupnjevitosti.

Sukob između normi različitih stupnjeva je, ustvari, problem norme protivne normi. "Norma protivna normi" se može ukinuti, i tu leži ono što se označava kao manjkavost, ili nepravilnost norme. "Norma protivna normi" je ili samo poništiva, a to znači do poštenja važeća, ili je ništavna, a tada, onda, nije norma. Sukob između dvije važeće norme različitih stupnjeva rješava samo pravo.

Kelzen je u šestom poglavlju razradio problematiku *tumačenja*, koje on definira kao duhovni postupak koji praktički proces stvaranja prava u njegovom razvoju od nekog višeg ka nekom stupnju. Određivanje niže norme od strane više nije nikad potpuno, jer se uvijek ostavlja izvjestan prostor za diskrecionu ocjenu, tako da je norma višeg stupnja samo okvirna. Svaki pravni akt je jednim dijelom neodređen, a ta neodređenost može biti namjerna i nemjerena, gdje se misli na više značnost neke riječi, jer jezički smisao normi nije jednoznačan. Ne postoji neki efikasan metod tumačenja, jer svi metodi vode do jednog mogućeg, a nikad do jednog ispravnog rezultata, ističe u ovom poglavlju autor.

Tumačenje ima važnu ulogu pri popunjavanju *zakonskih praznina*, a one nisu ništa drugo nego razlika između pozitivnog prava i jednog porekla koji se smatra boljim. Kad se shvati suština praznine, onda se spozna da se ona ne može popuniti tumačenjem. Kelzen napominje važnost postojanja *tehničkih praznina*, koje postoje kada zakonodavac propusti da normira ono što je morao da normira.

U sedmom poglavlju, koje se bavi *metodima stvaranja prava*, autor je počeo sa formom prava i formom države, i rezimira da ono što se poima kao for-

ma države samo je poseban slučaj forme prava uopće. Forma prava je metod stvaranja prava na najvišem stupnju pravnog poretka. Pojmom *forma države* označava se metod stvaranja općih normi, što je regulirano ustavom.

Kelzen kao posebno karakterističan primjer uzima razlikovanje između *javnog i privatnog prava*, razmatrajući da apsolutiziranje između te dvije grane prava stvara i predstavu da je samo javno pravo domen političkih vlasti, a da je politička vlast potpuno isključena iz oblasti privatnog prava.

U osmom poglavlju autor govori o *pravu i državi* u smislu tradicionalnog dualizma između njih. Autor kaže da je država socijalna tvorevina koja je poredak ljudskog ponašanja. Dakle, država je personifikacija pravnog poretka, i sve dok iznad nje nema nekog višeg poretka ona je suverena. Zatim slijedi objašnjenje pojma *državni organ* kao činjeničnog stanja stvaranja prava i izražavanja prava, a oblici države nisu ništa drugo nego metodi stvaranja pravnog poretka. Nadalje, autor tvrdi da je pravo moć, odnosno pravna moć, i kao takvo objekt sociologije.

Posljednje poglavlje autor je posvetio *državi i međunarodnom pravu*, naglašavajući razliku između općeg međunarodnog prava i ugovornog međunarodnog prava. Međunarodno pravo pokazuje isti karakter kao pravo pojedinačne države, jer je i ono poredak prinude, ali autor naglašava da je međunarodno pravo primitivan poredak, jer je na početku razvoja i pokazuje široku decentralizaciju. Međunarodno pravo obavezuje i ovlašćuje pojedinca posredno, putem pravnog poretka pojedinačne države.

Autor detaljno govori o odnosu *međunarodnog prava i prava pojedinačnih država*, u smislu da oba čine kompleks normi u jedinstvenom sistemu, a to je moguće ili tako što se jedan stavlja kao nadređen drugom, ili ako se oba poretka javljaju kao koordinirana, a to znači međusobno razgraničena u oblastima svog važenja. Ako se smatraju kao jedinstveni sistemi, onda se njihov uzajamni odnos mora formirati na jedan od ova dva načina, tvrdi autor. Međunarodno pravo se ne pojavljuje kao naddržavni pravni poredak, ali ni kao pravni poredak koji je izoliran od poretka sopstvene države – nego kao sastavni dio državnog poretka.

Kelzenov pristup razmatranju pojma prava je djelimice pogrešan i zato jer on nastoji pravo objasniti na jednostavan način, analizirajući podrobno svaki pojedini segment odnosa prava i drugih fenomena, a zanemaruje činjenicu da je pravo kompleksan pojam i da se može shvatiti samo u ukupnosti sa svim drugim fenomenima. *Očistiti* pojam prava od svih prirodnih i društvenih elemenata bio je Kelzenov cilj da bi došao do potpuno *Čiste teorije prava*, u kojoj sve svodi na nešto što je izvedeno iz pravnih normi, a takav pristup je jednostran i ograničen.

Čista teorija prava se, u cjelini, odnosi na pravo i nastoji da svaki pojedini fenomen shvati u povezanosti sa svim drugim. Zbog toga se za nju može reći da ima *univerzalni karakter*. Knjiga je čitljiva i jako je dobro razmotren svaki pojedini segment odnosa prava i drugih fenomena. Autor ima suprotne stavove u odnosu na savremene teorije prava, i baš zbog toga je ovo djelo zanimljivo i poučno.

Herbert L. A. Hart: *Pojam prava*, Podgorica: CID, Cetinje, Izdavački centar "Cetinje", 1994. godine - 329 str.

Maša Alijević

Knjigu *Pojam prava* H. L. A. Harta, jednog od najuglednijih pravnih teoretičara, u prijevodu Nikole Krznarića, izdao je Izdavački centar "Cetinje" 1994. godine. Predgovor u knjizi uređio je Kosta Čavoški. Naslov originala je: "The Concept of Law" – Oxford University Press, iz 1961. godine.

Autor je u knjizi nastojao doprinijeti razumijevanju prava, prinude i morala, kao različitih ali povezanih društvenih pojava. Imao je namjeru razjasniti opći okvir pravne misli, a ne pravnu nauku izložiti kritici.

U predgovoru koji je redigirao Kosta Čavoški navodi se da Hart u svom djelu ne teži definicijama, jer ne vjeruje da su one u stanju riješiti teškoće sa kojima se suočava tumačenje pravnih izraza i pojmove. Čavoški u predgovoru ukratko izlaže sve ono čime se Hart bavio u svojoj analizi, koju on sam naziva "ogledom u oblasti deskriptivne sociologije".

Autor je knjigu podijelio na deset glava, od kojih svaka ima nekoliko odjeljaka, a u knjizi piše o zamršenosti pravne teorije, odnosu suverena i podanika, primarnim i sekundarnim normama, odnosu pravde i morala, prava i morala, i završava sa međunarodnim pravom.

Naslov prve glave je *Pitanja koja se ponavljaju*, u okviru koje autor piše o zamršenosti pravne teorije i nastoji naći odgovor na pitanje: "Šta je to pravo?".

Autor ističe da nedoumice oko toga šta je pravo ne čine suštinu problema, jer je jasno da postoji izvjesna nesigurnost, čak i pravnika, u pogledu tog pitanja. Hart smatra da odgovor na pitanje "Šta je pravo?" treba odložiti dok se ne ustanovi šta je to u pravu što je zbunjivalo one koji su to pitanje postavljali mada je njihovo poznavanje prava bilo veliko. U tom smislu Hart navodi *tri vjećita problema*, koji se stalnojavljaju. Prvi problem je činjenica da izvjesne forme ljudskog ponašanja nisu više stvar izbora, već su obavezujuće, što znači da je čovjek prinuđen raditi ono što mu neko nalaže. Drugi problem je razlika i veza između pravne i moralne obaveze. I, treći problem je pitanje - šta su to norme i do koje granice je pravo sistem normi? Hart navodi ova tri problema i onda pristupa *definiciji* pojma prava, pri čemu zastupa stav da se definicija gradi pomoću najbližeg roda i vrsne razlike – *per genus proximum et differentia specifica*. I, u tom smislu, autor pravo definira kao *opću grupu normi ponašanja*, ali istovremeno ističe da nijednu definiciju prava ne možemo prihvati u potpunosti.

U drugoj glavi autor piše o *zakonima, zapovijestima i naredbama* i osvrće se na Ostinovo djelo "Područje jurisprudencije i njeno određenje".

U različitim situacijama u društvenom životu nužno je primijeniti posebne jezičke konstrukcije koje Hart

naziva zapovjedni, ili *imperativni način*. Postoje različite vrste imperativa, kao što su: molba, zahtjev, upozorenje, zapovijest i naredba. Kad se izdaje zapovijest, ne mora biti prisutna i prijetnja da se nekom učini neko zlo, i za nju je karakteristično da izražava autoritet nad ljudima. Zapovijest je bliža pravu nego naredba pod prijetnjom. Dalje, u ovoj glavi Hart piše *o pravu kao skupu prinudnih naredbi*, i ističe da treba primijetiti razliku između "donijeti zakon" i "nekome nešto naređiti", a, isto tako, većina ljudi više poštuje nego što ne poštije naredbe koje se na njih odnose. Ovu pojavu Hart, kao i Ostić, naziva "općom poslušnošću iz navike".

Treća glava govori *o vrstama zakona*, i u njoj autor ističe određene primjedbe, odnosno prigovore, koji se mogu svrstati u tri grupe. Neki od njih se tiču *sadržaja zakona*, drugi se odnose na *način postanka*, i treći na *njihovo područje primjene*. Autor je u ovoj glavi detaljno razmotrio svaki od ovih prigovora.

Postoji suštinska razlika između *normi koje određuju ovlašćenja* i *način vršenja zakonodavne vlasti*, i *normi krivičnog prava* koje podsjećaju na naredbe pod prijetnjom. Autor naglašava da bi bilo čudno izjednačavati ove dvije vrste normi, jer norme krivičnog prava nameće dužnosti, dok norme koje utvrđuju ovlašćenja su uputstva na osnovu kojih se stvaraju dužnosti.

Nadalje, Hart navodi argumente koji imaju za cilj da prikaže suštinski identitet dvije naznačene vrste normi i da ukažu na obje kao na prinudne naredbe: ništavnost kao sankcija, norme koje utvrđuju ovlašćenja kao fragmenti zakona, i deformacija kao cijena uniformnosti.

Autor u ovoj glavi piše i o tome da li je *običaj* pravo ili ne, i ističe da danas običaj nije važan izvor prava, kao i da

ništa ne može biti pravo sve dok neko ne naredi da to tako bude.

Naziv četvrte glave je *Suveren i podanik*, u kojoj autor govori o odnosu između podanika, koji iskazuju svoju poslušnost, i suverena, koji obično ne izražava poslušnost bilo kome. Hart u ovoj glavi piše o:

- pojmu poslušnosti iz navike i, s tim u vezi, kontinuitetu autoriteta,
- postojanosti zakona koji nadživljava svog tvorca,
- poziciji koju suveren ima iznad zakona, u smislu da on stvara pravo za druge dok on sam nije ograničen pravom niti to može biti, i
- razmatranju položaja suverena u sjenci zakonodavnog tijela.

Hart je u petoj glavi pisao *o pravu kao jedinstvu primarnih i sekundarnih normi*, i istakao da su prethodne glave ove knjige dokaz neuspjeha, jer elementi na osnovu kojih je teorija izgrađena (naredba, poslušnost, navika, prijetnja) ne podrazumijevaju pojам norme, bez koje se ne mogu razjasniti forme prava. Tako autor pravi razliku između *primarnih normi*, kojima se od ljudi traži da izvrše određene radnje ili se uzdrže od njih, i *sekundarnih normi*, koje počivaju na prvima, jer predviđaju da ljudska bića mogu, čineći ili govoreći nešto, stvarati nove norme na osnovu primarnih. Zatim, autor razjašnjava *pojam obaveze*, kojom se određeno lice na nešto obavezuje, i značenje pojma *duga*, koje je prisutno u riječi *dužnost*.

U šestoj glavi autor govori *o osnovama pravnog sistema* i razmatra razlike elemente situacije u kojoj većina poštuje naredbe pod prijetnjom suverenog lica ili više njih, dok oni ne poštiju bilo koga. U pravnom sistemu je običajno pravo subordinirano "zakonu parlementa", a pravilo priznanja se ne

izriče, ali je ono prisutno u načinu na koji sud i druga službena lica utvrđuju određene norme.

Reći da je norma validna znači da je zadovoljila sve testove koje predviđa pravilo priznanja, dakle norma datog sistema – ističe Hart.

Tema sedme glave je *formalizam i normativni skepticizam*, u kojoj autor piše o tome da su to dva ekstrema koja su dobrodošla kada jedan drugog korigiraju, ali da je istina negdje u sredini. Hart govori o neodređenosti ne nekih određenih pravnih normi, već pravila priznanja, a time i osnovnih kriterija kojima se sudovi služe pri identificiranju važećih pravnih normi. Razlika između neodređenosti norme i neodređenosti kriterija koji se uzima za identificiranje jedne norme kao norme sistema nije uvijek jasna. Ona je najjasnija tamo gdje norme predstavljaju zakonske akte sa autorativnim značenjem.

Osmu glavu autor je posvetio odnosu *pravde i morala*, i njegovo je uvjerenje da između prava i morala postoji veza koja je u izvjesnom smislu "nužna", i da upravo nju moramo posmatrati kao centralnu u svakom pokušaju da se razjasni pojam prava. U ovom poglavlju autor razmatra problemski određene postavke, prije svega razliku unutar općeg područja morala, između specifičnog pojma pravde i karakterističnih svojstava koja pružaju objašnjenje tijesne povezanosti sa pravom. Drugi problem koji razmatra odnosi se na crte koje razdvajaju moralne norme i principe, ne samo od pravnih normi već i od svih ostalih oblika društvenih normi. Svojstva koja odvajaju moral od pravnih i drugih normi su:

- važnost moralnih normi,
- nemogućnost svjesne promjene moralnih normi,

- voluntaristički karakter moralnih prekršaja,
- forma moralnog pritiska kao crta morala.

Mnogi moralisti navode još jedno svojstvo, a to je veza između morala i ljudskih potreba i interesa.

Deveta glava govori o odnosu između *prava i morala*, a prije svega o odnosu prirodnog prava i pravnog pozitivizma. U ovoj glavi jedan odjeljak je posvećen općepoznatim istinama i najizraženijim odlikama ljudske prirode na kojima počiva minimalan sadržaj prirodnog prava. Prva je *čovjekova ranjivost, približna jednakost ljudi* kao druga istina, zatim *ograničeni altruizam i oskudni resursi* i, konačno, *ograđeno razumijevanje i jačina volje*.

Mnoge tvrdnje propuštaju da učine jasnim misao u kojoj veza između prava i morala, navodno, treba da bude nužna ili naknadno poprimi značenje nečega što je istinito i važno, ali je uglavnom nejasna da bi se izložila kao nužna veza između prava i morala. Autor je ovu glavu završio ispitivanjem šest oblika ove tvrdnje:

1. Moć i autoritet,
2. Uticaj morala na pravo,
3. Interpretacija,
4. Kritika prava,
5. Principi legaliteta i pravde,
6. Pravna validnost i opiranje pravu.

Tema posljednje glave je *međunarodno pravo*, u kojoj autor razmatra dva izvora sumnji koje se odnose na karakter međunarodnog prava i, istovremeno, korake koje su teoretičari produzimali da te sumnje riješe. Dovode se u suprotnost *norme unutrašnjeg prava i norme međunarodnog prava*, kao i subjekti međunarodnog prava i subjekti unutrašnjeg prava. Rezime bi bio da je pravna priroda međunarodnog prava

upitna zbog stalnog poređenja međunarodnog prava i unutrašnjeg prava.

Nadalje, autor piše o odnosu između međunarodnog prava i morala, i ističe da je međunarodno pravo takav režim u kojem preovladavaju primarne norme i da postoje brojni razlozi za neslaganje da se njegove norme tretiraju kao "moralne".

Na kraju knjige se nalaze obimne *Bi-jeske*, koje se trebaju pročitati nakon svakog poglavlja, jer je u njima autor dovodio u vezu svoje stavove sa stavovima svojih prethodnika i savremenika, a to je dobro jer ne prekida tok knjige, nego tu komparaciju iznosi u posebnom odjeljku.

U knjizi, autor Herbert L. A. Hart uglavnom se bavi analizom, ali se veoma mnogo oslanja na stavove i teorije drugih autora, a posebno se bavi kritikom *pravne teorije Ostina i čiste*

teorije prava Hansa Kelzena. Hart, kao predstavnik pravnog pozitivizma, bio je dosta kritiziran od strane Ronald-a Dworkina, jer on smatra da pravna teorija ne mora samo da se odnosi na pitanje da li su pravila pravnog sistema opravdana, nego i na pitanje da li postoji dovoljno osnova da bi se pojedinci prisili na poštivanje pravila sistema.

Autor i sam suprotstavlja svoje mišljenje sa mišljenjem drugih autora, pa smatram da pojam prava, kako ga razmatra Hart, na puno jasniji i zanimljiviji način daje viziju cjelokupnog pravnog sistema od nekih drugih autora.

Ali, Hartov pristup ovoj kompleksnoj temi je pojednostavljen do te mjere da se gubi analiza pravnih termina na onaj "strog" način, koji je primjereno za tu oblast, jer se radi o pojmovima koji traže decidna obrazloženja.

Kasim Trnka: *Ustavno pravo, drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo, Fakultet za javnu upravu, 2006. godina - 489 str.*

Maša Alijević

Udžbenik *Ustavno pravo* Kasima Trnke izdao je Fakultet za javnu upravu, u Sarajevu, 2006. godine.

Biografija profesora Trnke veoma je impozantna. Od 1991. godine, u svojstvu eksperta za ustavno pravo, bio je angažiran u procesu državnog osamostaljivanja Bosne i Hercegovine, kao i u cjelokupnom mirovnom procesu za BiH, uključujući i zaključivanje Washingtonskog i Daytonskog sporazuma, te njihovu implementaciju. Od 1993. obavljaо je dužnost ministra pravosuđa u Vladi RBiH, od 1994. ambasadora BiH u Republici Hrvatskoj, a od 1998. godine savjetnika za ustavnopravna pitanja u Predsjedništvu BiH.

U predgovoru udžbenika sam autor navodi da je za Bosnu i Hercegovinu posljednja decenija dvadesetog stoljeća bila dramatična, jer je došlo do raspada starog sistema, državnog osamostaljenja i međunarodnog priznanja države, odbrane od agresije i stradanja te mukotrpnog pregovaračkog procesa. Sve je to bio veliki izazov za ustavno uređenje Bosne i Hercegovine, navodi autor u predgovoru. Nadalje, autor ističe da je još daleko stabilizacija ustavnih institucija i demokratskih odnosa te da je evidentno potrebna revizija Ustava BiH.

Autor je knjigu podijelio na petnaest glava, od kojih se svaka sastoji od nekoliko poglavlja. U ovom izdanju prof. dr. Trnka pokušao je dati interpretaciju sadržaja i dometa brojnih izmjena u

ustavnom uređenju koje su se dogodile u proteklom periodu.

Prva glava se odnosi na *uvodna teorijska pitanja ustavnog prava*. Kao uvodna pitanja iz ove oblasti autor navodi pojam, predmet, naziv i metod ustavnog prava, zatim značaj ustavnog prava i njegov odnos prema drugim granama prava. U ovoj glavi su još obrađeni *izvori upravnog prava*, sa posebnim naglaskom na *izvore ustavnog prava u BiH*, a to su: Ustav BiH, ustavi entiteta – Federacije BiH i Republike Srpske, ustavi kantona, međunarodni ugovori, zakoni BiH, entiteta i kantona, odluke Ustavnog suda BiH i poslovni parlamentari i njihovih domova te vlada.

Ustav je naslov sljedeće glave, u kojoj je, pored toga što je to *ustav u formalnom i materijalnom smislu*, navedeno i koje su to sve vrste ustava: pisani i nepisani ustav; kruti i mehki ustav; narodni ustavi, ustavi paktovi i oktrojirani ustavi; kodificirani i nefikтивni ustavi; realni, deklarativni i fiktivni ustavi.

Ovdje je autor obradio i *revizione sisteme*, odnosno sisteme donošenja i promjene ustava, i osvrnuo se na *postupak promjene Ustava BiH*, prema kojem je za ustavne promjene potrebna većinska podrška predstavnika građana i nacionalni konsenzus predstavnika konstitutivnih naroda. Ustav BiH je *sadržajno* podijeljen u tri dijela:

preambulu, normativni dio i anekse. *Preamble* sadrži najvažnije principe i rješenja na kojima se temelji ustavno uređenje. *Normativni dio* Ustava BiH sadrži dvanaest članova, na koji su dodana dva *aneksa*.

Ustav Federacije BiH i ustavi deset kantona rađeni su prema istoj metodologiji i svojim sadržajem izražavaju isti teorijsko-pravni pristup ustavnom uređenju.

Ustav Republike Srpske rađen je po uzoru na Ustav SFRJ iz 1974. godine i na ustav Jugoslavije iz 1992. godine.

Autor u trećoj glavi razmatra *ustavne sisteme koji su snažnije utjecali na razvoj ustavnosti u svijetu*, i kao najtipičnije navodi i ukratko izlaže karakteristike sljedećih sistema: ustavnog sistema *Sjedinjenih Američkih Država*, ustavnog sistema Ujedinjenog Kraljevstva, *Velike Britanije* i *Sjeverne Irske*, ustavnog sistema *Francuske* i ustavnog sistema *Švajcarske*.

Tema četvrte glave je *razvoj ustavnosti u Bosni i Hercegovini*, u kojoj autor prati ustavni razvoj BiH od prvih historijskih izvora koji govore o Bosni još iz desetog stoljeća, zatim preko perioda srednjovjekovne bosanske državnosti, pada pod tursku vlast i ulaska u sastav drugih država. Posebna poglavlja su posvećena *obnovi državnosti BiH 1941.-1946. godine i ustavnom razvoju BiH 1946.-1990. godine*.

Kod *uspostavljanja nezavisnosti i državne suverenosti BiH* prof. dr. Trnka ističe važne činjenice:

- pripremne aktivnosti za državno osamostaljenje i, u tom kontekstu, Skupštinu SRBiH iz 1991. godine, koja je usvojila *Memorandum i Platformu* o položaju BiH i budućem ustrojstvu jugoslavenske zajednice,

- uključivanje evropske zajednice u rješavanju jugoslavenske krize,
- mišljenje arbitražne komisije Evropske unije o pojedinim pitanjima koja su odigrala presudnu ulogu u rješavanju jugoslavenske krize,
- kriteriji za priznavanje novih država (ovdje autor navodi dva dokumenta: *Deklaraciju o kriterijima za priznanje novih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu* i *Deklaraciju o Jugoslaviji*),
- Referendum o suverenosti i nezavisnosti BiH (1. 3. 1992. godine),
- agresija na BiH,
- Kutiljerov plan,
- Vens-Ovenov plan,
- Oven-Stoltenbergov plan,
- *Vašingtonski sporazum*,
- Plan Kontakt-grupe,
- Mirovni sporazum za BiH – *Dejtonski sporazum*, koji je rezultirao Ustavom BiH.

Peta glava posvećena je *ljudskim pravima i slobodama*, u kojoj autor polazi, prije svega, od *pojma i značaja ljudskih prava*, a zatim obrađuje *najznačajnije dokumente o ljudskim slobodama i pravima*, i to: Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina (1789.), Povelju Ujedinjenih nacija (1945.), Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948.), Univerzalnu deklaraciju o pravima čovjeka (1948.), četiri ženevske konvencije (1949.), Konvenciju o statusu izbjeglica (1951.) i Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950.). Posebno poglavlje autor je odvojio za *pravne izvore o ljudskim slobodama i pravima u Bosni i Hercegovini*.

Peta glava sadrži i *katalog ljudskih sloboda i prava*, gdje se navode elemen-

tarna ljudska prava kao što su: pravo na život, pravo na ličnu slobodu, pravo na privatnost, slobodu misli i savjesti, slobodu vjeroispovijesti, biračko pravo, državljanstvo, slobodu štampe, pravo na javno okupljanje, pravo vlasništva, pravo na rad, pravo na obrazovanje, i još mnoga ljudska prava i slobode.

Zaštitu ljudskih prava i sloboda u BiH provode *ombudsmeni za ljudska prava* i *Dom za ljudska prava BiH*.

Narodni suverinitet kao temelj i opravdanje državne vlasti naslov je slijedeće glave. Prof. dr. Trnka suverenost definira kao najvišu vlast u državi, koja je odgovorna za stanovništvo i teritoriju i koja je sposobna da kreira pravni poredak i da sankcionira nepoštivanje propisanih normi ponašanja. Dalje, u ovoj glavi autor nas upoznaje sa oblicima neposredne demokracije, i kao takve navodi referendum, narodnu inicijativu i pravo na peticiju.

Sedma glava nosi naslov *Izborni sistem*, u okviru koje je autor obradio *načela izbornog sistema* i sam *izborni postupak*, sa utvrđivanjem izbornih rezultata i raspodjelom mandata.

Posebno mjesto u ovoj glavi zauzima *izborni sistem u Bosni i Hercegovini*. U izbornom sistemu BiH organi za provođenje izbora su Centralna izborna komisija, općinska izborna komisija i birački odbor. *Centralni birački spisak* vodi se za cijelu teritoriju BiH. Autor je istakao način izbora delegata u Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, izbor članova Predsjedništva BiH, zatim izbor entitetskih, kantonalnih, gradskih i općinskih organa.

Autor je osmu, devetu i desetu glavu usmjerio ka *organizaciji državne vlasti*. U okviru ovih glava obrađene su *teorije podjele vlasti i teorije jedinstva vlasti*. *Predsjednički, parlamentarni i*

polupredsjednički sistem vlasti karakteristični su za teoriju podjele vlasti, dok teoriju jedinstva vlasti prezentira *skupštinski* sistem. Teme koje su nezaobilazne kad se govori o organizaciji vlasti obradio je prof. dr. Kasim Trnka i u ovom udžbeniku za ustavno pravo: poremećaji u korist izvršne vlasti; oblici državnog uređenja; federalizam i, naravno, *organizacija državne vlasti u Bosni i Hercegovini*. U BiH je zastupljeno složeno državno uređenje – dio BiH je organiziran na federativnom principu, a drugi dio na unitarnom principu.

Slijedeća glava govori o *predstavničkim tijelima*, o njihovom pojmu, ustavnom položaju i osnovnim ovlaštenjima. Sadrži i kratki osvrt na predstavnička tijela u BiH: Parlamentarnu skupštinu BiH, Parlament Federacije BiH, Narodnu skupštinu Republike Srpske i zakonodavna tijela kantona.

Tijela izvršne vlasti su tema dvanaeste glave, u kojoj nas autor upoznaje sa pojmom i oblicima *šefa države* i nadovezuje na to poglavje o Predsjedništvu BiH. Pored šefa države, izvršnu vlast vrši i *vlada*, koja u BiH nosi naziv Vijeće ministara BiH. Ovdje treba spomenuti i Vladu Federacije BiH, kao i Vladu Republike Srpske. U sklopu ove glave autor je obradio i *sistem državne uprave u BiH*.

Trinaesta i četrnaesta glava su posvećene *pravosudnom sistemu i sistemu kontrole ustavnosti i zakonitosti*. Pravosudne institucije na nivou države BiH su: Sud BiH, koji ima tri vrste nadležnosti - krivičnu, upravnu i apelacionu; Tužilaštvo BiH; Visoko sudska i tužilačko vijeće BiH, koje ima zadatak osigurati nezavisno, nepristrasno i profesionalno pravosuđe na svim nivoima u cijeloj BiH; Ustavni sud BiH, koji provodi kontrolu ustavnosti i zakonito-

sti. Nadležnosti ustavnih sudova se kreću u slijedećim okvirima: od rješavanja sukoba nadležnosti, sudenja najvišim državnim funkcionerima, rješavanja izbornih sporova, do kontrole ustavnosti djelovanja političkih stranaka. Prof. dr. Trnka obradio je i *postupak pred ustavnim sudom*, kao i *djelovanje odluka ustavnih sudova* u ovoj glavi.

Posljednja glava u udžbeniku govori o *lokalnoj samoupravi*, čime je zaokružena jedna kompletna državna organizacija – od temeljnih stvari vezanih za pojam ustava pa do detaljno obrađene državne organizacije Bosne i Hercegovine.

Na kraju udžbenika nalaze se *Prilozi*, koji su vrlo korisni i potrebni uz jedan ovako opsežan “kurs” iz ustavnog prava. U prilogu se nalaze: Ustav Bosne i Hercegovine, Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, Ustav Republike Srpske i odabrana literatura.

Jasan i pregledan sadržaj uveliko pomaze brzom snalaženju i pronalaženju traženih oblasti, koje su izuzetno dobro raspoložljene i na jedan postepen način uvode nas u složenu ustavnu proceduru. Odabrana literatura se nalazi na kraju knjige, mada bi bilo mnogo praktičnije da je navedena u fusnotama, ali to ne umanjuje vrijednost ove knjige.

Ustavno pravo Kasima Trnke spada u literatura koja je nezaobilazna na našim policama knjiga i koja je korisna i informativna za svakog građanina države Bosne i Hercegovine, jer pruža temeljne informacije o ustavnom uređenju naše države. Za studente pravnih fakulteta udžbenik *Ustavno pravo* smatram obligatornim, jer trenutno je jedini koji je obuhvatio sve ustavne promjene koje su se desile u proteklom periodu.

Vladimir Degan: *Međunarodno pravo,*

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2000. godine

Maja Sahadžić

I dio: UVOD

Prvi dio djela predstavlja uvod u tematiku međunarodnog prava kroz definiranje pojma međunarodnog prava, nauke međunarodnog prava, podjelu pravnih pravila, izvore te kratak historijski razvoj u oblasti međunarodnog prava, koji, između ostalog, obuhvata Westphalski mir, Pariški ugovor, Jay Treaty, Bečki kongres, Haške mirovne konferencije, Versajski mir.

II dio: IZVORI MEĐUNARODNOG PRAVA

Kroz drugi dio djela autor se bavi objašnjavanjem pojma i biti izvora međunarodnog prava te navodi opća načela prava (pacta sunt servanda, bona fides, načelo po kojem svako protupravno djelo povlači odgovornost po pravu i dužnost počinitelja da naknadni štetu), uz navođenje članaka Statuta Međunarodnog suda koji se odnose na opća načela prava. Zatim, definira međunarodna običajna pravila koja su specifična za međunarodno pravo, uvjete za njihov nastanak i domaćaj, te navodi materijalna i dokumentarna sredstva običajnog procesa (ugovori, zaključci međunarodnih konvencija i sastanaka poglavara država i šefova vlada, deklaracije političkih organa međunarodnih organizacija, jednostrani akti država, međunarodna sudska i arbitražna praksa, nauka međunarodnog prava), ali objašnjava i kodifikaciju, progresivni

razvoj i *legislaciju* u općem običajnom pravu, uz navođenje ugovornih propisa o čistoj kodifikaciji, propisa koji čine progresivni razvoj međunarodnog prava, *legislacije* međunarodnog prava putem konvencija. Uz ovo, autor objašnjava i primjenu partikularnih običajnih pravila koja je odredio Međunarodni sud kroz nekoliko presuda, i to: lokalni običaj, regionalni običaj, specijalni običaj u ugovornom odnosu.

Poslije općih načela prava i običajnog prava, autor je prešao na objašnjavanje međunarodnih ugovora, i to prvo na objašnjavanje značajki ugovora kao izvora međunarodnog prava, a zatim i na definiranje pojma međunarodnih ugovora i njihovu podjelu na: ugovore sklopljene u pisanom ili nekom drugom obliku, bilateralne i multilateralne ugovore, ugovor-zakon i ugovor-pogodba, ugovore-ustave međunarodnih organizacija, političke sporazume. Objasnio je i sposobnost sklapanja ugovora u pogledu suverenih država, federalnih jedinica, međuvladinih organizacija, ustanika u oružanim sukobima, i pitanje sposobnosti sklapanja ugovora Vatikana. Poslije ovoga slijede postupci sklapanja ugovora (pojednostavljeni i složeni postupak, pregovori i usvajanje teksta ugovora, pristanak država da budu obavezane ugovorom, stupaњe ugovora na snagu, privremena primjena ugovora), stavljanje rezervi na ugovore, tumačenje ugovora (putem subjektivne, tekstualne i funkcionalne metode), poštivanje i primjena ugovora

(uz primjenu načela *pacta sunt servanda*), ugovori i treće države (pristanak treće države na ugovor, djelovanje pravila iz ugovora na treće države po običajnoj osnovi, ugovori koji stvaraju objektivne režime erga omnes i klauzula najvećeg povlaštenja), izmjene i revizija ugovora (uz navođenje temeljnih pravnih pravila o izmjenama međunarodnih ugovora), ništavost ugovora (uz navođenje pravila o postupku iz Bečke konvencije te navođenje apsolutnih i relativnih uzroka ništavosti ugovora), suspenzija primjene, prestanak i povlačenje iz ugovora, naknadna nemogućnost izvršenja ugovora (koje se manifestira kroz nestanak ili uništenje predmeta „prijeko potrebnog za izvršenje ugovora“, bitnu promjenu okolnosti, prekid diplomatskih ili konzularnih odnosa, utjecaj oružanih sukoba na stranke ugovora, novi *ius cogens*), kršenje ugovora, sukcesija država vezana za međunarodne ugovore (i to u odnosu na multilateralne otvorene konvencije, multilateralne zatvorene konvencije i dvostrane ugovore).

U okviru ovog dijela autor je obradio još i pitanje jednostranih akata kao izvora međunarodnog prava, a u koje spadaju: obećanje, odreknuće i jednostrani akti kojima se stječu nova prava. Još jedno pitanje je obrađeno, i to pitanje *suprotstavljivosti* ili *opozabilnosti*, koje se odnosi na akte trećih, a manifestira se kroz priznanje, protest i podrazumijevani pristanak.

III dio: MEĐUNARODNA ZAJEDNICA

U okviru trećeg dijela, autor se na samom početku bavi različitim shvatanjima međunarodne zajednice kroz historiju i pojmom subjekta međunarodnog prava. Nakon toga prelazi na poglavlj

koje nosi naziv *Države i druge teritorijalne cjeline*, u okviru kojeg raspravlja o nastanku i nestanku države, temeljnim pravima i dužnostima država (načelo zabrane sile, načelo mirnog rješavanja međunarodnih sporova, načelo neintervencije, dužnost država da međusobno sarađuju u skladu sa Poveljom Ujedinjenih nacija, načelo ravnopravnosti i samoodređenja naroda, načelo suverene jednakosti država, načelo ispunjavanja prihvaćenih međunarodnih obaveza u dobroj vjeri). Autor u okviru ovog poglavlja objašnjava i sukcesiju država i načine na koje dolazi do sukcesije (cesija, pripajanje, ujedinjenje, secesija, dissolucija, podjela), te različita pitanja koja se odnose na sukcesiju (državljanstvo, mirovine, vlasnička prava, državni arhivi, državna imovina, državni dugovi, sukcesija u članstvu međunarodnih organizacija). Osim sukcesije, autor se bavi i složenim državama i njihovom podjelom (personalna i realna unija, konfederacija, federacija), trajno neutralnim državama (Švicarska, Država Vatikanskog Grada, Austrija). Na ovo se nastavlja priznanje novih država i novih vlada, priznanje zaraćenosti u građanskom sukobu, priznanje ustanika, priznanje *naroda*, narodnooslobodilačkih pokreta te pitanje zavisnih teritorija i posebnih slučajeva subjekata međunarodnog prava (vazalitet, protektorat, sistem mandata Lige naroda, starateljski sistem Ujedinjenih nacija, nesamoupravna područja prema Povelji UN-a, zavisne teritorije, područja pod posebnim međunarodnim položajem), uz kratak osvrt na nastanak Svetе stolice i Države Vatikanskog Grada, njihovih međusobnih odnosa i međunarodnih odnosa. Prvo poglavje se nastavlja *Organima države u međunarodnim odnosima*, u

okviru čega se objašnjava uloga poglavar-a države, vlade i premijera, ministra vanjskih poslova i parlamenta, a na ovo se nadovezuje poglavlj e u okviru kojeg se raspravlja o pravu poslanstva, funkcijama diplomatskih misija, diplomatskim predstavnicima, specijalnim misijama, misijama država pri međunarodnim organizacijama, diplomatskim privilegijama i imunitetima, te konzularnom pravu.

Drugo poglavlj e u okviru trećeg dijela nosi naslov *Neka posebna pitanja međunarodnog prava*. Ovdje je autor posebnu pažnju posvetio imunitetu države od sudbenosti i sredstava ovrhe, zatim odgovornosti država u međunarodnom pravu (i to kroz definiranje osnova odgovornosti, a zatim i navođenjem odgovornosti za međunarodna protupravna djela i odgovornosti za rizik, okolnosti koje isključuju protupravnost djela, posljedica međunarodnog protupravnog djela), šteti i načinima njenog ispravljanja (gdje se definira pojам štete i oštećene osobe u međunarodnom pravu, pravo povrijeđene države i dužnosti države počinitelja međunarodnog protupravnog djela, postupak po zahtjevima glede odgovornosti, pravo povrijeđene države na protumjere), i odgovornosti država za međunarodne zločine (uz definiranje pojma međunarodnog zločina). Na ovo se nastavljaju i pravna pitanja međunarodne zaštite okoliša.

Treće poglavlj e u okviru trećeg dijela autor je nazvao *Međunarodne organizacije*. Na početku je autor odmah objasnio pojam, pravo i podjelu međunarodnih organizacija sa njihovim historijskim razvojem. Na ovo se nadovezao određivanjem međunarodnih organizacija kao subjekata međunarodnog prava te objasnio privilegije i

imunitete međunarodnih organizacija i njihovih djelatnika. Autor se posebno osvrnuo na Ujedinjene nacije, koje je objasnio kroz historijski presjek njihovog nastanka i uzroke i uvjete osnivanja, a posebno je obratio pažnju na članice UN-a (i to one iskonske i naknadno primljene) u smislu prava i dužnosti država članica UN-a, posebnom položaju stalnih članica UN-a u Vijeću sigurnosti te suspenziji i isključenju iz članstva i povlačenju iz Ujedinjenih nacija, uz kratak osrvrt na položaj država nečlanica prema Povelji UN-a. Autor je nabrojao i objasnio organe Ujedinjenih nacija (Generalna skupština, Vijeće sigurnosti, Ekonomsko i socijalno vijeće, Starateljsko vijeće, Međunarodni sud u Haagu, Sekretarijat), te specijalizirane ustanove. U sklopu dijela ovog poglavlja autor je nabrojao i objasnio regionalne organizacije (NATO, Vijeće Evrope, Evropska unija, OECD, OESE, Organizacija američkih država, Arapska liga, Organizacija afričkog jedinstva, ASEAN), te je pobrojao i objasnio one regionalne organizacije koje više ne postoje (SEV, Balkanski savez, Bagdadski odbrambeni savez), a naveo je i objasnio i Commonwealth nacija.

Četvrtoglavlj e trećeg dijela nazvano je *Čovjek u međunarodnom pravu*. Ovdje se autor posebno bavi čovjekom kao subjektom međunarodnog prava i shvaćanjem položaja čovjeka u različitim državnim uređenjima. Ovo poglavlj e nastavlja objašnjavanjem pojma državljanstva, načinima stjecanja državljanstva, objašnjava i status osoba bez državljanstva i status osoba sa više državljanstava, pravni položaj stranaca, pristup, izgon, prava, dužnosti, eksproprijacija imovine stranaca, azil, ekstradiciju, položaj izbjeglica. Nije izostavljena ni međunarodna za-

štita čovjeka kroz Opću deklaraciju o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i slobodama, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i slobodama, i druge međunarodne dokumente, s tim da je autor nabrojao i objasnio skupine prava i sloboda u međunarodnom pravu te je definirao obaveze država iz međunarodnih konvencija o ljudskim pravima i slobodama. Posebna pažnja posvećena je međunarodnoj zaštiti manjina, gdje je autor, uz kratak historijski presjek nastanka ovih prava, obradio pravila općeg i regionalnog međunarodnog prava o manjinskoj zaštiti, te kaznenoj odgovornosti pojedinca, u okviru čega autor obrađuje međunarodne krivične tribunale (tokijski, nirnberški, za bivšu Jugoslaviju, Ruandu).

IV dio: OBJEKTI U MEĐUNARODNOM PRAVU

Autor se u prvom poglavlju četvrtog dijela, pod nazivom *Državno područje*, bavi pitanjima prostora državnog područja, odnosno prostora kojeg ono obuhvaća, i teritorijalnoj suverenosti države, odnosno osnovnim načelima koja određuju teritorijalnu suverenost. Nakon toga slijede državne granice, odnosno način određivanja državnih granica u odnosu na kopno, rijeke, jezera, mora, oceane, zračni prostor, uz podjelu na prirodne i vještačke te primjenu načela uti possidetis. Autor se bavi i načinima stjecanja posjeda, i to putem cesije, okupacije ničijeg područja, uvećavanjem državnog područja pod utjecajem prirodnih događanja ili na vještački način, silom, zastarom i historijskim naslovima. Nakon ovoga slijede objašnjenja međunarodnih rije-

ka i jezera (posebna pažnja je posvećena pravu plovidbe na međunarodnim rijekama Dunav, Rajna i Kanal Dunav-Rajna, te korištenju međunarodnih plovidbenih tokova u neplovidbene svrhe, uz osrt na međunarodna jezera), zračnog prostora (suverenost države u zračnom prostoru, vrste i nacionalna pripadnost letjelica, temeljna načela međunarodnog civilnog zračnog prometa, povrede zračnog prostora država te zločini izvršeni u letjelicama - samo su neke teme kojima se autor bavi u ovom dijelu knjige), zatim svemira, međunarodnog prava mora u razvoju (s osrvtom na historijski razvoj međunarodnog prava mora).

Drugo poglavlje četvrtog dijela odnosi se na *Dijelove mora koji čine dio područja obalne države*. U okviru ovog poglavlja autor obrađuje unutrašnje morske vode, arhipelaške vode i teritorijalno more. Na ovo se nastavlja treće poglavlje, *Morski prostori u kojima obalna država uziva suverena ili neka druga prava*, gdje autor definira i pojašnjava vanjski morski pojas, gospodarski pojas i epikontinentalni pojas, a zatim slijedi i poglavlje *Morski prostori izvan nacionalne jurisdikcije država*, kroz određivanje pojmove *otvoreno more i slobode otvorenog mora te međunarodna zona*. Nakon ovoga slijedi poglavlje *Tjesnaci i morski kanali*, u kojem autor određuje pojam tjesnaca i vrste tjesnaca te posebne režime internacionaliziranih morskih kanala.

V dio: MIRNO RJEŠAVANJE SPOROVA I OSIGURANJE MIRA

Ovaj dio započinje poglavljem *Naćini mirnog rješavanja sporova*. Posebno je važno naglasiti da autor definira obaveze država po međunarodnom

pravu u mirnom rješavanju sporova te dijeli sporove na pravne i političke, i određuje načine mirnog rješavanja sporova (diplomatska, institucionalizirana sredstva, sredstva koja dovode do obavezujuće presude). Rješavanje sporova, navodi autor, može se vršiti putem izravnih pregovora strana u sporu, dobrih usluga i posredovanja, a tu, također, spadaju i istraga, mirenje i arbitraža. Poglavlje se nastavlja obrađivanjem Međunarodnog suda u Haagu kroz određivanje sastava i funkcije Suda, parničnog postupka, incidentnih postupaka, intervencija u postupku, pismenog postupka, savjetodavnog postupka, i obrađivanjem ostalih stalnih sudskih organa kroz kratak pregled stalnih međunarodnih sudbenih tijela. Autor obrađuje i rješavanje sporova u krilu međunarodnih organizacija, i to preko Vijeća sigurnosti, Generalne skupštine, Generalnog sekretara UN-a, i rješavanja sporova u krilu regionalnih i drugih međunarodnih organizacija. Autor određuje i kolektivne mjere prema Povelji i mirovne operacije. Na ovo se nastavlja kontrola naoružanja i razoružanje, odnosno pojam razoružanja, mjere kontrole naoružanja te ugovori iz ove oblasti. Pristupa se i problemu različitih oblika samopomoći u međunarodnom pravu, retoriji i pojmu represalija u oružanim sukobima i tokom mira.

VI dio: PRAVO ORUŽANIH SUKOBA

Na početku ovog dijela, u prvom poglavlju autor daje *Opće značajke* o pitanjima izvora ratnog i humanitarnog prava kroz kodifikaciju i opće običajno pravo te ostale izvore prava oružanih sukoba. Na ovo se nadovezuje pojam rata i podjela na pravedne i nepraved-

ne ratove, sudionike u oružanim sukobima i njihovu podjelu, te ograničenja ratovanja u odnosu na ratnike i civilno stanovništvo, metode i sredstva ratovanja, objekte, vrste oružja, osnovne obzire čovječnosti u oružanim sukobima, definiranje ratnih zločina u kontekstu nemeđunarodnih oružanih sukoba.

Drugi dio šestog poglavlja nosi naslov *Međunarodni oružani sukobi*, gdje se definiraju: neprijateljstvo, ratno stanje, započinjanje međunarodnog oružanog sukoba, njegove posljedice, prestanak, načelo postliminium te okončanje neprijateljstva. Autor nastavlja sa ograničenjem ratovanja ratione loci, ratione instrumenti i ratione personae, zaštitom položaja i uvjeta ratnih zarobljenika te zbrinjavanjem ranjenika, bolesnika i brodolomaca, invazijom, ratnom okupacijom, uz navođenje ženevske konvencije i Protokola I te određivanjem zona pod posebnom zaštitom.

Treće poglavlje šestog dijela zove se *Ratovanje na moru*, gdje se odmah na početku određuju izvori pomorskog ratnog prava te ograničenja u ratovanju na moru koja se odnose na brodolomce, članove posade, putnike trgovackog broda, metode i sredstva ratovanja, upotrebu oružja, u odnosu na objekte, vrste naoružanja.

Četvrto poglavlje šestog dijela nazvano je *Neutralnost u ratu*. Šta predstavlja neutralnost, nezaraćenost i nesvrstanost, samo su neka od pitanja koja se obrađuju u ovom poglavlju, pored dužnosti neutralnih i zaraćenih strana u oružanom sukobu.

Kroz *Međunarodnu pravo* autor je na vrlo jasan, precizan i koncizan način nastojao objasniti vrlo složena pitanja, među kojima su, svakako, i ona koja se tiču prava mora. U pogledu ovoga

nema dileme. Autor je naveo i veliki broj međunarodnih ugovora, dokumenata i instrumenata, bilo u cijelosti ili samo djelomično. Kroz djelo se, također, može susresti i veliki broj primjera iz međunarodne sudske prakse te pozamašan broj vrijednih bibliografskih jedinica. Međutim, s obzirom da je međunarodno pravo vrlo dinamična disciplina, koja je u posljednje vrijeme pretrpjela velike promjene, a upravo je

na pragu i velika promjena u okvirima međunarodnog prava, trebalo bi poraditi na tome da se udžbenik revidira i da se postojeće izmjene i izmjene koje su na pragu uključe i objasne u okviru djela. U svakom slučaju, mislim da je, u usporedbi sa udžbenikom Juraja Andrašsyja, udžbenik V. Đ. Degana dobrim dijelom pod utjecajem prof. Andrašsyja, te je koncipiran i napisan na način na koji je i prezentiran.

Živorad Kovačević: *Međunarodno pregovaranje,* "Filip Višnjić", Beograd, 2004. godine

Maja Sahadžić

Na samom početku djela autor se potudio da obrazloži osnove, definicije, sredstva pregovaranja, međunarodnog pregovaranja, mogućnosti rješavanja međunarodnih sporova te je dao bazične naznake o tome šta je istraživanje, arbitraža i mirenje u međunarodnom pravu, kao i koje su to međunarodne institucije u okviru kojih se rješavaju međunarodni sporovi (Međunarodni sud pravde, Ujedinjene nacije i Organizacija za evropsku bezbjednost i sigurnost – OEBS). Poglavlje je zaključio konstatacijom da je više od devedeset i pet međunarodnih kriza završilo tek djelomičnim rješenjima, ali se autor osvrnuo i na utjecaj globalizacije na međunarodne odnose i međunarodno pravo. U nastavku se autor, u okviru nekoliko stranica, osvrnuo na promjene na međunarodnoj sceni, međunarodne krize te njihov odnos i utjecaj prema pregovaranju.

U okviru poglavlja vezanog za preventivnu diplomaciju, autor je pojasnio uloge, stavove i taktike u okviru pregovaranja u preventivnoj diplomaciji. Autor argumentira da do sukoba najčešće dolazi zbog toga što nema dovoljno elemenata kojim bi se zadovoljili zahtjevi obiju strana, ali i da se cijena ne-akcije u svakom slučaju najviše plaća, što se potvrdilo u slučaju Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Na ovo poglavlje nastavlja se poglavlje multilateralne diplomacije/konferencijskog pregovaranja, odnosno način, vrste i razlozi razvoja iste. Kao primjer,

autor je naveo praksu redovnog sastajanja šefova država i vlada zemalja Jugoistočne Evrope, i to uvijek u drugoj zemlji, a koja je nazvana Procesom saradnje u Jugoistočnoj Evropi. *Sastajanje na vrhu* je naredno poglavljje, u okviru kojeg autor govori o nastanku, vrstama i pretpostavkama uspješnih samita. Zanimljivo je kako autor savjetuje šefovima država da trebaju vrlo malo ulaziti u detalje pregovora, jer vrlo malo znaju o tome, te ih savjetuje da to prepuste diplomatskim predstavnicima. U nastavku, autor kroz djelo pravi historijski presjek najznačajnijih mirovnih konferencija: Vestfalski mir, Bečki kongres, Berlinski kongres, Pariski konferencija, te konferencije u Teheranu, Jalti, Potsdamu.

Nakon *uvodnih* napomena i objašnjenja, autor je u slijedećem poglavlju objasnio strukturu pregovaranja, odnosno učesnike, koalicije, pitanja, zonu mogućeg sporazuma... Također, spomenuo je i pojasnio pojmove poput nultog i nenultog zbira (situacije u kojima jedna strana dobiva a druga gubi, i situacije kada obje strane dobivaju) i faktor-vrijeme (u smislu određivanja krajnjih rokova), koji je posebno veliku ulogu odigrao prilikom mirovnih pregovora za Bosnu i Hercegovinu u Daytonu.

Poslije ovog, slijedi poglavlje *Intervencija treće strane*. U okviru ovog poglavlja autor je nastojao da pojasni uloge posrednika, pregovarača i arbitrara, i dileme sa kojima se susreću u prego-

varanju (definiranje užih ili općih ciljeva, načini olakšavanja pregovaranja, aktivni odnos, djelovanje u najboljem interesu, kratkoročno ili dugoročno rješenje, cilj naspram sredstva). Dalje, nabrojane su vrste međunarodnog posredovanja, kao i funkcije posrednika. Autor je posebnu pažnju obratio na pojašnjenje *zvaničnog kolosijeka* (Track I), odnosno sudjelovanje velikih sila ili malih država u intervenciji, kao i na pojašnjenje *nezvaničnog kolosijeka* (Track II), odnosno diplomacije bez diplomata, koju je prvi put *drugim putem* nazvao Joseph Montville 1981. godine. Sve ovo autor komparira sa intervencijom za vrijeme rješavanja jugoslavenske krize.

Autor nastavlja sa poglavlјem *Metodi pregovaranja*, u okviru kojeg raspravlja o različitim metodama koje se koriste, ali i faktorima koji direktno ili indirektno utječu na pregovore: emocije, simbolične geste, prijetnje, publicitet, komuniciranje tajnim ili specijalnim kanalima. Također, autor referira i na slučaj Prevlake, u okviru kojeg su postojale različite varijante o pitanju postizanja obostrano prihvatljivog rješenja.

Razvijanje pregovaračkog umijeća je slijedeće poglavlje, koje počinje rečenicom: „Pregovaranje se uči.“ Ipak, prvo što autor navodi jesu prva djela i pisci koji su bili usmjereni na međunarodno pregovaranje: Balthazar Gracian, Francois de Callieres, F. B. de Felice. Spomenuo je i Ivu Andrića, koji nije pisao knjige o diplomaciji, ali je proveo više od dvadeset godina u njenom okviru. U ovom poglavlju navodi se i prvi case study: Pregovori o Panamskom kanalu između SAD i Paname. Spominju se i pregovaračke taktike, BATNA (Best Alternative to a

Negotiated Agreement) i *zatvorenička dilema*, u okviru kojih autor referira posebno na Pregovore u Rambujeu.

Djelo se nastavlja poglavlјem pod nazivom *Pregovarački proces*. Ovdje autor otvara i pojašnjava pitanja poput pretpregovaranja, unutrašnjeg pregovaranja, priprema pregovora, faza i ishoda pregovora. Poglavlje se, dalje, nastavlja objašnjavanjem pojma međunarodnih ugovora, osnovnih načela, vrsta međunarodnih ugovora, rezervi na međunarodne ugovore, stupanja na snagu, važenja, ništavnosti i ratifikacije međunarodnih ugovora. Na ovo autor nadovezuje i *Jezik u diplomaciji i pregovaranju*, odnosno obrađuje upotrebu *diplomatskog jezika* u međunarodnim organizacijama i međunarodnim dokumentima, diplomatsku konverzaciju...

U okviru poglavlja *Tajna diplomacija* autor definira pojmove *otvorena, javna i tajna diplomacija*, i navodi dvije case studies: tajna konvencija između Austro-Ugarske i Srbije iz 1881. godine, i pregovori između Izraelaca i Palestineca u Oslu 1992.-1993. godine. Nakon ovog poglavlja slijedi *Shuttle diplomacija*. Sam pojam vezuje se za Henryja Kissingera 70-tih godina, a odnosi se na *putujuću diplomaciju*, jer nema direktnog kontakta između pregovaračkih strana. Autor je obradio case study: Dejtonski pregovori, i, konačno, *Alibi diplomacija*, u slijedećem poglavlju, a koja se odnosi na političke inicijative i pregovore koji su zamjena za stvarnu akciju, u okviru kojeg je autor obradio još jedan case study: Pregovori u Rambujeu.

Kroz nastavak djela autor otvara nova poglavlja: *Rješavanje graničnih sporova* (obrađeni case studies: Pregovori o granici između SSSR-a i Kine 1986.-1994. godine, Pregovori o Pre-

vlaci između SR Jugoslavije i Hrvatske te Pregovori o rješenju tršćanskog pitanja), *Pregovori o kontroli naoružanja i razoružanju* (koji su se vodili za vrijeme hladnog rata a danas ih više gotovo i nema), *Pregovori o disoluciji, sukcesiji i ponovnom ujedinjenju država* (autor u ovom poglavlju razmatra ulogu preventivne diplomacije u raspadu država bez nasilja, i kao primjer navodi Čehoslovačku, Sovjetski Savez i Jugoslaviju, te postavlja pitanje u kojoj je mjeri preventivna diplomacija mogla ili je odigrala ulogu u prevaziлаženju krize u sklopu dvije hipoteze: bilateralne diplomacije kroz rane faze konflikta, i spremnost trećih strana da budu medijatori, a, osim toga, definira i preduvjete za djelotvornost preventivne diplomacije; sve ovo autor objedinjava u okviru case study: Pregovori o sukcesiji SFRJ), *Pregovori o životnoj sredini* (specifičnosti, ciljevi, nivoi, taktike pregovaranja i case studies: Pregovori o kiselim kišama i Pregovori o klimatskim promjenama), *Trgovinski pregovori* (definira se GATT i WTO, načela i norme svjetskog trgovinskog sistema i obrađuje case study: Urvajjska runda), *Financijski i dugovni pregovori* (autor definira IMF i Svjetsku banku te pregovore u okviru njih, posebno pregovore o dugovima, te obraća pažnju na utjecaj naftnih kriza 1973. i 1979. godine na trgovinske odnose u svijetu), *Pregovori o evropskoj integraciji* (obrađuje se historijski put razvoja Evropske unije te pregovori o širenju EU, kao i pregovori unutar EU; autor je obradio i case study: Slovenija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji), *Pregovori sa teroristima* (gdje autor obrađuje pregovaranje sa uhapšenim teroristima, fundamentalistima, držanje talaca, kidnapiranje, zauzimanje

je stava te case study: Pregovori o Sjevernoj Irskoj).

U određenoj dozi, pomalo je nezahvalno pisati prikaz djela vezanog za međunarodne odnose i diplomaciju koje potječe od autora koji je i sam pripadao vrhu diplomacije u smislu posljednjeg ambasadora Socijalističke federativne republike Jugoslavije u Washingtonu sedamdesetih i osamdesetih godina, te uz to dati kritički osvrt. Kroz djelo se osjeća veliko diplomatsko iskustvo, kroz praktične primjere i vlastita saznanja, te poznavanje i prijašnjih i sadašnjih tokova u oblasti međunarodnog prava, međunarodnih odnosa i diplomacije. Osjeća se izrazita upućenost autora u tematiku o kojoj piše, što je sasvim i za očekivati s obzirom na karijeru diplomate. Osim toga, djelo je zaista vrijedno, ne samo za one koji se bave diplomacijom nego i za one koji tek ovlaš ponešto znaju, a proširuje i vidike o onome što se svakodnevno sluša u informativnim emisijama a o čemu se vrlo malo zna i slabo se razumije.

U svakom slučaju, radi se o vrlo neobično napisanom djelu, koje je bogato različitim primjerima za svaku oblast koju autor obrađuje, zanimljivostima koje održavaju pažnju i pojašnjavaju u ponegdje i vrlo komplikiranim dijelovima teksta. Autor se potudio i da izdvoji kvadratiće u okviru kojih su smještene definicije i pojmovi važni za razumijevanje teksta, odnosno problema o kojem piše, a navodi i riječi na stranim jezicima koje se vrlo često koriste u diplomaciji te njihovo objašnjenje. Veliku vrijednost čine i case studije, koje podrobnije objašnjavaju tematiku, a bitno je i da autor većinu problema koje obrađuje u djelu referira prema prostoru biše Jugoslavije,

s tim da je donekle suvišno detaljno razrađivanje Tajne konvencije između Austro-Ugarske i Srbije iz 1881. godine. Dosta je vrijedno i referiranje na različite povelje, konvencije i deklaracije (Bečka konvencija, Povelja UN-a, haške konvencije, rezolucije UN-a), navođenje citata, kao naprimjer Anana, Zartmana, Pruitta, Holbrooka. Tekst

je lijepo podijeljen i numeriran, iako ostaje nejasno zašto su određena poglavљa obrađena prije drugih, odnosno zašto baš tim redoslijedom. Moram nagnasiti i da postoji obilje navedene ali vrlo kvalitetne literature koju je autor koristio prilikom pisanja djela, te web-stranica i baza podataka na koje je autor referirao.

Zoran Vitorović: *Preventivna diplomacija?*, *Ars libri, Beograd, 2003. godine*

Maja Sahadžić

Umjesto uvoda, autor je na početku pojasnio da preventivna diplomacija predstavlja politički program globalnog društva, u okviru kojeg država više nije centar političkih odnosa, nego čovjek-građanin onako kako je predočen kroz ideal Francuske buržoaske revolucije. Tako, problem unutar jedne države više nije samo njen problem, nego problem cijelokupne međunarodne zajednice. Dakako, autor naglašava da je preventivna diplomacija jedan globalni proces koji je još uvijek u razvoju.

Kroz drugi dio knjige, simpatično nazvan *ABC klasične (tradicionalne) diplomacije*, autor nas je proveo kroz definiciju, ciljeve i historijski razvoj međunarodnih odnosa. Princip međunarodnih odnosa zaista je jednak onom iz 17. stoljeća, gdje se u centru nalaze vlade, ambasade, ministarstva... Da bi ukazao na razlike u odnosu na princip klasične diplomacije, autor daje shematski prikaz razlika između tradicionalne i preventivne diplomacije. Na ovo se nadovezuje i treći dio, pod nazivom *Ciljevi i pojam preventivne diplomacije?* Autor je ovdje posebno izdvojio intervju sa Josephom Montvilleom, priznatim ekspertom za psihodinamiku etničkih konfliktata. Montville je prvi definirao termin TRACK II (*drugi put*), koji određuje neslužbenu diplomaciju. Također, u intervjuu, Joseph Montville govori o sukobu u Bosni i Hercegovini kao prekretnici za preventivnu diplomaciju, vezano za djelovanje Rapid Reaction Force, govori o Boutrosu

Boutrosu Ghaliju, koji je uveo *meku intervenciju* u preventivnu diplomaciju kroz animiranje svećenstva u multireligijskim zajednicama, poziciji žrtve, te prihvatanju odgovornosti za prošle događaje i pristupanju izgradnji demokratskog društva, u čemu je preventivna diplomacija od presudnog značaja. U trećem dijelu, autor je napravio osvrt na raspad komunizma i stvaranje globalnog društva u smislu oživljavanja preventivne diplomacije.

Četvrti dio autor je iskoristio da bi prezentirao kako su Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija i Crna Gora, razvojem preventivne diplomacije, poslužile kao dobar poligon za isprobavanje njениh novih modela. Također, pokušava ponuditi i odgovor na pitanje da li je pravovremena upotreba preventivne diplomacije mogla sprječiti rat na navedenom području. Autor je naveo i projekte „Pakrac“ i „Gornji Vakuf“, provođene na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u smislu iskušavanja novih programa preventivne diplomacije, i to kroz davanje napajanja električnom energijom pripadnicima jedne vjeroispovijesti i vode pripadnicima druge vjeroispovijesti, što je dalo zaista zanimljive rezultate. Posebnu pažnju posvetio je seminaru „Rezolucije o konfliktima i dijalog“, koji je održan u Beču tokom juna 1995. godine, u okviru kojeg je ponudio čitav dijapazon intervjua koje je proveo sa različitim sagovornicima.

Peti dio autor je iskoristio da napravi presjek centara za preventivnu diplo-

maciju, koji od 1992. godine počinju niciati širom svijeta. Tako je naveo Ujedinjene nacije, OEBS/OESS, Interparlamentarnu uniju, Regionalni forum ASEANA, Američke institucije za prevenciju konflikata, IDEA (Međunarodni institut za demokraciju i podršku, SHIFF, Interpaz Brazil, Abdullahovu inicijativu Saudijska Arabija, Jordan-ski institut za demokraciju, Centar za preventivnu diplomaciju Japan).

Djeće bolesti preventivne diplomacije naslov je šestog dijela, u okviru kojeg se autor osvrće na probleme preventivne diplomacije. Prvi problem je da ne postoji tačno određena definicija sintagme preventivna diplomacija. Drugi problem je pojam suverenosti, odnosno sukoba globalističke i tradicionalističke koncepcije preventivne diplomacije. Jedan od problema su i ljudska prava, odnosno određivanje minimuma ljudskih prava i prava mafnjina, načina određivanja. Također, tu je i kultura koja je ključ za preventivnu diplomaciju, odnosno mogući sukob civilizacija u budućnosti koji predviđa Samuel Huntington, i, na kraju, masovni mediji koji tek parcijalno, nepripremljeno, dezorientirano, bez adekvatnih kadrova, prate razvoj i primjenu preventivne diplomacije.

Kroz čitavo djelo autor koristi *noveninarski* stil pisanja, te na vrlo jasan, koncizan, sistematski način raspravlja o tematiki preventivne diplomacije.

Autor je ponudio i širok dijapazon intervjuja koje je sam obavio i rezolucija na koje referira. Iako autor piše o teorijskim, historijskim, ali i aktualnim osnovama preventivne diplomacije, osjeća se da je autor praktično osjetio tematiku o kojoj piše. Međutim, iako se ovo djelo može smatrati svojevrsnim putokazom, ili fundamentom, u izučavanju međunarodnih odnosa i preventivne diplomacije, isto tako navela bih i jednu zamjerku. Kada se radi o preventivnoj diplomaciji izvan područja Balkana, autor na zaista objektivan način govori o rješavanju sukoba i konflikata, ali u određenim dijelovima, posebno u dijelu vezanom za Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Crnu Goru, osjeća se doza subjektivnosti i emotivne vezanosti, kroz koju se vrlo lahko može prozreti da je autor porijeklom iz Srbije, čak i ukoliko ste imali priliku da pročitate knjigu a da niste vidjeli ko je njen autor. U svakom slučaju, neprocjenjiv je i od velike važnosti pojmovnik i web-adresar, koje je autor naveo na samom kraju svog djela.

Činjenica je da sukobi svake vrste i dalje postoje, da poslijeratni periodi zahitjevaju angažman međunarodnih organizacija i podršku u mirovnim procesima, iako preventivna diplomacija daje rezultate, ali očito ne dovoljno dobre. Ipak je logično pitanje koje autor postavlja: Da li smo na pragu opće ljudske potrebe za formiranje kulture mira?

Prof. dr. Raifa Festić: *Opća historija države i prava,* Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1998., 309 str.

Ass. Emin Huseinspahić

U mjesecu maju 1998. godine izšla je knjiga *Opća historija države i prava* autorice prof. dr. Raife Festić.

Autorica je u knjizi, koristeći se kombinacijom hronološke i tipološke periodizacije, na sveobuhvatan način prikazala razvoj ljudskog društva, države i prava, počev od robovlasičke društveno-ekonomске formacije, preko feudalne, pa sve do aktuelnog državnog kapitalizma.

Sadržaj knjige uobičen je u pet poglavlja.

Svoje uvodno izlaganje, koje je sađržano u prvom poglavlju, prof. Raifa Festić iskoristila je da čitaoca upozna sa predmetom izučavanja opće historije države i prava i historijskim izvorima.

U drugom poglavlju je gotovo slikovito prikazala institut prvobitne zajednice, koja predstavlja uobičajeni naziv za sve ljudske zajednice do pojave klasnog društva i države kao njegove političke organizacije. Kroz temeljitu analizu organizacije i strukture društva u prvobitnoj zajednici, posvećujući posebnu pažnju međugrupnim odnosima u klanskom uređenju, uspjela je približiti čitaocu nekoliko stotina hiljada godina dug predistorijski period.

Najrevolucionarniju promjenu koju je preživjelo ljudsko društvo, a koja se odnosi na prijelaz iz klansko-plemenjskog uređenja na državu, smjestila je u okvire trećeg poglavlja. Odmotavanje historijskog klupka započela je definiranjem robovlasičke društveno-ekonomске formacije.

Autorica opisuje nastanak i razvoj prvih država, stavljajući akcent na nastanak i periodizaciju Egipta.

Ona upoznaje čitaoca sa izvorima prava istočnih despotija, a potom detaljno obrađuje statusno, obligaciono i krivično pravo predmetnih država te sudski postupak koji je bio jedinstven za građanske i krivične predmete.

U četvrtom poglavlju autorica se bavi feudalnom društveno-ekonomskom formacijom. Najprije je odredila pojmovne oznake i karakteristike feudalnih država, a potom učinila osvrt na pravo feudalnog perioda. Posebnu pažnju posvetila je izlaganju o pravnom partikularizmu, koji je onomad bio dvojak, i to: po teritorijalnom principu i principu personaliteta.

Peto poglavlje, koje je posvećeno buržoaskom pravu i kapitalističkim državama, otvoreno je izdvajanjem iz historijskog konteksta, te pojmovnim i vremenskim određivanjem liberalnog kapitalizma, imperijalizma i državnog kapitalizma.

Historijsku sagu autorica nastavlja izlaganjem o društveno-ekonomskim uzrocima buržoaskih revolucija, nakon čega detaljno opisuje početak, tok i končnicu „Slavne revolucije“ u Engleskoj i Francuske buržoaske revolucije.

Predmetno poglavlje zaokružuje upoznajući čitaoca sa karakteristikama buržoaskog prava, stavljajući akcenat na bisere koje su iznjedrile „Slavna revolucija“ u Engleskoj i Francuska buržoaska revolucija.

Riječ je o Općoj deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1789. godine, koja predstavlja prvi ustavni akt buržoaske revolucije u Francuskoj, i o nezaobilaznim *Habeas corpus actu* iz 1679. godine te Zakonu o pravima iz 1689. godine, koji označavaju nesumnjiv krah monarha u Engleskoj i stvaranje ograničene parlamentarne monarhije.

Knjiga *Opća historija države i prava* sadržajno je bogata, prepuna povijesnih činjenica i bitnih povijesnih datuma. Sa pravnog aspekta posmatrana, predstavlja seharu u koju je prof. Raifa Festić smjestila mnoštvo historijski značajnih

pravnih akata, odredbe iz oblasti stvarnog, krivičnog, nasljednog i porodičnog prava, podatke o nastanku, razvoju i aktivnostima zakonodavnih i izvršnih organa vlasti...

Uistinu, mnogo je razloga zarad kojih ovu knjigu toplo preporučujem svim dobromanjernim čitaocima. Naučit ćete mnogo, obogatiti vaše znanje, steći nove predstave o najznačajnijim događajima koji su se desili na historijskoj pozornici, a, nadasve, bit ćete počašćeni zlatnom prilikom da, bistreći retke ove knjige, u mislima proputujete kroz povijest razvoja ljudskog društva, države i prava.

Dževad Juzbašić: *Politički i privredni život Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom*,

ANU BiH, Sarajevo, 2002. godine, 531. str.

Ass. Emin Huseinspahić

U historiji Bosne i Hercegovine austrougarsko razdoblje zauzima posebno mjesto i ima poseban značaj. Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije desile su se brojne kulturne, socijalne, ekonomski i političke promjene.

Za Bosnu i Hercegovinu, okupacija je značila ne samo prelazak u jedan potpuno nov i drukčiji kulturno-civilizacijski milje nego i korjenite promjene državnopravnog statusa.

Stoga, nije nimalo slučajno što je uvaženi akademik Dževad Juzbašić svoj naučnoistraživački rad usmjerio izučavanju austrougarskog perioda i njegovih kulturnih, privrednih i političkih bitnosti. S obzirom da sam se i sama, kao asistent pripravnik i postdiplomac opredijelila za izučavanje perioda austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, čast mi je velika što imam priliku odrediti se prema akademiku Juzbašiću kao prema *primus inter parresu* u golemom korpusu autora koji su dali nesobičan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Iz bogatog znanstvenog opusa prof. dr. Dževada Juzbašića uistinu je teško izdvojiti nekolicinu, ili, pak, jedno ostvarenje što mrvu je bolje od ostalih, kad sva su jednakobroda, a nadasve jednakobitna. Međutim, moje obaveze spram naučnoistraživačkih aktivnosti učinile su da sam, ipak, morala napraviti izbor te sam odlučila da to bude

knjiga *Politički i privredni život u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ali ne da bih je stavila u vještački odnos kao bolju spram ostalih, nego da bih sačinila njen prikaz.

Knjiga *Politički i privredni život Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom* izašla je 2002. godine u izdanju ANU BiH. Može se s pravom reći da knjiga predstavlja svojevrstan zbornik, sačinjen od 20 radova koji su već objavljivani u stručnim časopisima. Prvih 14 radova su članci i rasprave, a ostali su prilozi sa naučnih skupova.

U prvom radu autor čitaoca upoznaje sa jednim veoma značajnim pravnim aktom koji je donesen i stupio na snagu 1880. godine. Riječ je o paralelnom austrijskom i ugarskom zakonu o upravljanju Bosnom i Hercegovinom.

Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u okviru Dvojne monarhije, od okupacije do kraja austrougarske uprave, nikada nije bio definitno određen niti uređen.

Istina, postojala su četiri međunarodna ugovora kojima je definiran status Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije, ali odredbe predmetnih ugovora nisu bile dovoljne da rastoče složenost ustavne strukture i unutrašnjih odnosa u Dvojnoj monarhiji, s jedne strane, i pomire antagonizme naroda koji čine bosansko stanovništvo, s druge strane.

Ta činjenica, međutim, ne umanjuje njihov *istorijski značaj* te ih se niti

može niti smije izostaviti kod kazivanja o temi austrougarske uprave u BiH.

Hronološki, slijedom kojim su donešeni, stavljeni na papir, izgledaju ovako:

- Berlinski ugovor, odnosno član XXV Berlinskog ugovora,
- Austro-osmanski tajni sporazum iz 1878. godine,
- Novopazarška konvencija od 21. IV 1879. godine,
- uporedni austrijski i ugarski zakoni o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Monarhije i o upravljanju Bosnom.

Tema druge rasprave je uključenje Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Monarhije. Osnovna posljedica uključenja BiH u zajedničko carinsko područje bila je ta da su proizvodi iz Monarhije potisnuli proizvode iz drugih država te je Austro-Ugarska u potpunosti zagospodarila bosanskim tržistem.

Rezultat svega bio je taj da su se bosanskohercegovački privredni interesi našli podređeni svekolikim ekonomskim interesima vladajućih krugova Monarhije.

U trećem radu autor se bavi analizom „Izvještaja Hermanna von Sautera“, koji predstavlja historijski izvor značajan za upoznavanje sa rivalitetom između Austrije i Ugarske u Bosni i Hercegovini. Hermann von Sauter je 1910. godine radio na ustrojavanju trgovачke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu i bio nadležan za vođenje njениh poslova. Dakle, bio je u prilici da se neposredno upozna sa privrednim prilikama u BiH. Po povratku u Beč sačinio je izvještaj koji je potom dostavljen Bečkoj trgovачkoj i obrtničkoj komori i predsjedniku austrijske vlade. U recima koji slijede čitalac može, studirajući analizu izvještaja

koju je dao Juzbašić, steći saznanja o najbitnijim momentima koji su odredili međusobne privredne odnose Austrije i Ugarske, iz kojih je i proizilazila njihova konkurentska borba na tlu Bosne i Hercegovine.

U okvire četvrte studije smješteni su podaci o bitnim karakteristikama privrednog razvoja BiH u razdoblju od 1878. do 1914. godine.

U vrijeme okupacije Bosna i Hercegovina je bila zaostalo agrarno područje, u kojem je stočarstvo bilo glavno zanimanje. Više od 90% domaćeg stanovništva bavilo se poljoprivredom, dok se onaj mali dio gradskog stanovništva bavio trgovinom i zanatstvom.

Industrijska proizvodnja bila je u svojim začecima, a njenu osnovu činila je eksploracija drveta. Ovaj period je, ujedno, i početak ulaska stranog kapitala u BiH, početak razvoja, odnosno izgradnje, za privredni napredak prijeko potrebne putne i željezničke mreže, početak modernizacije postojeće poljoprivredne proizvodnje, otvaranja domaćih kreditnih zadruga, banaka i štedionica.

Suprotnosti i rivalstvo između Austrije i Ugarske vizavi Bosne i Hercegovine bili su prisutni u svim segmentima života, posebice privrednog. Slijedom gore navedenog, i izgradnja željezničke mreže u BiH, o kojoj autor izlaže u petoj studiji, bila je opterećena suprotnostima u ekonomskim interesima Austrije i Ugarske. Dok je Austria je insistirala na pravcu Sisak-Dobrljin-Banja Luka-Sarajevo-Kosovska Mitrovica, Ugarska se borila za vezu sa Solumom i Carigradom preko Beograda i dolinom Morave, a u Bosni je bila za pravac preko Broda i Sarajeva.

Šesta rasprava sazdana je od kazivanja o temi dva veoma bitna pokreta za autonomiju.

Najprije su Srbi 1896. godine otpočeli borbu za crkveno-školsku autonomiju, koja je okončana 1905. godine. Nedugo potom, 1899. godine otpočeo je i muslimanski Pokret za vakufska-mearifsku autonomiju. Ova dva pokreta odvijala su se istovremeno, a ipak odvojeno.

Bitnost je to da je bilo pokušaja stvaranja političkog saveza između srpskog i muslimanskog vodstva ovih pokreta, ali to se na koncu nije desilo.

U sedmoj i osmoj raspravi autor nam kazuje o stavovima austrougarskih vojnih krugova spram upravljanja u Bosni i Hercegovini, o bitnostima Aneksije i ulozzi austrougarskog zajedničkog ministarstva te načinu njegova upravljanja Bosnom i Hercegovinom nakon Aneksije.

Nakon Aneksije, pa sve do konačnice austrougarske uprave, Bosna i Hercegovina je bila i ostala posebno upravno područje, *corpus separatum*, koje se nalazilo pod okriljem zajedničkog ministarstva finansija. Istina, bila je dobila svoj ustav i Sabor, ali ne i svojstvo subjekta u državnopravnom smislu. Nadležnosti Sabora bile su ograničene u smislu da nije mogao odlučivati o pitanjima od kručajne važnosti, poput onih vezanih za finansije, vanjsku politiku, vojsku, poresku politiku itd.

Sve bitne odluke donosilo je zajedničko ministarstvo finansija, čije je djelovanje bilo opterećeno bremenom svekolikog rivalstva između Austrije i Ugarske, a uoči Prvog svjetskog rata i miješanjem i austrougarskih vojnih krugova u politiku upravljanja Bosnom i Hercegovinom.

U devetom radu prof. dr. Juzbašić dotakao se radničkog pitanja i stupanja radničke klase na političku scenu Bosne i Hercegovine.

Radničko pitanje izrodilo se iz majskih štrajkova koji su se desili 1906.

godine i koji su privukli pažnju građanskih političara u smislu njihovog nastojanja da ostvare uticaj na štrajkački pokret na način da isti potčine svojoj kontroli i iskoriste ga za ciljeve svoje politike.

Tako je, eto, radničko pitanje do sredine 1910. godine postalo bitan element u programima svih bosanskohercegovačkih političkih stranaka. U Saboru je, međutim, radnička klasa imala samo jednog predstavnika, a radničko pitanje je tretirano isključivo u kontekstu borbe domaćih političkih stranaka protiv dominantnog državnog i strang privatnog kapitala, koji je omogućio radna mjesta za najveći broj domaćih radnika. Tek nakon majskih štrajkova, Austro-Ugarska aktivno počinje provoditi socijalnu politiku koja se, između ostalog, ogledala u donošenju propisa koji su regulirali radne odnose i zaštitu radnika na radu.

Deseti rad nam nudi saznanja o odnosima i klimi koji su vladali u bosanskohercegovačkom Saboru početkom 1911. godine. Bilo je to vrijeme kada su vođene rasprave u vezi sa osnivanjem poštanske štedionice, koje je, prema ocjeni brojnih historičara, ocijenjeno kao prekretnica u postojećem međustranačkom poretku i povod za formiranje hrvatsko-muslimanskog bloka, čije je djelovanje odredilo politička dešavanja u Saboru sve do izbijanja Prvog svjetskog rata.

U centar jedanaeste rasprave smještena je jevrejska zajednica, koja je uzela značajno učešće u političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim promjenama koje su se desile dolaskom austrougarske uprave u BiH. U to vrijeme jevrejsku populaciju su, pored domaćih jevreja Sefarda, činili i jevreji iz Monarhije, Aškenazi. Više

od 90% jevrejske populacije živjelo je u gradovima i bavilo se trgovinom. U tome nisu imali preanca, a u svojim rukama držali su glavninu uvozne i izvozne trgovine.

U dvanaestom radu sadržano je kazivanje akademika Juzbašića o temi jezičke politike austrougarske uprave i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. U okvirima nacionalne i kulturne politike austrougarske politike, jezičko pitanje imalo je veliki značaj, s obzirom na postojeće nacionalne i vjerske razlike u Bosni i Hercegovini. Prije no što se jezičko pitanje pretvorilo u političko pitanje, postojao je problem koji se ticao naziva jezika i službene upotrebe pisma. Potom se otišlo dalje, pa se jezičko pitanje počelo vezivati za pitanje nacionalne afirmacije i priznanje nacionalne egzistencije. Za razliku od većeg dijela Evrope, gdje se nacionalna integracija ostvarivala na osnovu zajednice jezika, u Bosni i Hercegovini to nije bio slučaj. Vjerska podjeljenost je oduvijek bila bitna značajka nacionalnog razvitka, pa je, shodno toj činjenici, vremenom odredila i nacionalnu pripadnost bosanskohercegovačkog stanovništva, koje je govorilo istim jezikom i bilo istog etničkog porijekla.

Trinaesta rasprava odnosi se na pitanja austrougarske politike naspram uređenja privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu u vrijeme krize 1912./13. godine.

Autor akcent stavlja na privrednu bitnost Balkana, posebice evropskog dijela Osmanskog carstva, za industrijski izvoz koji je bio vezan za promjene do kojih je došlo uslijed uvođenja visokih carinskih daždina u XX stoljeću. Godine 1912. rođena je gotovo beskrupulozna ideja za proširenjem utjecaja austrijskog kapitala na albansko i makedonsko ekonomsko tlo, sa ciljem da se izvrši privredna okupacija ovog prostora.

Istovremeno, austrougarska diplomacija radila je na odvraćanju aspiracija drugih država prema ovom regionu i na taj način nastojala osigurati austrougarsku dominaciju u njima.

Posebnu pažnju autor je posvetio neuspjelom pokušaju Austro-Ugarske da na Londonskoj konferenciji zadrži režim kapitulacije nad bivšim teritorijama Osmanskog carstva što je duže moguće. Također, nastojala se izboriti za status kakav je imala na Berlinskom kongresu, a sve to uz puno poštivanje valjanosti privrednih ugovora koji su ranije zaključeni na teritoriju kojeg su balkanske zemlje zauzele. Ovdje treba istaći da se autor posebno zainteresirao za jedan ne baš poznat, ali nadasve bitan, austrougarski program.

Riječ je o Programu za privredne sporazume sa balkanskim zamljama, koji je usvojen u mjesecu februaru 1913. godine na zajedničkom sastanku ministarskog vijeća. Ovaj program predstavlja kompromisno rješenje postignuto između austrijske i ugarske vlade i služio je kao polazna osnova za diplomatsku aktivnost Monarhije u reguliranju privrednih odnosa sa balkanskim zemljama u novonastalim prilikama.

U četrnaestoj raspravi akademik Juzbašić nas upoznaje sa utjecajem posljedica balkanskih ratova na opće prilike u Bosni i Hercegovini. Također, on se osvrnuo i na agrarno pitanje. Najznačajnija posljedica balkanskih ratova bila je produbljivanje već postojećeg jaza između srpske i muslimanske politike u BiH, što je rezultiralo približavanjem muslimanskog političkog vodstva austrougarskoj vlasti.

Balkanski ratovi udarili su još jedan pečat muslimansko-srpskom antagonizmu, što je bila posljedica izraženog utjecaja vjerskih elemenata u ovim ratovima.

Posljednjih šest radova ove knjige su prilozi.

Tema prvog priloga je odnos bosanskohercegovačkog stanovništva spram okupacije i neočekivan otpor koji su pružili austrougarskoj vojsci 1878. godine.

U okvire drugog priloga smješten je veliki Hercegovački ustanački ustanak iz 1882. godine, koji je bio iniciran donošenjem vojnog zakona u novembru 1881. godine. S obzirom da je pomenuti ustanak bio odveć daleko od neozbiljnog i bezazlenog, već tad se u vrhovima Dvojne monarhije počelo uveliko razmišljati o aneksiji Bosne i Hercegovine, koja je, međutim, ipak bila odgođena do 1908. godine.

Tema trećeg priloga je iseljavanje muslimanskog stanovništva u Osmansku carevinu, koje je bilo izravna posljedica Aneksije BiH od strane austrougarske uprave, dok je četvrti

prilog posvećen austrougarskoj kolonizatorskoj politici koja je vođena nakon Aneksije. Peti prilog je u svjetlu proučavanja nacionalnih odnosa u BiH nakon Aneksije, i raspravljanja o nacionalnoj politici Petra Kočića.

U šestom prilogu, inače posljednjem tekstu ove sadržajno veoma bogate knjige, sadržane su kritičke primjedbe na tekstove koji se odnose na period austrougarske uprave i nacionalnih odnosa u BiH u separatu SR BiH iz izdaja Enciklopedije Jugoslavije.

I, na koncu, treba reći da je pred vama jedan sjajan zbornik radova koji se sam nudi, naprosto zove da ga se pročita, pomažući da ne lutate u potrazi za ostvarenjima akademika Juzbašića koji su nastajali u jednom zavidnom vremenskom kontinuitetu i objavljuvani na različitim mjestima.

